

DISSERTATIONES THEOLOGIAE UNIVERSITATIS TARTUENSIS
13

MEELIS FRIEDENTHAL

Tallinna Linnaarhiivi
Tractatus moralis de oculo

TARTU ÜLIKOOLI
KIRJASTUS

Usuteaduskonna nõukogu otsusega 19. maist 2008 on Meelis Friedenthali väitekirj "Tallinna Linnaarhiivi *Tractatus moralis de oculo*" (The *Tractatus moralis de oculo* of the Tallinn City Archives) lubatud kaitsmisele *doctor theologiae* kraadi kaitsmiseks TÜ usuteaduskonna doktorikraadide kaitsmise komisjonis.

Eelretsenseerinud Jüri Kivimäe, knd (ajalugu) ja Priit Raudkivi, PhD.

Juhendaja: Urmas Petti, *dr. theol.*

Oponent: Jüri Kivimäe, knd (ajalugu).

Kaitsmine toimub 22. augustil kell 12.15 TÜ nõukogu saalis.

ISSN 1406-2410

ISBN 978-9949-11-899-1 (trükis)

ISBN 978-9949-11-900-4 (PDF)

Tartu Ülikooli Kirjastus

www.tyk.ee

Tellimus nr 260

Käesolev väitekiri on alguse saanud Inge Lauriku tähelepanekust Tallinna Linnaarhiivi *Tractatus moralis de oculo* kohta ning sellele seigale võlgneb enda olemasolu kogu dissertatsioon. Et mul aga oli võimalik selle käsikirjaga kui füüsilise objektiga tegeleda, võlgnen tänu Tallinna Linnaarhiivile ja eriti Tiina Kalale. Siiski oleks töö jäänud poolikuks, kui Richard Newhauser poleks mul võimaldanud kasutada oma märkmeid ja Eestis viibimise ajal juhtinud tähelepanu mitmetele olulistele detailidele käsikirja juures. Tema konsultatsioonid on olnud töö valmimise juures hindamatu väärtusega. Raamatu kodikoloogilise poole kirjeldamisel olid mulle abiks Rene Haljasmäe märkused, säilitamisalaste tähelepanekute ja kõige erinevamatel teemadel inspireerivate vestluste eest tänan Kurmo Konsat. Samamoodi on mind palju aidanud nii sisulise vestluse kui toimetamise ja asjalike nõuannetega Anu Lepp ja Pärtel Piirimäe. *Tractatus de oculo* mõistmiseks vajaliku filosoofilise teeraja kättejuhatamise eest tänan Eduard Parhomenkot. Toetuse ja võimaluse eest sellise teemaga teaduse ja religiooni probleematika raames tegeleda tänan Anne Kulli, kelle osavõtlikkus on mul võimaldanud akadeemilises sfääris üldse püsida. Akadeemilises sfääris siiani püsida on aidanud mind ka mu perekonna – filosoofiline – kannatlikkus. Minu juhendaja Urmas Petti on andnud mulle selle väitekirja kirjutamiseks hädavajaliku mõtteraamistuse ning vestlused temaga sundisid mind mitmeid olulisi momente selle töö juures ümber hindama – ilma tema heade nõuanneteta oleks see töö tõenäoliselt kirjutamata jäänud.

Lõpuks aga tahan tänada Marju Lepajõed, kelle töö oli paleograafia, ümberkirjutuse ja tõlke valmimise juures otsustava tähtsusega – tema parandusteta oleks tulemus olnud praegusest palju halvem. Siiski mitte tehtud töö vaid maailmavaate ja eeskuju pärast pühendan selle väitekirja austusega talle.

Tartus, 4. juunil 2008

Meelis Friedenthal

SISUKORD

Töös kasutatavad lühendid	9
Paleograafiliste ja kodikoloogiliste terminite valiksõnastik	11
0. Sissejuhatus	15
0.1. Meetod	16
0.2. Cm3 uurimisseis ja käsikirjaga seotud küsimused	18
0.3. Töö ülesehitus ja selle põhjendus	22
0.4. Ajalised ja ruumilised piirid	24

I OSA

1. Cm3 koodeks	27
1.1. Cm3 kokkuvõtlik kodikoloogiline kirjeldus	28
1.2. Cm3 köite deskriptiivne ülevaade	31
1.2.1 Köitenahk ja kaas	32
1.2.2 Köitmed	34
1.2.3. Lukkum	36
1.2.4. Kett	37
1.2.5. Pärgament	39
1.2.6. Kollatsioon	40
1.2.7. Õmblused	41
1.3. Kokkuvõte	42
2. Paleograafiline analüüs	43
2.1. Cm3a-f: 1r–256v	46
2.2. Cm3g: 257r–272v	50
2.3. Numbrid ja punktuatsioon	52
2.4. Kokkuvõte	53
3. <i>Tractatus moralis de oculo</i>	55
3.1. Limoges'i Petrus	56
3.2. Uued teaduslikud tekstid	59
3.3. Perspectiva põhitekstid 13. sajandil	61
3.4. Jutlustamisest ja jutlustekstide levimisest 13. sajandil	66
3.5. Teaduse ja religiooni suhted Pariisis 13. sajandil	70
3.6. Kokkuvõte	72

4. Cm3g kirjutamise asjaolud	74
4.1. Cm3g ümberkirjutuse iseloom	76
4.2. Autoriteetide kasutus	81
4.3. Cm3g lisandused võrreldes P8-ga	83
4.4. Klassikahuvilised mendikandid	86
4.5. Kokkuvõte	88
5. Cm3g kommentaar	89
5.1. Limoges'i Petruse teooria nägemise ja silma ehituse kohta	89
5.1.1. Intro- ja ekstramissioon	91
5.1.2. Kuri silm ja species	92
5.1.3. Silma ehitus ja nägemise füsioloogia	95
5.2. Moraaliallegooriline käsitus	97
5.2.1. <i>Distinctio</i>	97
5.2.2. <i>Exempla</i>	99
5.2.3. <i>Visio beatifica</i>	102
5.3. Kokkuvõte	104
6. Cm3g jõudmine Eestisse	105
6.1. Cm3 ja Cm4 käsikirjade taust	105
6.2. Kunstiajaloolised argumendid	109
6.3. Kokkuvõte	110
7. Kokkuvõte	111

II OSA

8. Cm3g tekst	115
8.1. Põhimõtted, millest on lähtunud transkriptsiooni ja tõlke tegemisel	115
8.2. Cm3g transkriptsioon ja tõlge	117
Kirjandus	185
Lisa 1	197
Summary	199

TÖÖS KASUTATAVAD LÜHENDID

AL	Aristoteles Latinus
CLCLT	CETEDOC Library of Christian Latin Texts
CM	Corpus Christianorum, Continuatio Mediaevalis
Cm3	Tallinna Linnaarhiiv f. 230, n. 1, s. Cm 3
Cm3a	Tallinna Linnaarhiiv f. 230, n. 1, s. Cm 3 fol. 1ra-123rb
Cm3b	Tallinna Linnaarhiiv f. 230, n. 1, s. Cm 3 fol. 123rb-127r
Cm3c	Tallinna Linnaarhiiv f. 230, n. 1, s. Cm 3 fol. 127ra-vb
Cm3d	Tallinna Linnaarhiiv f. 230, n. 1, s. Cm 3 fol. 128ra-198vb
Cm3e	Tallinna Linnaarhiiv f. 230, n. 1, s. Cm 3 fol. 199ra-202ra
Cm3f	Tallinna Linnaarhiiv f. 230, n. 1, s. Cm 3 fol. 202rb-256va
Cm3g	Tallinna Linnaarhiiv f. 230, n. 1, s. Cm 3 fol. 257r-272v
Cm4	Tallinna Linnaarhiiv f. 230, n. 1, s. Cm 4
Cm8	Tallinna Linnaarhiiv f. 230, n. 1, s. Cm 8
CSEL	Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum
In principio	Brepolise andmebaasi ladina tekstide <i>incipite</i> indeks
Kaeppli	Thomas Kaeppli, <i>Scriptores Ordinis Praedicatorum Medii Aevi</i> , 4. voll. (Roma: Ad S. Sabinae, 1970–1993)
LUB 5	<i>Liv-, Est- und Curländisches Urkundenbuch nebst Regesten</i> , ed. Friedrich Georg von Bunge, vol. 5 (Reval: Laakmann 1868)
OFM	<i>Ordo Fratrum Minorum</i> , frantsisklane
OP	<i>Ordo Praedicatorum</i> , dominiiklane
ms	<i>manuscriptum</i> , käsikiri
MGH, SS	Monumenta Germaniae Historica, Scriptores
P8	Paris, Bibliothèque Nationale de France MS. lat. 16396, ff. 3r-46v
PL	Migne Patrologia Latina
SChr	Sources Chrésiennes
SL	Corpus Christianorum, Series Latina

Szirmai	J. A. Szirmai, <i>The archaeology of medieval bookbinding</i> (Aldershot: Ashgate, 1999).
TLA	Tallinna Linnaarhiiv
TLA & EAM Kataloog	Tiina Kala, <i>Mittelalterliche Handschriften in den Sammlungen des Stadtarchivs Tallinn und des Estnischen Historischen Museums. Katalog</i> (Tallinn: Tallinna Linnaarhiiv, 2007).
TRE	Theologische Realenzyklopädie

PALEOGRAAFILISTE JA KODIKOLOOGILISTE TERMINITE VALIKSÕNASTIK

allpikendus (ingl. <i>descender</i> , saks. <i>Unterlänge</i>)	Minuskeltähe tüve pikendus, mis ulatub tähekeha tasemest allapoole, nt p, q
<i>anglicana</i>	Kursiivne raamatukiri, mis oli kasutusel Briti saartel peamiselt 13.–14. sajandil
bifoolio (ingl. <i>bifolium</i> , saks. <i>Doppelblatt</i>)	Keskelt volditud pärgamendileht, moodustab kollatsioonis kaks lehte
<i>currens</i>	Madala teostusastmega kiri, vrd <i>formata</i> ja <i>libraria</i>
<i>cursiva</i>	Kiri, mille pikk s ja f ulatuvad baasjoonest allapoole, tähekeha ja üla- ning allpikenduste omavaheline suhe on suurem kui <i>textualis</i> tüüpi kirjal, kiirema kirjutamise tõttu esinevad sageli silmused, vrd <i>currens</i>
kustos (ingl. <i>catchword</i> , saks. <i>Reklamante</i>)	Sõna, mis on kirjutatud poogna viimase lehe marginaaliasse (tavaliselt alumisele servale). Viitab järgmise poogna esimesele sõnale, olles niiviisi abiks korrektse kollatsiooni moodustamisel
<i>ductus</i>	Suletõmmete arv, suund ja järjekord, mille abil moodustatakse üks täht või märk
<i>formata</i>	Formaalne ja kõrgetasemeline kirja teostus, vrd <i>currens</i> ja <i>libraria</i>
joon (ingl. <i>stroke</i> , saks. <i>Strich</i>)	Ükskõik, milline kõver või sirge joon
joonimine (ingl. <i>ruling</i> , saks. <i>Linierung</i>)	Lehekülje ettevalmistamine kirjutamiseks – tulpade, tekstikasti, marginaalia jms piiritlemine. Võib olla tehtud stiilusega, tinaga või tindiga
kaar (ingl. <i>arch</i> , saks. <i>Bogen</i>)	Minuskeltähe tüvest lähtuva avatud joonega loodud tähekeha, nt h, n
käsi (ingl. <i>hand</i> , saks. <i>Hand</i>)	Kirjutajale iseloomulikud tähekujud, vrd kiri
kiri (ingl. <i>script</i> , saks. <i>Schrift</i>)	Kirjatüüp, mida kirjutaja üldisemalt järgib, vrd käsi

kollatsioon (ingl. <i>collation</i> , saks. <i>Kollation</i>)	Poognate ülesehitus ja nende köitmise järjekord, väljendatakse kollatsioonivormeliga
<i>libraria</i>	Keskmise teostusastmega kiri, vrd <i>currens</i> ja <i>formata</i>
ligatuur (ingl. <i>ligature</i> , saks. <i>Ligatur</i>)	Kahe või enama tähe ühendamine ühte märki, nii et mõlema algupärast kuju on muudetud
<i>littera duplex</i>	Kahest eraldatud ja erivärvilisest osast koosnev initsiaal
<i>littera notabilior</i>	Põhitekstiga sama värvi, esile tõstetud suurtäht, tihti veidi keerulisema töötlusega ja mõeldud eelkõige lõigu süntaksi selgitamiseks
<i>litterae parisiensis</i>	<i>Textualis</i> (<i>libraria</i> või <i>currens</i>) tüüpi kiri, mis on spetsiaalselt adapteeritud kiiremaks ja kompaksemaks kasutamiseks
lombard	7.–8. sajandi Põhja-Itaalia kirja mõjul arenenud dekoreerimata suurtähtede vorm
lõpp-positsioon (ingl. <i>final position</i> , saks. <i>Endposition</i>)	Kirjutatud sõna viimane täht või märk
õukonnakäsi (ingl. <i>chancery hand</i>)	Õukonna dokumentidele omane iseloomulike üla- ja allpikendustega kiri
paisutus (ingl. <i>loop</i> , saks. <i>Schleife</i>)	Tähe põhistruktuurist lähtuv või sellele lähenev dekoratiivsust taotlev suletõmme
paun (ingl. <i>bowl</i> , <i>bow</i> , saks. <i>Bauch</i>)	Minuskeltähe tüvest lähtuva suletud kaarjoonega loodud tähekeha, nt b , d , g
poogen (ingl. <i>quire</i> , saks. <i>Lage</i>)	Kogum (tavaliselt 4–6) nelinurkseid pärgamendilehti, mis keskelt kokku voldituna ja voldist kokku õmmelduna moodustavad raamatuploki põhilise struktuurilemendi (ka raamatu vihik)
raamatukiri (ingl. <i>book hand</i> , saks. <i>Buchschrift</i>)	Kiri, mis on mõeldud eelkõige raamatute ümberkirjutamiseks
raudgallustint (ingl. <i>iron gall ink</i> , saks. <i>Eisengallustinte</i>)	Pruunika tooniga söövitava toimega tint, mis sisaldab raudsulfaati ja parkainet
rubriik (ingl. <i>rubric</i> , saks. <i>Rubrik</i>)	Põhitekstist erineva (tavaliselt punase) tindiga esile tõstetud pealkirjad, sõnad või tähed

silmus (ingl. <i>loop</i> , saks. <i>Schleife</i>)	Tavaliselt kursiivkirjal esinevad sule kirjutusmaterjalilt mittetõstmise tõttu moodustuvad silmused, nt h , b , p kursiivsel kirjutamisel, vrd paisutus
süsiniktint (ingl. <i>carbon ink</i> , saks. <i>Russtinte</i>)	Tint, mille põhiliseks komponendiks on tahm
stiilus (ingl. <i>stylus</i> , saks. <i>Schreib-Griffel</i>)	Teravatipuline kirjutusvahend, millega tavaliselt kirjutati vahatahvlitele
<i>textualis</i>	Levinuim gooti raamatukiri
tüvi (ingl. <i>stem</i> , saks. <i>Balken</i>)	Tähe peamine vertikaaljoon, kuhu kinnituvad kaared ja paunad
ülapikendus (ingl. <i>ascender</i> , saks. <i>Oberlänge</i>)	Minuskeltähe tüve pikendus, mis ulatub tähekeha tasemest kõrgemale, nt l , h , k , b
untsiaal (ingl. <i>uncial</i> , saks. <i>Unziale</i>)	Majuskelkiri, mis oli ladina ja kreeka kirjutajate tavakasutuses 3.–8. sajandini. Hiljem kasutusel eelkõige rubriikides

0. SISSEJUHATUS

Käesolev väitekiri esitab võimalikult mitmekülgset ühe Tallinna Linnaarhiivis leitud keskaja teksti iseloomu¹ ja ajalugu. See allegooriliselt silmast ja nägemisest kõnelev käsikiri asub Linnaarhiivi fondis number 230, nimistus 1, säilikus tähistusega Cm 3 (*Codex manuscriptus* nr 3), ja on mugavuse mõttes antud töös edaspidi lühendatud Cm3g.² Säilik on hoidlas pappkarbis, mida avades selgub, et seal sees on väike, rohekat tooni nahka köidetud raamat.

Enne selle raamatu kodikoloogilise, paleograafilise ja tekstuaalse kirjelduse esitamist tuleb aga lühidalt peatuda teoorial – kuidas oleks mõttekas üldse keskajale tekstile läheneda. Alguspunktiks sellele olen võtnud Cm3 tekstide kirjutamise kaasaegse Dante Alighieri “Jumaliku komöödia” lõpu, kus palverändur vaatab iga-
vesse valgusesse³:

Selle sügavuses nägin sisalduvat
armastusega seotud üheks köiteks
üle universumi pillutatud lehti:
substantsid, aksidendid ja nende suhted,
kokku viidud sellisel viisil,
et mis ma räägin on vaid lihtne valgus.⁴

Sellega kooskõlas olengi siinses töös võtnud aluseks tõdemuse, et keskajane koodeks võib koosneda algselt ajalisel ja ruumiliselt eraldatud komponentidest, mis on aga üksteisega siduvalt – köite abil – suhtestatud. Seega pole need komponendid kirjeldatavad mitte ainult iseseisvalt, vaid ka suhtes üksteisega ja üksteist kommenteerides. Sisuliselt hõlmab see raamatuajaloolase, ajaloolase, kodikoloogi, kunstiajaloolase, paleograafi, filoloogi, editeerija, retseptisiooniloolase ja teoloogi tööd.⁵ Muidugi ei ole võimalik kõiki neid distsipliine ühes töös võrdses tasakaalus

¹ Teksti iseloomu all pean eelkõige silmas käsikirjas kasutatud allikate ja ümberkirjutuse eelistuste põhjal tekkivat muljet käsikirja kirjutamise kontekstist. St käsikirja ümberkirjutaja kuuluvus mungaordusse, kirjutamise koht ja aeg ning lõpuks kirjutamise motivatsioon. Sellise taustainfo kindlakstegemine on võimalik vaid ekstrapoleerides olemasolevatest vihjetest.

² Siin ja edaspidi, kui on juttu käsikirjast tervikuna, siis on kasutusel lühend Cm3, kui vaid selle viimast osast, siis Cm3g. Kasutan neid lühendeid ilma punktideta või tühikuteta, kuna sellisel viisil on nende esitus kõige kompaktsem. Segaduste vältimiseks need lühendid ei käändu – kus võimalik, olen püüdnud neid ka nii kasutada, et puuduv käändelõpp lugemisel takistuseks ei osutuks. Käsikirja osade täpsemast jaotusest vt lühendite nimekiri ja eriti ptk 1.1.

³ Vt ka ptk 5.1.

⁴ Nel suo profondo vidi che s'interna, / legato con amore in un volume, / ciò che per l'universo si squaderna: / sustanze e accidenti e lor costume / quasi conflati insieme, per tal modo / che ciò ch'i' dico è un semplice lume. *Paradiso* 33.85–90. Tsit. John Ahern, “Binding the Book: Hermeneutics and Manuscript Production in *Paradiso* 33,” *PMLA* 97, 5 (1982), lk 800.

⁵ Karl Löffler & Wolfgang Milde, *Einführung in die Handschriftenkunde* (Stuttgart: Hiersemann, 1997), lk 3.

kokku viia, kuid käsikirjast võimalikult põhjaliku ülevaate andmiseks on tarvilik neid kõiki vähemal või rohkemal määral käsitleda. Selliselt avaneb käsikiri kui oma ajastu tehnoloogiat, mentaliteeti ja intellektuaalseid mõjusid koondav objekt. See ongi käesoleva väitekirja esimese osa kõige üldisem ülesanne – näidata käsikirja kaudu seda artefakti produtseerinud vaimsust.

Töö teises osas on esitatud teemaks oleva käsikirja transkriptsioon ja tõlge. Motivatsioon sellele ettevõtmisele tugineb juba 12. sajandi lõpus antud soovitusel, et õpilased pöördusid kokkuvõtva glossi ja sekundaarse kommentaari juurest algallikate poole, sest miski ei suuda autori mõtet paremini edasi anda kui põhjalik tutvumine originaaliga.⁶

0.1. MEETOD

Meetod, mida olen kasutanud järgnevatel lehekülgedel Cm3g käsikirjaga tegelemiseks, on eelkõige kirjeldav. Esiteks räägib juba alustekst ise nägemisest ja sellega seonduvatest probleemidest ning sellega sobivalt olen valinud ka lähenemise, mida saab kõige üldistavamalt nimetada fenomenoloogiliseks.⁷ Selliselt valitud meetod on põhjuseks ka käesoleva töö ülesehitusele, mis üritab liikuda vana käsikirjaga tegelemise loomulikke etappe mööda – alustades sellest, kuidas käsikiri on üldse töö autori vaatevälja sattunud, liikudes sealt edasi kodikoloogilise kirjelduse, teksti teatavate omaduste ja lõpuks sisulise analüüsi juurde. Kus võimalik, olen püüdnud just sellist lähenemise järjekorda silmas pidada.

Niisiis lähtun käsikirjast kui *phainomenonist*, asjast, mis mingisugusel moel meile paistab või mida me saame pilgus hoida. See lähtub esiteks ülal mainitud seisukohast, et käsikirjasse tuleb suhtuda kui tervikusse. Ometigi koosneb tervik erinevatest osadest – meil ongi kombeks teha käepäraseks, mugavaks mitte ainult ainet asju, vaid jaotada ka kirjatööd lihtsalt haaratavateks portsjonideks, peatükideks ja võibolla isegi paragrahvideks, et teemasid ja probleeme saaks hõlpsamini käsitleda. Selline komme on olnud just teaduslikele tekstidele omane vähemalt 12. sajandist alates, mil Euroopas taasleiti Aristoteelse teosed ning selle taga-

⁶ Intelligent ad originalia scripta fore recurrendum. Vt Richard H. Rouse & Mary A. Rouse, “*Statim invenire: Schools, Preachers, and New Attitudes to the Page*”, *Renaissance and renewal in the twelfth century*, edd. Robert Louis Benson, Giles Constable & Carol Dana Lanham (Cambridge, Mass: Harvard University Press, 1982), lk 201.

⁷ Üldjoontes toetun siin Merleau-Ponty arusaamadele fenomenoloogiast ja visuaalsusest. Vt Maurice Merleau-Ponty, *The visible and the invisible: followed by working notes*, trans. Alphonso Lingis, ed. Claude Lefort, Northwestern University studies in phenomenology & existential philosophy (Evanston, Ill.: Northwestern University Press, 1968).

järjel sai loogika järjest olulisemaks distsipliiniks – hakati eristama aksidente ja substantse.

Isegi teoreetiliselt täiesti kehatuid kontseptsioone, ideid ja mõtteid on vaja kuidagi piiritleda, anda neile vorm ning muuta nad asjaks, enne kui nendega saab tegelema hakata. Nii võib laiendada, et igasugune informatsioon ongi eelkõige asi.⁸ Inimesele on loomuomane vajadus piiritleda, sest see, millel pole piire, on haaramatu nii otseses kui ka metafoorilises tähenduses. Igasugune haaratavaks tegemine aga püüdleb tähenduslikkuse poole – fenomenoloogiline lähenemine muutub hermeneutiliseks.⁹

Seega on üsna arusaadavalt iga käsitletav raamat ja tekst käsitleja jaoks asi.¹⁰ Esiteks see, kuidas ta paistab, kuidas ta on tehtud. Mõõdud, materjal, kogu kodi-koloogiline kirjeldus. Siinjuures on tähelepanuväärne, et see, mis on pilguga haaratav, võib olla vägagi erinev. Alguses ei pruugi silm märgata vana raamatu juures midagi märkimisväärset, see tundub ühena paljudest, selle haruldus ja väärtus selgub alles kas teiste inimeste kirjeldustest või pikaajalisest kogemustest raamatutega.¹¹ Niisiis esmane mulje asjast ei pruugi meile anda aimu, millega üldse tegemist on ning nõuab edasist piiritlemist.

Millegi vaatlemisest ja kirjeldamisest rääkides ongi oluline märgata seost nägemise ja teadmise vahel. Probleem seisneb nimelt selles, et sageli jäävad asjad, mida me ei tea või millest me mingisugusel moel teadlikud ei ole, kahe silma vahele ning neid ei olegi võimalik kirjeldada.¹² Seega on oluline hõlmata siin ka erinevate detailide ajaloolist tausta.

Järelikult on ühest küljest raamatu asjalisus laiem ja suurem kui tema füüsikalises ruumis enda alla võetud koht, tema asjalisus ületab ka meile tavalised olevikulised piirid ning kandub laiali pikema ajaperioodi peale. Esiteks sel viisil, et teksti lugemine, selle tervikmõtte kättesaamine nõuab iseenesest aega, kui ka sel viisil, et tundes ära seal esitatavad sõnad ning nende tähenduse toetume me juba enda ajaloolisele kogemusele ning seome selle asja mõistmise oma isikliku minevikuga.

Just selle tõttu on tarvilik leida optimaalne kaugus, et saaks hakata meie ees olevat käsikirja tõlgendama hakata. Ühest küljest on tarvilik lasta raamatul ise paista, anda selle väljanägemisele ja tekstile vabadus olla nii nagu ta on, ning teisest kül-

⁸ Michael Buckland, "Information as Thing", *Journal of the American Society for Information Science* 42, 5 (1991), lk 351–360.

⁹ Vt nt *Filosoofilise hermeneutika klassikat: F.D.E. Schleiermacher, Wilhelm Dilthey, Martin Heidegger, Hans-Georg Gadamer*, trans. Andrus Tool (Ilmamaa: Avatud Eesti Fond, 1997).

¹⁰ Vt ka Ülo Matjus, "Raamat kui asi", *Kloostri internetini* (Tartu: Eesti Raamatu Aasta Peakomitee, 2001), lk 91–100.

¹¹ Löffler & Milde, *Einführung in die Handschriftenkunde*, lk ix.

¹² Martin Jay, *Downcast eyes: the denigration of vision in twentieth-century French thought* (Berkeley London: University of California Press, 1993), lk 9. Vt ka Meelis Friedenthal, "Täiuslikust nägemisest", *Kuradi tark, Jumala loll* (Tallinn: Eesti Päevalehe kirjastus, 2006), lk 68.

jest on meil vajalik tuua see artefakt¹³ minevikust, unustusest ja hämarusest olevikku, et see tuleks varjust välja ja paistaks.

Sellises tähenduses on siinkohal sobivaks metafooriks arheoloogilised kaevamised, mis on oma olemuselt sõna otseses mõttes mineviku artefaktide väljatoomine peidetusest päevavalgele. Sama dilemma, mis seisab arheoloogi ees, seisab ka selle töö kirjutaja ees: tuues mingi asja päevavalgele, tähelepanu alla, tähendab see alati selle algupärase konteksti rikkumist ja moonutamist. Kui arheoloog võtab maa seest objekti, siis ta teeb juba oma esimesed valikud selles suhtes, mis tuleb tema jaoks asjana esile, mis mitte, ning seda asja tema leiukohast ning nendest seostest eraldades tõmbab ta selle sõna otseses mõttes minevikust olevikku. Olevikus aga on asi paigutatud juba teistsugusesse konteksti ning laseb seega teha vaid kirjeldaja oleviku baasilt tehtud tõlgendusi – ta on muutunud mineviku asjast oleviku asjaks.

0.2. CM3 UURIMISSEIS JA KÄSIKIRJAGA SEOTUD KÜSIMUSED

Arvestades üldist meetodit, tuleb küsida, kuidas sai ülalnimetatud raamat selle töö teemaks? Säilik viibib küll Tallinna Linnaarhiivis, kuid enne kui oli võimalik seda käsitlema hakata, pidi see kuidagi mõttesse tulema.

Arutluse all olev manuskript jõudis siinkirjutaja vaatevälja 2001. aastal, kui kunstiajaloolane Inge Laurik, kes hakkas sellega tegelema oma magistrیتöö raames juhitis tähelepanu asjaolule, et selle Tallinna Linnaarhiivis oleva teksti editsiooni pole veel tehtud ning teksti mõju seega ka korralikult uuritud. Tema töö üheks eesmärgiks oli uurida nimetatud teksti mõju Padise kloostri raidplastikas leitud motiividele. Ta kirjutab:

Eesti keskaegset raidplastikat puudutavas napis erialases kirjanduses on laialdaselt käibele läinud arvamus nagu tugineks Padise tsistertslaste kloostri kiriku pikihoone ning tsistertslaste mõjupiirkonda kuulunud Risti kiriku kapiteelide ornamentika kõnealusele teosele. See arvamus baseerub aga üksnes oletustel.¹⁴

¹³ Artefakt on ükskõik milline inimeste poolt valmistatud ese, sisaldades selliselt informatsiooni enda valmistajate kohta. Kurmo Kõnsa, "Informational Structure of Books and Preservation", *The International Journal of the Book* 4, 1 (2007), lk 1–7.

¹⁴ Käsikiri, publitseerimata.

See oletus on kunstiajaloolaste seas käibele läinud kahtlemata Armin Tuulse raamatust *Die Spätmittelalterliche Steinskulptur in Estland und Lettland*¹⁵ ja hiljem toetab seda ka Villem Raami arvamus.¹⁶ Tuulse kirjeldab Padise kloostri ja Risti kiriku arhitektuuri ning jõuab järeldusele, et Padise kloostrikiriku konsoolidel kujutatud vöörused ja pahed ning mehefiguuride väljendusrikkad ja näos visuaalselt valitsevad silmad on otseselt seotud Tallinna Linnaarhiivi käsikirjaga Cm3. Ta toetab oma arvamust väitega, et Tallinna Linnaarhiivi koodeksitest kolm (Nr. 3, 4 ja 8)¹⁷ on kunagi olnud suure tõenäolisusega Padise kloostri omanduses. Samas avaldab ta kahetsust, et ei ole olnud võimalik läbi viia tekstide ja kujutiste põhjalikku võrdlust. Joone all toodud viidetest nähtub, et Tuulse eelnimetatud arutluskäik tugineb suures osas kõige varasemale Tallinna ms.-ga tegelevale raamatule, milleks on Fr. Koehleri *Ehstländische Klosterlectüre*¹⁸. Küll kirjeldatakse seda käsikirja lühidalt ka G. Hanseni ja hiljem O. Greiffenhageni poolt,¹⁹ kuid nende andmed on tunduvalt napimad võrreldes Koehleri põhjaliku uurimusega, kes kirjutab Cm3 kohta muuhulgas nii:

Käsikiri cod. lat. A 14^a oktaavi formaadis sisaldab kolme osa: fol. 1–127 moraaliteoloogilist traktaati, fol. 128–256 jutlusi ning vähem või rohkem lõpetatud dispositioone või visandeid selleks tarbeks, fol. 257–272 allegoorilis-moraalset traktaati silma kohta.²⁰

Edaspidi tähistabki ta need osad tähtedega A, B ja C²¹ ning lisab samas, et kolmas osa (ehk siis siinses töös Cm3g) on hiljem lisatud ning paistab olevat terviklik. Esimesed kaks tunduvad tema sõnutsi rohkete prantsuskeelsete väljendite põhjal kindlasti pärinevat Prantsusmaalt ning seda ilmselt 13. sajandist. Viimast järeldab ta lehekülje joonimise viisile ja paleograafilisele analüüsile toetudes, tehes tähe-

¹⁵ Armin Tuulse, "Die Spätmittelalterliche Steinskulptur in Estland und Lettland", *Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikauskirja*, 49, 1 (1948), lk 23.

¹⁶ Villem Raam, *Padise klooster* (Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1958). Vt ka Villem Raami 1938. aastal valminud magistritööd.

¹⁷ Tänapäevase tähistuse järgi Mss TLA f. 230, n. 1, s. Cm3, Cm4 ja Cm8.

¹⁸ Fr. Koehler, *Ehstländische Klosterlectüre: Ein Beitrag zur Kenntniss der Pflege des geistigen Lebens in Ehstland im Mittelalter* (Reval: Franz Kluge, 1892).

¹⁹ Gotthard Hansen, *Codices ja raamatud: G. Hansen'i Tallinna linna arhiivi kataloog*, ed. O. Greiffenhagen (Reval, 1924).

²⁰ Die Handschrift cod. lat. A. 14a in Octav umfasst drei Stücke: Fol. 1–127 einen moralisch-theologischen Tractat, fol. 128–256 Predigten und mehr oder weniger ausgeführte Dispositionen und Entwürfe zu solchen, fol. 257–272 einen allegorisch-moralischen Tractat über das Auge. Fr. Koehler, *Ehstländische Klosterlectüre*, lk 7.

²¹ Siinses töös lahknub Cm3 käsikirja osade jaotus mõnevõrra Koehleri poolt pakutust ning vastavalt tema toodud fooliote numeratsioonile võib esitada, et A = Cm3a, Cm3b, Cm3c; B = Cm3d, Cm3e, Cm3f; C = Cm3g. Nii on käsikirja Cm3 erinevaid osi ka edaspidi tähistatud. Vt lühendite nimekiri ja ptk 1.1.

lepaneku, et need on illumineeritud²² ühe käega.²³ Eelnevalt on Koehler kirjeldanud ka olukorda, kus siinsetel aladel on selgesti tuntav Prantsusmaal 11. sajandil²⁴ alguse saanud uute ideede levik. Tihedatele kontaktidele Prantsusmaaga viitavad ka tema andmetel asjaolud, et Saksa Rüütliordu ja Preisimaa ordumaade patrooni Montau Dorothea²⁵ elulookirjelduses (*vita*) on vaid Prantsuse müstikute tsitaadid, puuduvad täielikult viited saksa traditsioonile. Niisiis pakub Koehler A osa autoriks kartuusi või tsistertslast²⁶ ja B osa autori päritolu jääb lahtiseks, kuid märgib ära selle kõrgskolastilise stiili, mis lihtsale jutlustajale oli ilmselt kättesaamatu.²⁷ Viimase, C-ga tähistatud teksti autoriks peab Koehler tsistertslast, täpsemalt seostab traktaadi Johannes Peckami²⁸, Petrus Lacepiera või Petrus Ciperia²⁹ nimega. Sellele, Koehleri C ja siinses töös Cm3g abil tähistatud tekstile ongi edaspidi pühendatud põhitähelepanu. Koehleri oletused Cm3g autori kohta põhinevad kataloogiandmetel, mis seostavad nendenimelised isikud traktaadiga silmast ja moraalist. Ta mainib ka, et käsikiri on sageli vigaselt ümber kirjutatud, tekstis leidub parandusi ja hilisemaid korrekture ning palju on ka teksti sisse jäetud *lacunasid*, mis annavad tunnistust asjaolust, et Tallinna ms. kirjutajal oli kasutada halvasti loetav eksemplar. On tähelepanuväärne, et Koehler ei ütle otseselt midagi selle kohta, mis ajast võiks antud tekst pärit olla ning pühendub konvoluudi käsitlemisel peamiselt A (Cm3a) osa kirjeldamisele.

Järgnevalt on seda käsikirja erinevates käsitlustes vaid lühidalt mainitud – nii on Wolfgang Schmidt korranud Koehleri seisukohti käsikirja kuuluvuse asjus, omistades seda Padise tsistertslastele.³⁰ Seevastu dominiiklaste uurija Walther-Wittenheim on leidnud, et Koehleri argumentatsioon tsistertslastele kuuluvuse osas pole vee-

²² Illumineerimise all pean silmas seda, mida ingliskeelses paleograafilises sõnavares tähistatakse sõnaga *illumination* ja prantsuse keeles *enluminure*. See vastab üldjoontes saksakeelsele terminile *Buchmalerei*, millega tähistatakse kõiki raamatu põhitekstile lisatud dekoratiivseid elemente. Need ei pea olema tingimata figuratiivse (historieeritud) iseloomuga initsiaalid. Vt Denis Muzerelle, *Vocabulaire codicologique: répertoire méthodique des termes français relatifs aux manuscrits* (Paris: CEMI, 1985), 511.01.

²³ Siin ja edaspidi tähistab eestikeelne sõna 'käsi' seda, mida saksa keeles öeldakse sõnaga 'Hand' ja inglise keeles 'hand'. Vt Albert Derolez, *The palaeography of Gothic manuscript books: from the twelfth to the early sixteenth century* (Cambridge; New York: Cambridge University Press, 2003), lk xx–xxi.

²⁴ Koehler, *Ehstländische Klosterlectüre*, lk 6.

²⁵ Dorothea von Montau (1347–1394), kanoniseeritud 1976. Vt Johannes Marienwerder, *The life of Dorothea von Montau, a fourteenth-century recluse*, Studies in women and religion, 39 (Lewiston: Edwin Mellen Press Ltd, 1997), lk 5–25.

²⁶ Koehler, *Ehstländische Klosterlectüre*, lk 14.

²⁷ *Ibid.*, lk 84.

²⁸ Johannes Peckham (Pecham) OFM, Canterbury peapiiskop. (1220/1225–1292).

²⁹ Koehler, *Ehstländische Klosterlectüre*, lk 92 peab Petrus Lacepiera ja Ciperia Petrust erinevateks isikuteks. Siiski on tegemist ühe inimesega, nimelt Limoges'i Petrussega, vt ptk 3.1.

³⁰ Wolfgang Schmidt, *Die Zisterzienser im Baltikum und in Finnland*, Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran Vuosikirja XXIX–XXX (Helsinki: Suomen kirkkohistoriallinen seura, 1941), lk 125jj.

nev, ning samahästi oleks võinud käsikiri kuuluda ka dominiiklastele.³¹ Omalt poolt aga ei lisa kumbki autor argumente selle või teise teooria tugevuse või nõrkuse kinnitamiseks.

Pärast Koehleri uurimust on Tallinna Linnaarhiivi käsikirja Cm3 erinevate osade autorlus kuni 2001. aastani olnud lahtine ning alles pärast Marek Tamme poolt läbi viidud võrdlust³² artiklis “Kloostriiraamatud keskaegses Euroopas ja Eestis” on kindlalt selgunud, et Koehleri poolt Cm3g üheks võimalikuks autoriks pakutud Limoges’i Petrus peab tõepoolest paika. Tamm dateerib Linnaarhiivi käsikirja 13. sajandi lõppu või 14. sajandi algusesse ja kirjutab teksti iseloomustamiseks:

Kuigi Tallinna käsikirjal puudub proloog ja esineb lahknevusi sõnastuses, on Limoge’i Petruse autorlus siiski väljaspool kahtlust.³³

Täpsemalt näitab Tamm, et tegemist on nimetatud autori *Tractatus moralis de oculo* versiooniga, Koehleri poolt nimetatud A ja B osade autorid jäävad ka tema artiklis lahtiseks. Need on selgunud alles hiljuti – ja rohkem kui sada aastat pärast Koehleri uurimust – trükki jõudnud Tiina Kala poolt koostatud tänapäevastele kodikoloogilise kirjeldamise tavadele vastavas Tallinna Linnaarhiivi ja Eesti Ajaloomuuseumi keskaegsete käsikirjade kataloogis.³⁴ Nimetatud kataloog pakub esimese mahukama süstemaatilise ülevaate Eesti keskajaga seonduvatest käsikirjadest,³⁵ tuues lisaks kirjeldustele ka mõningaid reproduktsioone köidetest ja lehekülgedest. Seal on TLA Cm3 sisalduvate tekstide autoriteks toodud Nicolaus de Byardo Gallicus, Nicolaus de Gorran OP ja Petrus Lemovicensis.³⁶

³¹ Gertrud von Walther-Wittenheim, *Die Dominikaner in Livland im Mittelalter. Die Natio Livoniae* (Roma: Istituto storico domenicano, 1938), lk 34. Siinkohal on otsesõnu juttu küll käsikirjast Cm4, kuid arvestades Koehleri seisukohta, et Cm3 ja Cm4 kuuluvad kokku, võib siit välja lugeda, et ka Cm3 ei pruukinud kuuluda tsistertslastele.

³² Marek Tamm, “Kloostriiraamatud keskaegses Euroopas ja Eestis”, *Kloostri internetini*, ed. Tõnu Tender (Tartu: Eesti Raamatu Aasta Peakomitee, 2001). Võrdluse aluseks on kasutatud Richard Newhauseri artiklis “Der ‘Tractus Moralis De Oculo’ des Petrus von Limoges und seine Exempla”, *Exempel und Exempelsammlungen*, ed. Walter Haug ja Burghart Wachinger (Tübingen: Niemeyer, 1991), 95–136 esitatud Limoges’i Petruse teksti proloogi ja esimese peatüki editsiooni. Tervikteksti editsioon on siiani publitseerimata.

³³ Tamm, “Kloostriiraamatud keskaegses Euroopas ja Eestis”, lk 67. Marek Tamm kirjutab siinkohal “Limoge’i Petrus”, mis tundub olevat trükiviga. Käesolevas töös on kasutatud nimekuju Limoges’i Petrus või siis ladina nimevormi Petrus Lemovicensis.

³⁴ Tiina Kala, *Mittelalterliche Handschriften in den Sammlungen des Stadtarchivs Tallinn und des Estnischen Historischen Museums. Katalog* (Tallinn: Tallinna Linnaarhiiv, 2007), lk 41–64. Edaspidi lühendatult TLA & EAM kataloog.

³⁵ Ka Tartu Ülikooli raamatukogus on mõningad keskaegsed käsikirjad, mis on sinna ostetud 1875. aastal Franz Rühli poolt, kuid neil puudub seos Eesti keskajaga. Vt Marju Lepajõe, “Keskaegsed ladina pärgamentkoodeksid Tartu Ülikooli Raamatukogus”, *Tartu Ülikooli Raamatukogu töid*, 11 (Tartu: Tartu Ülikooli Raamatukogu, 2000).

³⁶ Vt ka Richard Newhauser, Tiina Kala & Meelis Friedenthal, “The Work of an English Scribe in a Manuscript in Estonia”, *Scriptorium: Revue Internationale des Etudes Relatives aux Manuscrits/International Review of Manuscript Studies*, ilmumisel (2008).

Lähemalt Eesti alaga seonduvalt – nagu juba eelnevast võib märgata – on edasise uurimise jaoks välja joonistunud mitu probleemi. Esiteks küsimus käsikirja kohta üle Eesti ajaloos. Kuigi kunstiajaloolaste hulgas on laialdaselt käibele läinud arvamus, et see tekst võis olla seotud Padise tsistertslastega, arvab Tiina Kala koos Walther-Wittenheimiga, et selleks oletuseks pole piisavalt alust ning pigem võib näha Cm3 seost Tallinna dominiiklastega. Ta kirjutab:

Otsustades Cm2 ja Cm3 dominiiklastest autorite järgi (kui tõepoolest Nicolaus de Byard oli dominiiklane) ja andmete puudumise kohta, mis võimaldaks neid paigutada tsistertslaste omandusse, saab need mõlemad koos Limoges'i Petruse traktaadi konspektiga seostada Tallinna [dominiiklaste] kloostriga.³⁷

Niisiis – Inge Lauriku lahkkel loal, kes ise selle teema uurimisega enam ei tegele – on käsikirja ja Eesti omavahelise suhte vallas oluline küsimus, kas see käsikiri kuulus kunagi tsistertslastele või dominiiklastele. Selle kindlaks tegemiseks on tarvis vaadelda selle raamatu võimalikke väliseid ja sisemisi seoseid mõlema mungaorduga ning – otseste viidete puudumisel – spekuloida selle üle, kumb versioon on tõenäolisem. Välimiste ja sisemiste seoste all on siinkohal silmas peetud esiteks kodikoloogilist ja paleograafilist analüüsi ja teiseks ümberkirjutuse enda iseloomu. Sest tegemist ei ole mitte täpse Limoges'i Petruse traktaadi koopiaga, vaid seda on enamasti tugevasti lühendatud, aga vahel – mis palju huvitavam – ka veidi materjali juurde lisatud, ning nii saab teha oletusi kirjutaja kohta.

Sellega seoses kujunebki küsimuseks teksti enda iseloom – kus see on kirjutatud, millal, milleks ja kuidas see võib olla Eestisse jõudnud. See probleemidering on väga tihedalt seotud küsimusega Euroopa ja Eesti ala intellektuaalsete kontaktide kohta, mida on võimalik materjali vähesuse tõttu käsitleda just niimoodi – lähtudes olemasolevate kirjalike allikate võimalikult põhjalikust kirjeldamisest.

³⁷ Judging by their use of Dominican authors (including Nicolaus de Byard if in fact he was a Dominican) and a lack of evidence connecting them to Cistercian ownership, both Cm 2 and Cm 3, with its abbreviated copy of Peter of Limoges' text, can also be connected with the Tallinn friary. Newhauser, Kala & Friedenthal, "The Work of an English Scribe in a Manuscript in Estonia".

0.3. TÖÖ ÜLESEHITUS JA SELLE PÕHJENDUS

Siinse töö peamine eesmärk on niisiis esitada Cm3 käsikirjas leiduva *Tractatus moralis de oculo* teksti transkriptsioon, tõlge ja kommentaarid. Tuleb rõhutada, et see ei tähenda mingil juhul Limoges'i Petrusse *Tractatus moralis de oculo* teksti editsiooni vaid justnimelt Tallinna Linnaarhiivis leiduva versiooni esitamist. Kuna Cm3g tekst erineb märgatavalt Richard Newhauseri poolt ettevalmistatavast editsioonist,³⁸ siis järelikult on Tallinna käsikirjal olemas tuntavalt oma iseloom, ning eeldusel, et see konvoluut on Eesti alal viibinud keskajast saadik, on selle käsikirja just selline sisu siinsele intellektuaalsele maastikule oluline. Töö teisane eesmärk on pakkuda esitatud transkriptsioonile ja tõlkele vältimatut konteksti, milles võib proovida hakata seda teksti mõistma.

Tehniliselt tähendab see seda, et käesolevas töös on kaks üksteisest tuntavalt eristatavat osa (I ja II). Esimesse osasse koondub kõik, mida on võimalik teksti kohta öelda seoses selle välimuse, koha, aja ja kasutusviisidega, teise osasse koondub – nagu kirjeldatud – teksti transkriptsioon, tõlge ning allikate ja märkuste joonealune aparatuur.

Töö I osas ei ole seatud eesmärgiks jälgida ainult optikateaduse arengut Euroopas või analüüsida intellektuaalset kliimat Pariisis 13. sajandi lõpul, vaid pilgus on ikkagi Tallinna Linnaarhiivi käsikiri ise. Samas ei saa käsikirja konteksti kirjelduse juures eelnimetatud teemadest mitte kuidagi päriselt mööda minna. Niisiis toimub I osas liikumine koodeksi välise poole kirjelduselt (1. ptk), koodeksis leiduvate kirjade paleograafilise analüüsi (2. ptk) ning seal edasi *Tractatus moralis de oculo* autori ja tema konteksti kaudu (3. ptk) Cm3g autori iseloomu ja konteksti juurde (4. ptk). Seejärel (5. ptk) tuleb arutluse alla Cm3g sisu, kus olen keskendunud vaid sellele, mis oleks võinud kättesaadav olla lugejale, kes tegeles just nimelt Cm3g käsikirjaga, mitte Limoges'i Petrusse teksti täisversiooniga. Sellele lisandub lühike ja kindlamate andmete puudumisel spekulatiivseks jääv arutus (6. ptk) ka käsikirja võimaliku Eestisse jõudmise kohta. Töös kasutatud tabelid ja joonised on nummerdatud iga peatüki lõikes eraldi, et nende otsimisel oleks hõlpsam orienteeruda.

Nii töö I kui ka II osas on tarvis Tallinna käsikirja lühenduse erilaadsuse näitamiseks paigutada see millegagi kõrvuti, mis annaks meile mõõdupuu, mille põhjal erinevused ja sarnasused välja tulevad. Võrdluseks on võetud – editsiooni puudumisel – käsikiri Pariisis, Prantsusmaa Rahvusraamatukogus (Paris, Bibliothèque Nationale de France MS. lat. 16396, ff. 3r–46v, edaspidi lühendatult P8³⁹). Sama käsikiri saab aluseks ka tulevasele *Tractatus moralis de oculo* editsioonile ning selle

³⁸ Ilmumisel, SL.

³⁹ P8 kasutamine selle käsikirja lühendina tuleneb asjaolust, et sel viisil on see Richard Newhauser, "Der 'Tractus Moralis De Oculo' des Petrus von Limoges und seine Exempla", *Exempel und Exempelsammlungen*, ed. Walter Haug ja Burghart Wachinger (Tübingen: Niemeyer, 1991) ja hili-

transkriptsiooni oli võimalik mul kasutada tänu Richard Newhauseri lahkele abile. P8 on kasutusel peamiselt esitatud materjali järgnevuse, lühendamise viisi, õige-kirja ja terminitest arusaamise võrdlemise osas.

II osa Cm3g transkriptsiooni ja tõlke esitamise eeskujuks on võetud David C. Lindbergi poolt välja antud Roger Baconi *Perspectiva*⁴⁰ editsioon ja tõlge, mis peale vormilise eeskuju on seotud Limoges'i Petruse tekstiga ka sisuliselt. Transkriptsioon ja tõlge on varustatud teksti endasse puutuvate joonealuste märkustega, kus on esitatud ka ümberkirjutatud teksti tuvastatud allikad. Siinkohal on seda võimalik vaadelda ühelt poolt küll Limoges'i Petruse kui töö originaalautori kontekstina, kuid teisalt – ja peamiselt – on siinkohal siiski tegemist Cm3g teksti huviga nende autorite suhes ning see annab aimu *tractatuse* lühendaja iseloomust ja kavatsustest ning lõpuks ka olukorrast, kuidas said kasutada seda teksti need, kes seda Eesti alal lugesid.

Võttes arvesse laia teemaderingi, mida on antud töös käsitletud, ei ole ma andnud sissejuhatuses üldist ülevaadet dissertatsioonis kasutatavatest allikatest ja kirjandusest vaid iga peatüki alguses näidanud ära teemasse puutuvad olulisemad teosed ja nende autorid. Eraldi tuleks siiski mainida andmebaaside (CLCLT, MGH, AL, In principio) koosseisu kuuluvate alliktekstide kasutamine – suurem hulk allika-viiteid pärineb nendest baasidest.

Töö I osa peatükid lõpevad ka lühikeste kokkuvõtetega, kus olen mitmest tõlgendus- või käsitlusvõimalusest välja toonud tõenäolisema. Siiski tuleb rõhutada, et kõik tõlgendused ja küsimused on omavahel väga tihedalt seotud ning seega ei ole neid sageli võimalik esitada üksteisest sõltumatute tükkidena. Nii ongi edaspidi igasuguse kirjelduse juures alati silmas peetud ka võimalikke teisi seoseid.

0.4. AJALISED JA RUUMILISED PIIRID

Töö ajalise ruumi alampiiriks võib võtta transkribeeritava teksti kõige esimese koopia, ehk siis Limoges'i Petruse teksti valmimise aja. Selleks saab Richard Newhauseri arvates⁴¹ pakkuda vahemikku 1275/76–1289 ja tõenäolisemalt pigem selle perioodi lõppu kui algust. Üsna julgelt saab väita, et ka Tallinna Linnaarhiivi

semas Newhauser, Kala & Friedenthal, "The Work of an English Scribe in a Manuscript in Estonia" artiklites tähistatud.

⁴⁰ David C. Lindberg ja Roger Bacon, *Roger Bacon and the origins of Perspectiva in the Middle Ages: a critical edition and English translation of Bacon's Perspectiva, with introduction and notes* (Oxford; New York: Clarendon Press; Oxford University Press, 1996).

⁴¹ Newhauser, "Der 'Tractus Moralis De Oculo' des Petrus von Limoges und seine Exempla", lk 99–100.

käsikiri ei saa olla kirjutatud varem. Ometigi ei sea see kuidagi 13. sajandi lõppu käesoleva töö kõikumatuks aluspõhjaks, sest selleaegne intellektuaalne õhkkond ja autorid, keda Limoges'i Petrus kasutas, olid mõjutatud omakorda varasematest autoritest, kelle – kasvõi väga lühidast – käsitlemisest ei saa kuidagi mööda minna. Samuti ei saa päris tähelepanuta jätta ka teisi Cm3 säilikusse köidetud tekste, mis osutuvad varasemal ajal kirjutatuks⁴² ning küsimus, millistel asjaoludel nad on Cm3g-ga kokku köidetud, nõuab kindlasti käsitlemist.

Kuna siamaani on lahtine, millisel ajal võis nimetatud käsikiri Eestisse jõuda ning esimesed kirjeldused sellest manuskriptist pärinevad alles 19. sajandist, kui Tallinna rae käes hoiul olnud raamatud läksid Tallinna Linnaarhiivi valdusesse, on ajalise ülempiiri määramine tunduvalt keerulisem. Nii võibki Cm3g ajaloo jaotada kolmeks suuremaks perioodiks. Esimene oleks aeg selle käsikirja valmimisest 13/14. sajandil kuni selle Tallinna linna omandusse minekuni 16. sajandil.⁴³ Tuleb rõhutada, et kirjalikke andmeid selle kohta, et Cm3 käsikiri on 16. sajandil linna valdusesse läinud, ei ole ning see väide põhineb konjektuuril – aga samal viisil on ka mitmete teiste käsikirja varasemasse ajaloosse puutuvate elementide kirjeldus spekulatiivne. Seda esimest perioodi oleks võimalik veel edasi jaotada, kuid jaotuse struktuur sõltuks juba sellest, kelle omandiks – kas tsistertslaste, dominiiklaste või kellegi kolmanda – seda käsikirja pidada.

Teiseks suuremaks perioodiks saab pidada aega pärast reformatsiooni, kui käsikiri oli linna valduses. See aeg leiab siinses töös kõige vähem käsitlemist.

Kolmandaks perioodiks võib pidada käsikirja vastu targanud teaduslikku huvi 19. sajandil ning erinevaid tõlgendusi, mida sellele käsikirjale on antud. See on mitmes mõttes otseselt esimese perioodiga seotud, sest uurijate olevikuline positsioon on tuntavalt ära määranud ka käsikirjale omistatud mineviku. Kuna ka praegu ei ole võimalik täie kindlusega näidata ühe seisukoha ülimuslikkust teiste suhtes, siis on selles töös vaade ajalukku seotudki lähiminevikus ja tänapäeval võimalikuks peetavate tõlgenduste üle arutamise, pakkudes omalt poolt välja ka lisatõlgendusi.

Kui aja jaotamine minevikuks ja olevikuks on lähtuvalt eelnevast keeruline ja võibolla alati isegi mitte kuigivõrd põhjendatud, siis samamoodi on ka ruumi ja aja jaotamine erinevateks ja eraldi käsitletavateks suurusteks keeruline. On ju ruum eelkõige koht, mis muudab võimalikuks meie viibimise seal, kuid ruum ei ole ju alati – ajaliselt – ühesugune. Ala, mis tänapäeval tundub lihtsasti läbitav, võis olla keskajal läbimatu ning mitmel moel ka vastupidi – ei ole võimalik rääkida ruumist, kui millestki mis asetseb liikujast ja tegutsejast kuidagi eraldi. Niisiis sõltub ruum väga suurel määral nendest küsimustest, mida me praegu sellele esitame, mida me selle ajaloo kohta teame ja keda oletame seal olnud olevat.

⁴² Vt Koehler, *Ehstländische Klosterlectüre*; Tamm, "Kloostri raamatud keskaegses Euroopas ja Eestis"; Newhauser, Kala & Friedenthal, "The Work of an English Scribe in a Manuscript in Estonia".

⁴³ Tamm, "Kloostri raamatud keskaegses Euroopas ja Eestis", lk 60–61.

Mis annavad aluse antud töö ruumilistele spekulatsioonidele? Paleograafilistel ja ortograafilistel kaalutlustel on Cm3a – Cm3f kirjutajaid paigutatud 13. sajandi Prantsusmaale⁴⁴ ja kuigi ka Limoges'i Petrus pärines Prantsusmaalt ning algne tekst on ise kirjutatud Pariisis, siis viitab Cm3g osa käekirja paleograafiline analüüs sellele, et see on ümber kirjutatud Briti saartel või vähemalt kirjutatud inimese poolt, kes on saanud oma hariduse sealse kirjutamise traditsioonis.⁴⁵ Kui nüüd edasi oletada, et käsikiri on liikunud Eestisse pigem otse kui kaude (vastupidiseks arvamuseks puuduvad igasugused vihjed) siis jäävad teravamata ruumiliste tähelepanu alla Prantsusmaa, Briti saared, Madalmaad, Taani, Rootsi ja lõpuks Saksa ordu valdused. Sõltub ju käsikirja võimalik liikumistee mitte niivõrd füüsilise maastiku kui niivõrd just intellektuaalse maastiku – kaubateede ja piirkondade omavahe- lise suhtlemise – struktuurist.

Jõudes niiviisi Eesti alale lähemale ja teades, et praegusel ajal asub käsikiri Tallinna Linnaarhiivis, saab ruumilisi piire juba edasi täpsustada, toetudes siin- kohal esiteks Tiina Kala väitele:

Linnaarhiivi institutsionaalne eellane – raearhiiv – ei kogunud materjali kunga- gi väljastpoolt oma administratiivsete võimaluste piire. Niisiis, kõik raearhiivi dokumendid (tänapäeval tähistatud kui Tallinna Linnaarhiivi fond 230) pärine- vad kas Tallinnast või institutsioonidelt ja isikutelt väljastpoolt linna, kellel oli otsene suhe raega.⁴⁶

Seda väidet tuleb ilmselt tõlgendada pigem viitava kui rangelt ruumiliselt piirit- leva iseloomuga olevaks, sest miski ei tõesta, et Cm3 jõudis Tallinna linna mõju- välja olles viibinud enne kusagil mujal Liivimaal, Eestis või siinses lähikonnas. Ometigi annab see esimese kindla punkti käsikirja võimaliku liikumistee kirjel- damise juures ning just niimoodi – lähtudes teadolavast – saabki seda koodeksit käsitlema hakata.

⁴⁴ Koehler, *Ehstländische Klosterlectüre*; Tamm, "Kloostriraamatud keskaegses Euroopas ja Eestis"; Newhauser, Kala & Friedenthal, "The Work of an English Scribe in a Manuscript in Estonia".

⁴⁵ Newhauser, Kala & Friedenthal, "The Work of an English Scribe in a Manuscript in Estonia".

⁴⁶ The institutional predecessor of the City Archives – the Magistracy archive –, never gathered material from beyond its direct administrative capacity. Thus, all the documents of the Magistracy archive (today found as collection 230 in the Tallinn City Archives) originate either from Tallinn or from institutions and individuals from outside the city who had direct communication with the town or the Magistracy. Newhauser, Kala & Friedenthal, "The Work of an English Scribe in a Manuscript in Estonia".

1. CM3 KOODEKS

Mõnesugused kõnealuse Cm3 käsikirja füüsilise poole kirjeldused on esitatud esiteks Fr. Koehleri uurimuses *Ehstländische klosterlektüre*, seejärel Marek Tamme *Kloostiraamatud keskaegses Euroopas ja Eestis* ning lõpuks ja kõige põhjalikumalt Tiina Kala poolt TLA & EAM kataloogis. Kõik need kirjeldused keskenduvad eelkõige sisule, raamatu sellele osale, mis jääb kaante vahele. Järgmistes alapeatükides olen üritanud seda lünka täita ning anda sisulise poole kõrval ülevaate ka köitest ja selle huvipakkumatest detailidest.

Kõige üldisemalt olen alljärgnevalt lähtunud Cm3 erinevate osade kirjeldamisel juba sissejuhatuses mainitud Karl Löffleri *Einführung in die Handschriftenkunde* poolt esitatud põhimõtetest, kuna see sobib hästi kokku töö alusmeetodina kasutatava fenomenoloogilise deskriptsiooniga. Peamiseks lähtekohaks on seejuures liikumine raamatu välise kirjelduse juurest sisulise osa juurde ning just seetõttu on vaatluse all kõigepealt kodikoloogiline kirjeldus.

Sageli on üldistavalt kodikoloogiliseks nimetatud igasugust keskaegsete koodeksi vormis köidetud käsikirjade kirjeldust, sest tööpoolest keskendub kodikoloogia kui distsipliin raamatuvalmistamise protsesside uurimisele, pöörates eelkõige tähelepanu selle materiaalsele osale – sisaldades endas ka *scriptoriumi* iseärasusi. Nii võib kodikoloogilise kirjelduse aluseks pidada tõdemust, et iga raamat on selle produtseerinud ühiskonna peegeldus ja sealt edasi on kodikoloogia eesmärgiks mõista, kuidas raamatu materiaalse tootmise pool mõjutab teksti iseloomu ja selle kohta ühiskonnas. Selline definitsioon kodikoloogiast käsitleb seda teatavas mõttes katusmõistena, mis hõlmab endas mitmeid käsikirja uurimisel kasutatud distsipliine ja meetodeid. Tähelepanu tuleks siiski pöörata asjaolule, et rõhutatud on just kodikoloogia materiaalsel iseloomu – sellistel kaalutlustel ongi kodikoloogiat kohati nimetatud ka raamatuarheoloogiaks⁴⁷ ja eristatud paleograafiast.⁴⁸ Ka alljärgnevalt olen eristanud kodikoloogilise ja paleograafilise analüüsi, käsitledes kodikoloogia puhul eelkõige koodeksi köidet, kollatsioonid ja pärgamenti – lühidalt kõiki neid elemente käsikirja juures, mis esitavad meile raamatut kui füüsilist objekti ning ei puuduta rubriike, käekirju ja teksti ennast. Päris teravat piiri paleograafia ja kodikoloogia vahele siiski tõmmata ei õnnestu, sest näiteks lehekülgede joonimine (mis traditsiooniliselt on kodikoloogia uurimisvaldkond)⁴⁹ võib olla käsitletud ka paleograafia raames.⁵⁰ Selles töös olengi liitnud lehekülje kujunduse (*lay-out*) ja joonimise, kui

⁴⁷ Nt J. A. Szirmai, *Archaeology of Medieval Bookbinding* (Scolar Pr, 1999); Derolez, *The palaeography of Gothic manuscript books*, lk 9–10. Vt ka Л. И. Киселева, *Западноевропейская рукописная и печатная книга XIV-XV вв* (Ленинград: Издательство “Наука”, 1985), lk 9–10.

⁴⁸ Karl Löffler & Wolfgang Milde, *Einführung in die Handschriftenkunde*, lk 21.

⁴⁹ Nt Bernhard Bischoff, *Latin Palaeography: Antiquity and the Middle Ages* (Cambridge University, 1990), lk v.

⁵⁰ Derolez, *The palaeography of Gothic manuscript books*, lk 10 mainib, et siiani pole nende distsipliinide omavahelise eristamise ja piiritlemise küsimustes täit selgust.

kõige otsesemalt kirja iseloomu mõjutavad tegurid, just paleograafilise osa juurde, kuigi raamatus kasutatud kirja mõjutavad kahtlemata ka muud füüsilised parameetrid (pärgamendi omadused, lehe suurus jms).

1.1. CM3 KOKKUVÕTLIK KODIKOLOOGILINE KIRJELDUS

Cm3 kodikoloogilise lühikokkuvõtte aluseks on selles töös eelkõige *Richtlinien Handschriftenkatalogisierung*⁵¹ ja eeskirjad, mis keskenduvad käsikirjalistele ja käsitsi köidetud dokumentidele. Selline aluskirjandus paigutab käsikirja esitusviisi nn saksa traditsiooni.

Keskaegsete käsikirjade kataloogides ongi üldlevinud tavaks esitada kõigepealt kokkusurutud kodikoloogiline kirjeldus, et lugejal oleks võimalik saada kohene ülevaade tema ees avanevast raamatust. Selline kataloogimõõtmetes esitatud käsikirja võimalikult detailne ja traditsiooniline kirjeldusviis seab aga mõningaid olulisi piiranguid – võimaldades küll paberiruumi ja lugeja aja kokkuhoidu, jätab see poolvarju hulgaliselt andmeid, mis võimaldaksid saada pilti käsikirjast kui tervikust. Et alljärgnevalt hõlmata nii lühida kui ka pikema kirjelduse eelseid, on esitatud kõigepealt traditsiooniline lühikokkuvõte, mis toetub eelnevatele käsitlustele ja on põhjoontes eriti TLA & EAM kataloogis esitatule lähedane (siiski lisandub sellele mõningaid kataloogist välja jäänud detaile ning erilist tähelepanu olen pööranud just Cm3g osale, mis on kataloogis kõige napimalt kajastatud). Seejärel olen ma kokkuvõtliku kirjelduse pikemalt lahti kirjutanud – eesmärgiga rõhutada teksti ja köite teatud omadusi, mis aitavad lähemale jõuda käsikirja sptetsiifilisemale loomusele. Cm3 köite detaile vaadeldes olen pidanud silmas ka teisi Linnaarhiivis olevaid kaasaegseid ja sisuliselt lähedasi käsikirju – asjaolu, mis siiani on samuti küllalt nappi käsitlemist leidnud.⁵²

⁵¹ *Richtlinien Handschriftenkatalogisierung* (Bonn-Bad Godesberg: Die Forschungsgemeinschaft, 1985). Deutsche Forschungsgemeinschafti poolt antakse keskaegsete käsikirjade katalogiseerimiseks ja kirjeldamiseks välja juhendeid ja soovitusi juba 1963. aastast ning selle aja jooksul on seal kirjeldatud põhimõtted saanud käsikirjadega tegelemisel peaaegu standardiks.

⁵² Koehler, *Ehstländische Klosterlectüre*, lk 97 mainib Cm3 ja Cm4 köite sarnasust ja Tiina Kala, *Tallinna Dominiiklased: Kloostrimõtisklusi* (Tallinn: Olearius, 1993), lk 49 peab ka Cm8 köidet lähedaseks eelnevatele.

Kokkuvõtlik kodikoloogiline kirjeldus

TLA MS. F. 230, N. 1, s. CM 3.

Jutlused ja eksemplid. Pärgament, 272 fooliot, 174 × 120 (× 55 mm). 13. saj²–14. saj^{1/3}, Prantsusmaa [?] (ff. 1r-256v) ja Suurbritannia [?] (ff. 257r–272v).

Poognad: 1⁰ + 10 VI¹²⁰ + (IV - 1^{post127})¹²⁷ + 5 VI¹⁸⁷ + (VI - 1^{post198})¹⁹⁸ + 4 VI²⁴⁶ + (VI - 2^{post256})²⁵⁶; V²⁶⁶ + (VI - 6^{post272})²⁷². Kustosed sobivad. Leheküljed sekundaarselt kahe tänapäevase käega folieeritud.

Tekstikast: 122/125 × 83/87 mm, 38 rida kahes veerus joonitud lehekülgedel [1r-256v]; 122 × 82 mm, 26 rida joonitud ühes veerus lehekülgedel [257r-272v].

Käekirjad: Ff. 1ra-256va: *textualis libraria/currens*⁵³, neli kätt; A 1ra–127vb; B 128ra–190vb, 199ra–217ra; C 191ra–198vb, 217rb–228rb; D 228va–256va. *Litterae duplices*, vinjettidega initsiaalid, lombardid, värvilised paragrahvimärgid. Ff. 257r–272v: *anglicana*.

Köide : Varajane gooti köide, maarjasparknahast kattega puukaantel, ühe esikaanele kinnituva haak-plaat tüüpi lukkumiga. *Codex catenatus*, kett eemaldatud.

Ajalugu : Kuulunud (töenäoliselt) alates 16. sajandist Tallinna raearhiivile.

Kirjandus : Fr Koehler, *Ehstländische Klosterlectüre: Ein Beitrag zur Kenntniss der Pflege des geistigen Lebens in Ehstland im Mittelalter* (Reval: Franz Kluge, 1892). Richard Newhauser, Tiina Kala ja Meelis Friedenthal, “The Work of an English Scribe in a Manuscript in Estonia,” *Scriptorium: Revue Internationale des Etudes Relatives aux Manuscrits/International Review of Manuscript Studies*, ilmumisel (2007).

Sisu:

a. 1ra–123rb: Nicolaus de Byard, *Summa de abstinentia* (ilma pealkirjata ja autori nimeta)

Inc.: (1ra) est abstinentia: detestabilis et laudabilis. Detestabilis ut in ypocritis, auaris et gulosis...

Expl.: ... Ascendit que preparauit deus el<->suis ad que [!] perducere dignetur qui uiuit et regnat per omnia secula seculorum amen. Explicit. (123rb)

Viited: Kaeppli, 3046; In principio: Dvplex est abstinentia.⁵⁴

⁵³ Võimalik, et *litterae parisiensis* või *littera oxoniensis*. Vt Derolez, *The palaeography of Gothic manuscript books*, lk 99–100.

⁵⁴ Edaspidi kasutusel järgnevad lühendid: Kaeppli = Thomas Kaeppli, *Scriptores Ordinis Praedicatorum Medii Aevi*, 4. voll. (Roma: Ad S. Sabinae, 1970–1993), tsiteeritud numbri järgi; In principio = Brepolise ladina tekstide incipite andmebaasi incipite otsing. Vt ka lühendite nimekiri.

b. 123rb–127r: Pühakute kalender, mis mainib S. Dominiciust (kanoniseeriti 1234), kuid mitte Verona Petrust (kanoniseeriti 1253), mis viitab, et vähemalt osa käsikirjast võis olla koostatud ajavahemikus 1234–1253.⁵⁵

c. 127ra–vb: Alfabeetiline indeks nr. 1, ptk 1–130.

d. 128ra–198vb: Nicolaus de Gorran, OP, *Sermones de tempore et de diversis* (pealkirjata ja ilma autori nimeta)

Inc.: (128ra) Hora est iam nos de sompno surgere. Nunc enim propior est nostra salus quam cum credimus, Romanos xiiij [Rom 13:11]. dicit sapiens, Ecclesiastes iii, omnia tempus habent et suis spatijs transeunt vniuersa [Ecl 3:1]:tempus belli et tempus pacis [Ecl 3:8] est...

Expl.: ... dicitur hoc, Iohannis v: Tres sunt qui testimonium dant in celo: pater, verbum, et spiritus sanctus [1Jo 5:7], hii tres vnum sunt. (198vb)

Viited: Kaeppli, 3091 (käsikirja mainimata), In principio: Sicut dicit sapiens.

e. 199ra–202ra: Tabel teemadest jutlustele ff. 202rb-256va ja 191ra-198vb.

f. 202rb-256va: Nicolaus de Gorran, OP, *Sermones de sanctis* (ilma pealkirjata ja autori nimeta)

Inc.: (202rb) In baculo meo transiui Iordanem istum et nunc cum duabus turmis regredior, Genesis xxxij [Gen 32:10].Sicut dicitur Sapiencie ij: Vmbre transitus est tempus nostrum [Sap 2:5]. Hoc tempus transeunt sancti martires...

Expl.: ... tibi rex et collaudabo [Sir 51:1] committatum sancti [?]celibatatum, quia uirginem, Matthei xxv, prudentes uirgines acceetc. [Mt 25:4]. / Domine in uoluntate tua [Ps 29:8]: de Sancta / O [!]Omnium dominus dilexit eam [Sap 8:3]: de Sancta Agnete. (256va)

Viited: Kaeppli, 3091 (käsikirja mainimata). In principio: Vmbre transitus.

g. 257r-272v: Limoges'i Petruse *Tractatus moralis de oculo* konspekt, ilma proloogita, alates 1 ptk, lõpeb 11.1 poole pealt.

Inc.: (257r) Constantinus in libro de oculo et ex uerbis Alhacen in primo libro perspective. Oculus tres habet tunicas, prima uvea, quia est sicut uua.

Expl.: Cum enim lex domini sit immaculata et eloquia domini casta immaculatum requirit discipulum. exemplum de didascalion et prius eius et abimelech in quo daret intelligi [?] quod qui uult pane uite et mal[?] cibari studeat castitati (272v; viimased 8 rida teise käega).

Viited: Richard Newhauser, “*Inter scientiam et populum*: Roger Bacon, Peter of Limoges, and the “*Tractatus moralis de oculo*,”” *Nach der Verurteilung von 1277. Philosophie und Theologie an der Universität von Paris im letzten Viertel des 13.*

⁵⁵ Newhauser, Kala & Friedenthal, “The Work of an English Scribe in a Manuscript in Estonia”. TLA & EAM kataloog, lk 44.

Jahrhunderts. Studien und Texte / After the Condemnations of 1277. Philosophy and Theology at the University of Paris in the Last Quarter of the Thirteenth Century. Studies and Texts, ed. J. A. Aertsen, K. Emery, Jr., & A. Speer, *Miscellanea Mediaevalia*, 28 (Berlin; New York: W. de Gruyter, 2001), 682–703.

1.2. CM3 KÖITE DESKRIPTIIVNE ÜLEVAADE

Nagu ka sissejuhatuses kirjutatud, lähtun ülaltoodud kodikoloogilise lühikirjelduse lahti seletamise juures mitte selle tavapärasest (ja ülalesitatud) järjekorrast vaid raamatu kättevõtmise ja selle uurimise loomulikust järjekorrast. Sellisel viisil on keskaegsetele käsikirjadele lähenenud ka Karl Löffler: see tähendab esiteks kesken-dumist köitele, siis paleograafilisele kirjeldusele ja alles seejärel sisule.

Cm3 köite kirjelduse⁵⁶ juures olen toetunud peamiselt J. A. Szirmai teosele *The Archaeology of Medieval Bookbinding*,⁵⁷ mis annab põhjaliku ja süstemaatilise käsitluse raamatuköitmise traditsioonist, meetoditest ja materjalidest, tuues ära rohkesti tabeleid, võrdlusi, jooniseid ning ka regionaalseid ja perioodist sõltuvaid iseärasusi. Nii saab seda kasutada kui primaarset referentsallikat, millele toetu-mine võimaldab teha paremaid oletusi käsikirjade köidete ajaloo ja päritolu vallas. Vähemal määral olen üldise tausta avamisel kasutanud siinses alapeatükis ka Eike Barbara Dürrfeldi peamiselt keskaegsete lukkumite historiograafiaale pühendatud doktoritööd *Die Erforschung der Buchschließen und Buchbeschläge*,⁵⁸ Edith Diehli käsiraamatut *Bookbinding: Its background and Technique*⁵⁹ ja Bernard Bischoffi õpikut *Latin Palaeography*⁶⁰. Eestikeelse sõnavara osas olen lähtunud peamiselt Endel Valk-Falki teosest *Ajastu stiilitunnetuse säilitamine konserveerimisel*.⁶¹

Köite kirjelduse metodoloogia on alljärgnevalt siiski mõnevõrra erinev Szirmai raamatus kasutatust, mis keskendub köitele selle detailide valmimise järjekorras. Niisiis alustades sisuplokist, selle õmblemisest ja jõudes kõige viimasena kaane kat-tenaha ja selle ornamenteerimise juurde. Selline köitemeistri töö sisulistest etappi-dest lähtuv kirjeldamisviis on kahtlemata põhjendatud just köitmisele pühendatud uurimuste puhul, kuid arvestades käesoleva töö nägemisega ja selle tõlgendamisega

⁵⁶ Cm3 köite kirjeldamisel olid suureks abiks ka Rene Haljasmäe asjatundlikud kommentaarid.

⁵⁷ J. A. Szirmai, *The Archaeology of Medieval Bookbinding*, edaspidi lühendatult Szirmai.

⁵⁸ Eike Barbara Dürrfeld, *Die Erforschung der Buchschließen und Buchbeschläge* (Johannes Gutenberg-Universität Mainz, 2002).

⁵⁹ Edith Diehl, *Bookbinding: Its Background and Technique* (Dover Publications, 1980).

⁶⁰ Bernhard Bischoff, *Latin Palaeography: Antiquity and the Middle Ages* (Cambridge University Press, 2006), lk 25.

⁶¹ Endel Valk-Falk, *Ajastu stiilitunnetuse säilitamine konserveerimisel. Gooti, renessanss- ja barokk-stiil köitekunstis. Metoodiline kogumik I* (Tallinn: Eesti Akadeemiline Raamatukogu, 1999).

seotud temaatikat ei ole taoline meetod võibolla kõige sobilikum. Seetõttu olen allpool lähtunud järekordselt fenomenoloogilise deskriptsiooni põhimõtetest, alustades sellest, kuidas objekt end meile esitab. Muidugi ei ole võimalik jääda kogu aeg vaid vaadeldavale objektile pidama (puhtalt analüütiliseks), vaid paratamatult tuleb kaasa haarata ka asjaolusid, mis ei sisaldu otseselt käsitletavas. Samuti on keeruline kogu aeg hoida pilgus asja kui tervikut – teatavad detailid köidavad tähelepanu esiteks, nõuavad käsitlemist ning süstemaatilist uurimist, teatavad detailid tulevad ilmsiks alles seejärel, viimaks. Sellist fenomenoloogilist deskriptsiooni ei saa seega võtta rangelt metodoloogilisena, vaid pigem alushoiakuna.

Niisiis alguseks – juba enne kui hakata köidet detailsemalt uurima – on teada eeltoodud kodikoloogilise lühikirjelduse järgi, et Cm3 vanus ei saa olla seal esindatud autorite tõttu kindlasti vanem kui 13. sajandi viimased aastad. Seega jääb ka köite ajaliseks alampiiriks 13. sajandi lõpp ja 14. sajandi algus, mis on Szirmai järgi gooti raamatuköite perioodi algusaeg.⁶² Tuleb rõhutada, et Szirmai raamatuköite periodiseering ei lange täpselt kokku näiteks kunstiajaloolise vms periodiseeringuga – erinevatele raamatuköite perioodidele annavad piirid märkimisväärsed köitetechnilised muudatused, mis võivad toimuda hiljem kui nt muudatused arhitektuuris või maalikunstis.

Kui Cm3 köitmise aja alampiiri oli võimalik lihtsasti määrata kasutatavate autorite järgi, siis igasuguse hinnanguliselt “vana” raamatuköite võimaliku ajalise ülempiiri kindlakstegemine on tunduvalt keerulisem. Sageli ei ole sel puhul enam võimalik raamatu sisule toetuda, sest köiteid võidi hiljem parandada või koguni täiesti ümber köita. Alljärgnevalt võtsin siiski lähtekohaks suhtumise, et Cm3 köide on kaasaegne tekstidega ning seega olengi ma vaadelnud ja võrrelnud köidet just gooti perioodi sees – eesmärgiga uurida, kas on võimalik raamatu praeguse kuju saavutamist ajalisel ja eriti ruumilisel täpsemalt paigutada. Erinevalt karolingide- ja romaani-perioodil tavakasutuses olnud raamatuköidetest, mida on säilinud vaid kaduvväike osa (mõni protsent, umbes 230 nn karolingide köidet ja 300–400 romaani köidet), võimaldab gooti köidete suurem säilinud hulk (tuhandeid) teha juba teatavaid statistilistele andmetele tuginevaid oletusi.⁶³

1.2.1 KÖITENAHK JA KAAS

Esimesena paistab niisiis Cm3 ornamenteerimata, heleda ja õrnalt rohekat tooni nahaga kaetud köide, mis tundub käega katsudes kergelt sametine (vt joonis 1.1). Raamat on töödeldud ümarseljaliseks ning selle esikaanele on hilisema (19. sajandi?)

⁶² Szirmai, lk 175–176.

⁶³ Dürrfeld, *Die Erforschung der Buchschließen und Buchbeschläge*, lk 23–26.

Joonis 1.1. Cm3 välisvaade.

käega kirjutatud A 14^a.⁶⁴ Tõenäoliselt on Cm3 heleda köitenaha puhul tegemist maarjasparknahaga, mida hakati kasutama laialdaselt just gooti köidete puhul.⁶⁵ Maarjajääle (kaalium-alumiinium sulfaat) lisati nahkade töötlemisel soola, muna-kollast ja jahu ning tulemuseks oli hele ja pehme nahk, mida sai väga edukalt ka värvida. Sellist meetodit kasutati sageli just väiksemate loomade nahkade parkimisel (lammas, siga).⁶⁶ Toetudes eelnevale tähelepanekule ja Szirmai võrdlustabelile,⁶⁷ võib raamatu köitenahka seega pidada karvakülg väljapoole keeratud lambanahaks, kuid naha liigi täpne määramine ilma spetsiaalsete analüüsideta on alati võrdlemisi ebakindel.

Naha praegune rohekas toon võib olla põhjustatud nii aja jooksul tekkinud kahjustustest (hallitus) kui ka köitemeistri poolt teostatud värvimisest (värvideks võisid sel ajal olla laukapuu torestest marjadest saadud sapiroheline või verdigris

⁶⁴ Käsikirja vana kohaviit arhiivis. Sellise tähistusega on Cm3 viidatud nt Koehler, *Ehstländische Klosterlectüre*.

⁶⁵ Vt Marie Vest, "The production and use of alum-tawed leather in the Middle Ages and later", *Care And Conservation of Manuscripts 5: Proceedings of the Fifth International Seminar held at the University of Copenhagen 19th-20th April 1999*, edd. Gillian Fellows-Jensen ja Peter Springborg (København: 2000), lk 16–20. Maarjasparknahad on vastupidavamad kui taimparknahad, aga kardavad samas vett – alumiiniumi poolt loodud sidemed naha sees lagunevad.

⁶⁶ *Ibid.*, lk 17.

⁶⁷ Szirmai, lk 227.

vaseroostest). Siiski on üsna tõenäoline – esikaane siseküljele kleebitud kattedelehe alt välja tulnud tooni järgi otsustades –, et tegemist on värvimata nahaga. Kuigi on teada juhtumeid, kus nahka on värvitud ka pärast köitmist ning metallpanuste ja kleebitud esilehtede alla jäänud nahk on seega säilitanud oma esialgse tooni,⁶⁸ ei tundu see käsitletava köite puhul kuigi tõenäoline. Värvimata maarjasparklambanaha kasutamine kattematerjalina on gooti köidete puhul üsna tavaline ja piirkonnast peaaegu sõltumatu, sellise tüübi suhtes võib Szirmai järgi teatud eelistust märgata vaid Bodensee piirkonnas ja Briti saartel.⁶⁹ Marie Vest omakorda mainib, et pooled Tšehhi Rahvusraamatukogus hoitavatest umbes 2000 keskaegsest köitest on maarjasparknahaga kaetud, paraku puudub tal statistika nende köidete päritolumaade kohta.⁷⁰ Ka Tallinna linnaarhiivis on maarjasparkköidetel märkimisväärne osakaal (Cm3 kõrval ka samas fondis ja nimistus asuvad Cm1, Cm4, Cm7, Cm8, Cm12, Cm13 ja Cm15). Cm3 ja Cm4 päritolumaaks on märgitud Prantsusmaa, kõigil teistel – Saksamaa. See tundub kinnitavat ka Eesti kontekstis Eike Barbara Dürrfeldi tähelepanekut, et suurem osa säilinud originaalseid gooti köiteid 15. sajandist tundubki pärinevat saksa keeleroomist.⁷¹ Ometigi ei saa nendele andmetele tuginedes teha täpsemaid oletusi Cm3 köite päritolupiirkonna kohta, sest Linnaarhiivi köited on tehniliselt ja teostuslikult väga erineval tasemel.

Nii Cm3 esikaane kui tagakaane siseküljele on kleebitud eeslehed, mille alt võib aimata, et kattenahk on sisse pööratud ilma seda parajaks lõikamata. Kattenaha sisse volditud nurga lahendus on lähedane Szirmai a-tüübile, mis on tema poolt kirjeldatud 9 erineva tüübi hulgas kõige tavalisem (esinemissagedus 48,5%).⁷²

Puust kaas kattenaha all paistab olevat valmistatud tammest (selle tumeda tooni järgi otsustades), mis Szirmai järgi on eriti iseloomulik Englise, Hollandi ja Reini-Westfaali piirkonnale.⁷³ See on ka gooti raamatuköitele tüüpiliselt profileeritud, lähedane Szirmai d- või e-tüübile, mille sagedaseks esinemispiirkonnaks on samuti Inglismaa ja Madalmaad (d) ning Bodensee (e) piirkond.⁷⁴

1.2.2 KÖITMED

Järgmiseks, võibolla isegi köitenaha ja kaane uurimisega samal ajal, tuleb esile, et raamatu sisuploki poognad on õmmeldud viiele raamatu seljal reljeefselt välja töödeldud köitmele, mis tundub nii väikeseformaadilise raamatu puhul liigagi palju olevat (vt joonis 1.2). Szirmai järgi on selline suhe omane pigem romaani köi-

⁶⁸ Vest, “The production and use of alum-tawed leather in the Middle Ages and later”, lk 18.

⁶⁹ Szirmai, lk 226.

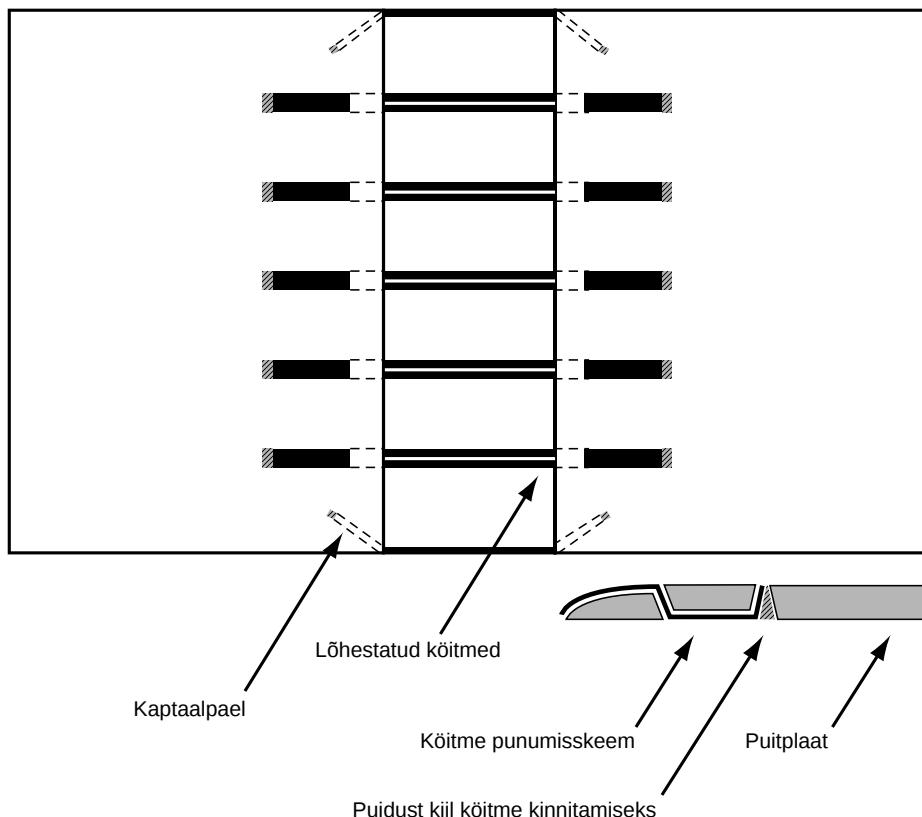
⁷⁰ Vest, “The production and use of alum-tawed leather in the Middle Ages and later”, lk 18.

⁷¹ Dürrfeld, *Die Erforschung der Buchschließen und Buchbeschläge*, lk 24.

⁷² Szirmai, lk 231.

⁷³ *Ibid.*, lk 217.

⁷⁴ *Ibid.*, lk 217–221.

Joonis 1.2. Cm3 köitmed.

tele, kus pole märgata proportsionaalsust köite kõrguse ja kasutatud köitmete arvu vahel.⁷⁵ Teades, et gooti köite juures see seaduspärasus ilmneb – kõrgemale raamatule on ömmeldud tavaliselt ka rohkem köitmeid –, võib oletada, et tegemist on pigem perioodi algusesse kui lõppu jääva köitega. Mirjam Foot märgib aga, et just 5 köitme kasutamine oli tavaline Inglise köitmeistritele, hoiatades samas, et köite tehniliste detailide järgi on küllalt keeruline usaldusväärselt köite valmistamise piirkoda ja aega määrata.⁷⁶ Cm3 köitmete edasisel vaatlusel selgub, et tegemist on löhestatud köitmetega, mis on valmistatud heledast, üsna tõenäoliselt maarjasparknahast ning on lähedased Szirmai tüüp a-le.⁷⁷ Sellised maarjasparknahast valmistatud köitmed on ka kõige tavalisem tüüp, kuna taimparknahast valmistatud ei olnud nii vastupidavad. Szirmai teosest ilmneb ka, et pärast aastat 1450 toimus köitmematerjalide valikus muutus ning nahast ribad hakkasid tasapisi asenduma nõörist (lina või kanep) köitmetega. Niisiis võib ka köitmete materjali järgi paigutada raa-

⁷⁵ Szirmai, lk 217–221.

⁷⁶ Mirjam M. Foot, “Bookbinding 1400–1557”, *The Cambridge History of the Book in Britain*, edd. Lotte Hellinga et al. (Cambridge: Cambridge University Press, 1999), lk 110.

⁷⁷ Szirmai, lk 184.

matu praeguse kuju hiljemalt 15. sajandisse. Cm3 köitmed on punutud kaane sisse Szirmai tüüp b sarnaselt ja nende paigutuse tüüp on sarnane tüüp B-le (mis mõlemad on ka kõige levinumad).⁷⁸ Sellise kinnitusviisi ja paigutuse lai levik ei luba aga teha edasisi oletusi köite võimaliku päritolu kohta.

1.2.3. LUKKUM

Cm3 köitel ei ole säilinud (ega ole ka märgata jälgi) kaitsenurkadest, ehisnaeltest või plekk-kantidest, küll aga on säilinud messingist lukkum (vt joonis 1.1). Enamikel TLA köidetel⁷⁹ on sulgur puudu – tavaliselt purunevad lukkumid rohkest kasutamisest või pingest, mida köite deformeerumine tekitab. Käesoleva köite dateerimise juures on ilmselt just lukkumi puhul tegemist kõige kõnekama detailiga. Nimelt on tegemist on ühe nn haak-plaat⁸⁰ tüüpi sulusega, mille vastus on kinnitatud esikaane serva – Szirmai järgi on see sarnane tüüp b-le, mis on küllalt levinud peamiselt Alpidest põhjapool – Madalmaadel ja Saksamaal. Metalldetailide materjaliks on messing – säilinud on algupärane plaat, haak ja haagiga needitud nahkrihma kinnitusplaat. Sulgurid kinnituvad kolme messingnaelaga needisega igas sulguri osas. Szirmai järgi on sellised haak-plaat tüüpi sulgurid tulnud kasutusele alatest 14. sajandi lõpust ning laiemalt levima hakanud alles 15. sajandil. Eesti alalt on sarnast tüüpi raamatlukkumi detailid leitud Otepää linnuse kaevamistelt.⁸¹ Tähelepanuväärne on, et Cm3 messingist rihmakinnitusele, mis kinnitub tagakaanele (kattenaha alla), on löödud templijäljend IAVSC (IAVSO?)⁸², mis võib viidata köitja poolt soetatud või tembeldatud kinnisele. Samas kirjeldab Dürrfeld olukorda, kus raamatuköitjad ostsid sageli odavalt kokku messingribasid või detaile, mis olid teistel meistritel üle jäänud ning töötasid need ümber lukkumi detailideks – nii võib templijäljend pärineda ka hoopis teisest kontekstist.⁸³ Sellele võib viidata ka asjaolu, et teistel Tallinna Linnaarhiivi lähedalseisvatel säilikutel sellised jäljen-

⁷⁸ Szirmai, lk 223.

⁷⁹ Vt TLA & EAM kataloog. Üldistavalt võib öelda, et ka väljaspool Eestit on lukkum säilinud vähem kui pooltel keskaegsetel köidetel.

⁸⁰ Ingl. *hook-clasp fastening*, sks. *Riemenschließe mit Haken*.

⁸¹ Ain Mäesalu, "Kas Otepää püss on üks maailma vanimaid käsituliirelvi?" *Kleio*, 1 (1988), lk 27 toob ära, et linnus hävis 1396. aastal, niisiis peaks ka nimetatud lukkum paigutama ajaliselt enne linnuse põletamist. Küsimus on siin aga selles, kas linnus põles ikka 1396. aastal maha ning kas ei võinud see lukkum sattuda sinna hilisemal ajal. Nii on LUB 5, R. 2649 mainitud, et vennad Hans ja Engelbrecht Tisenhusen müüvad Peter v. Tisenhusenile "unse part des burchsetes zu Odenpä" 1418. aastal. See võib tähendada, et linnus oli (osaliselt) veel säilinud. Ka on selliselt ornamenteeritud lukkumi olemasolu ebatavaliselt varajane. Szirmai, lk 254 toob ära varaseima talle teadaoleva sellist tüüpi lukkumi aastast 1398. Vt ka Dürrfeld, *Die Erforschung der Buchschließen und Buchbeschläge*, lk 11.

⁸² Sageli võib gooti lukkumidetailidel näha kas tervikuna või pooleldi ära lõigatuna kirju nagu *ave maria*, esineb ka *laus deo* ja sarnaseid. Dürrfeld, *Die Erforschung der Buchschließen und Buchbeschläge*, lk 64.

⁸³ *Ibid.*, lk 72–73.

deid ei õnnestunud tuvastada, kuigi Cm4 purunenud lukkumi säilinud detailid on muidu Cm3 omale nii kinnitustüübilt kui ülesehituselt väga sarnased. Nii või teisiti saab lukkumi tüübi kasutuselevõtu aja järgi otsustada, et tegemist on tõenäoliselt 14. sajandi lõpu – 15. sajandi alguse köidetega.⁸⁴

1.2.4. KETT

Raamatu tagakaane ülaservas võib märgata kunagise ketiaasa jälge, mis annab tunnistust, et raamat on kuulunud nn kettraamatukokku. Samas pole köite viimastel lehekülgedel näha roostekahjustusi nagu näiteks Cm4, Cm7, Cm8 jt puhul, millest võib järeldada, et Cm3 viimasest poognast on lehed välja lõigatud pärast keti eemaldamist või eemaldati kett köitest juba üsna varakult ning see ei jõudnud hakata lehti kahjustama. Viimane oletus tundub siiski vähem tõenäoline, kuna selgesti on märgatavad roostekahjustused keti kinnituskohas (mis annab tunnistust, et kett on veel köite küljes olles roostetanud). Ka puudub viimasel lehel pärgamendi deformatsioon, mis keti kinnituse eenduvuse tõttu oleks ootuspärane. Sarnaseid deformatsioone on võimalik aga märgata nt Cm4 ja Cm8 puhul. Ketikinnituse roostejälgede alusel võib oletada, et see pidi olema sarnane Cm1, Cm4, Cm7, Cm13 kettidega. Cm7 ja Cm8 puhul on kinnitatud kett raamatu esikaanele, Cm14 kett on täiesti teistsuguse ehitusega. Enamike raamatute puhul tundub kett olevat valmistatud sepistatud varrastest, mitte tõmmatud traadist. Tõmmatud traati hakati laiemalt valmistama alles 15. sajandil, kui tulid kasutusele esimesed veejõul töötavad traaditõmbemasinad,⁸⁵ seega võib oletada, et ketid on paigutatud raamatutele hiljemalt 15. sajandil. On väga tõenäoline, et sarnaste kettidega raamatud on saabunud raamatukogusse üheaegselt või on kett nendele samal ajal kinnitatud. Erinev keti kinnitusviis ja tegumood viitab ilmselt erinevale ajaperioodile või kettraamatukogu muutunud ülesehitusele.⁸⁶ Arvestades aga oletuslikult, et Tallinna dominiiklaste raamatukogus (kelle valduses Cm3 tõenäoliselt mõnda aega oli) ei olnud kindlasti rohkem kui 300 köidet,⁸⁷ mis juba isegi paigutaks Tallinna dominiiklaste konvendi raamatukogu keskmise suurusega kloostriraamatukogude hulka,⁸⁸ võib pidada seda vähetõenäoliseks. Kettraamatukogus ei olnud aga kindlasti mitte kõik köited, vaid ainult laiemale lugejaskonnale huvipakkuvam osa (nn teatmeteosed), kindlasti oli olemas ka teatud hulk raamatuid, mida sai välja laenutada munkadele ning lõpuks oli kõige väärtuslikumad raamatud tõenäoliselt eraldi lukustatud

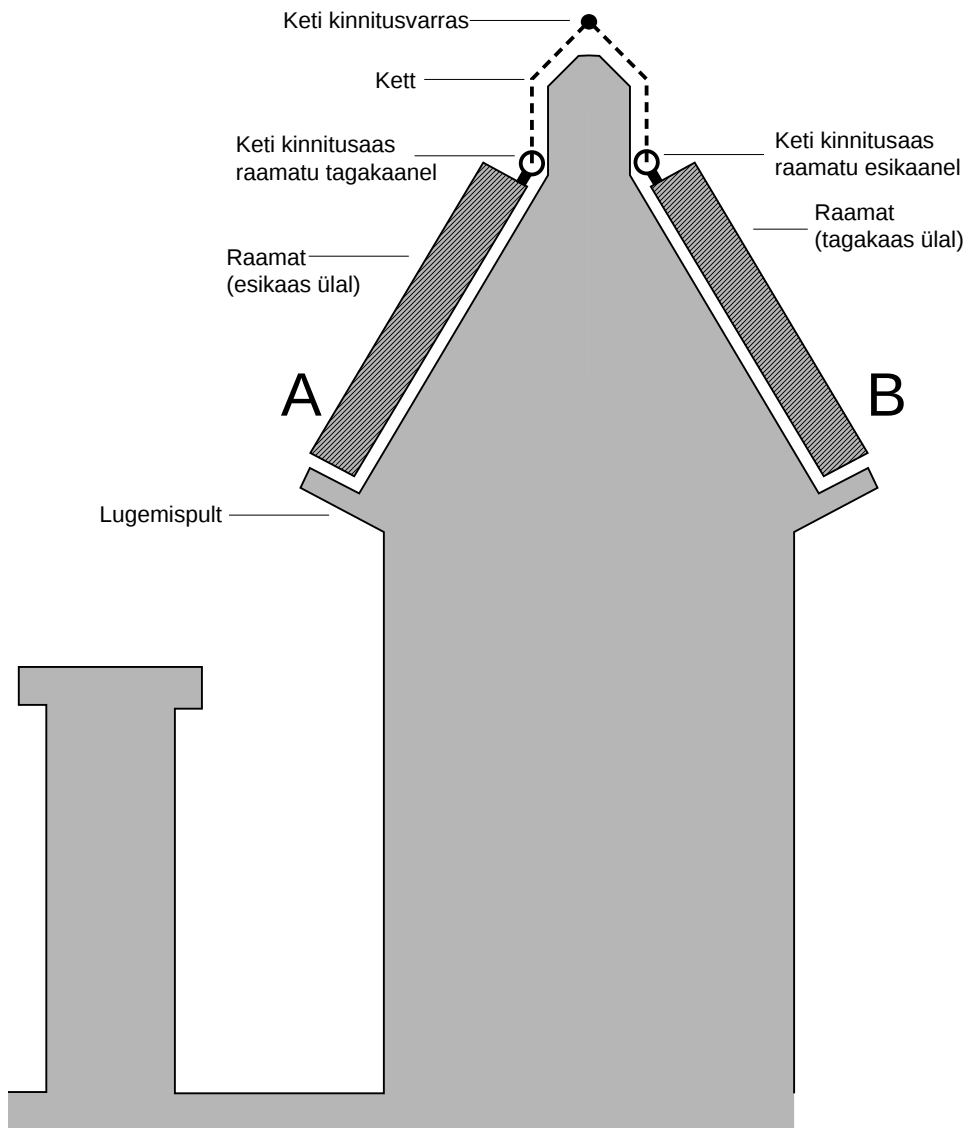
⁸⁴ Dürrfeld, *Die Erforschung der Buchschließen und Buchbeschläge*, lk 11, 238.

⁸⁵ S. R. Epstein, "Craft Guilds, Apprenticeship, and Technological Change in Preindustrial Europe", *The Journal of Economic History*, 58.3 (1998), lk 699.

⁸⁶ Szirmai, lk 268–270.

⁸⁷ Tamm, "Kloostriraamatud keskaegses Euroopas ja Eestis", lk 61.

⁸⁸ Martin D. Joachim, *Historical Aspects of Cataloging and Classification* (Haworth Press, 2003), lk 452.

Joonis 1.3. Cm3 köite (A) oletatav paigutus kettraamatukogus.

kirstudes ja vaid eriloaga kasutatavad.⁸⁹ On tähelepanuväärne, et enamik TLA raamatutest on kuulunud kettraamatukokku – see viitab asjaolule, et raamatud, mida võidi välja laenutada ja need raamatud, mis olid suurema väärtusega, läksid 16. sajandil enne Tallinna linna sekkumist kaotsi ning alles jäid vaid igapäevaseks tarvituseks mõeldud raamatud, millel olid veel küljes vargusevastased kaitsed.

Säilinud kettide ja ketijäljendite alusel võib oletada, et raamatukokku olid need paigutatud kõige tavalisema asetusega (vt joonis 1.3) ja Tallinna kettraamatukogud ei kujunenud kunagi nii suureks, et oleks tarvitusel olnud mitmekordseid või sahtlitega lugemispulte.

1.2.5. PÄRGAMENT

Kaante vahele jääv osa raamatust on kirjutatud pärgamendile, mis oli just kuni 13. sajandini levinuim kirjutusmaterjal raamatute valmistamisel. Juba 13. sajandist hakati kasutusele võtma ka paberit, mis aga algusaegadel jäi enamasti väheolulisemate tekstide kirjutamiseks ning seda peeti pärgamendist ebakvaliteetsemaks ja vähem vastupidavamaks (liiatigi seostati selle tootmisega juute ja araablasti).⁹⁰ Nii näiteks trükkis Gutenberg veel 1455. aastal osa oma kuulsast 42-realisest Piiblist pärgamendile (nt Briti raamatukogu Gutenbergi Piibli nn Grenville koopia).

Cm3 puhul on tegemist ilmselt keskmise kvaliteediga pärgamendiga, kus auke (nt f. 97, 108, 123) ja õmblusi (nt f. 112) esineb minimaalselt, kõik lehed on ka tervikliku kujuga.⁹¹ Ilmselt aitab sellisele üldmuljele kaasa ka raamatu väike formaat, mille korral on nahast lihtsam välja löigata korralikke bifolioid. Koehleri

⁸⁹ Jaotatud võisid need olla isegi nelja erinevasse kohta: koori, sakristi, refektooriumi ja raamatukokku. Vt Kenneth William Humphreys, *Friars' Libraries* (London: British Library in association with the British Academy, 1990), lk xix.

⁹⁰ Väheimal määral leidub paberit kirjutusmaterjalina Euroopas juba 10. sajandist alates. Esimesed kristlikus Euroopas paberile kirjutatud tekstid ongi teada Hispaaniast (Santa Domingo klooster, Silos) 10. sajandi viimasest veerandist. 11. sajandist pärinevad Euroopa esimesed paberiveskid. Vt Leila Avrin, *Scribes, script, and books: the book arts from antiquity to the Renaissance* (Chicago; London: American Library Association; The British Library, 1991), lk 287jj. Märkmete tegemiseks kasutati terve keskaja jooksul laialdaselt vahatahvleid, on teada ka terveid vahatahvlitele kirjutatud raamatuid. Bernhard Bischoff, *Latin Palaeography: Antiquity and the Middle Ages* (Cambridge University Press, 2006), lk 13–14.

⁹¹ Sageli tekkisid augud pärgamenti selle venitamise ajal mikroskoopilistest kahjustustest. Kui oli olemas oht, et kahjustused võivad oluliselt suuremaks venida, ömmeldi need juba pärgamendi venitamise ajal kinni. Seda saab kindlaks teha spetsiifiliste venitatud õmbluskohtade alusel ja hiljem selle järgi, et raamatutes on tekst kirjutatud selliste aukudega arvestades. Vahel leidub isegi aukude servadele tehtud kaunistusi. Vt ka Jiří Vnouček, “The manufacture of parchment for writing purposes and observation of the signs of manufacture surviving in old manuscripts”, *Care And Conservation of Manuscripts 8: Proceedings of the Eighth International Seminar Held at the University of Copenhagen 16th–17th October 2003*, edd. Gillian Fellows Jensen & Peter Springborg (København: Museum Tusulanum Press, 2005), 85jj.

järgi on Cm3g osa pärgament veidi teistsugune kui esimestel osadel⁹² – minul aga ei õnnestunud olulist erinevust või kvaliteedivahet kindlaks teha. Pigem on määrgata mõningate teistlaadsete pärgamendilehtede olemasolu üsna juhuslikult poognate sees, terve koodeksi ulatuses.

Selline materjalivalik lubab oletada, et Cm3 sisuosa on kirjutatud tõenäoliselt enne 14. sajandi lõppu, mil sarnase otstarbega raamatuid hakati regulaarselt paberile kirjutama.⁹³ Seda arvamust toetab ka raamatus kasutatud käekirjade paleograafiline analüüs (vt ptk 2). Kuna aga sellised valmiskirjutatud pärgamentpoognad võidi ühtsesse köitesse liita ka palju hiljem, siis see iseenesest ei anna kindlat alust raamatu praeguse kuju paigutamisel aega enne 15. sajandit.

1.2.6. KOLLATSIOON

Cm3 pärgamentpoognad on kokku pandud traditsioonilisel viisil, kus fooliote karvapool on vastamisi karvapoolega ja lihapool lihapoolega (nn Gregory reegel⁹⁴). Poognad koosnevad valdavalt 6 bifooliost (erandina Cm3g osa alguses 5 bifoolioga poogen). 6 bifooliost koosnev poogen on eripärane, sest selle voltimisskeem erineb tavalisest: kui foolio formaadis lehekülj saavutatakse ühe pärgamendilehe kokku voltimisel – moodustades 4 lehekülge (1 bifoolio), lehe kahekordsel kokkuvoltimisel saadi 8 lehekülge (2 bifooliot), siis enamlevinud formaadiks kujunes *quaternum*, mis tähistab üldiselt lehte, mida on volditud 3 korda kokku ja mis annab 16 lehekülge (4 bifooliot), 4 korda kokku murdmisel on tulemuseks 32 lehekülge (8 bifooliot). Cm3 koodeksi valdavalt 24 leheküljest koosnev poogen viitab, et tavalist voltimise meetodit selle puhul ei tarvitatud.

Esimesele poognale on paigutatud eesleht Szirmai a-tüübile⁹⁵ sarnaselt. Pärast 127 ja 198 fooliot on välja lõigatud üks leht, pärast 256 kaks lehte ning pärast 272 koguni kuus lehte (ehk siis pool poognast). Lehed on sekundaarselt folieeritud (üks lohakas ja suur käsi on folieerinud hariliku pliiatsiga kõikide lehtede välimise ülaserava (kasutades märgistust “lehe nr” ja “lehe nr” p [pöörde]),⁹⁶ teine, hoolikas ja väiksem, on folieerinud musta tindiga vaid lehe recto poole välimise alumise serva⁹⁷).

⁹² Koehler, *Ehstländische Klosterlectüre*, lk 7.

⁹³ Vt Eesti kontekstis nt TLA & EAM kataloog: Cm1, Cm12, Cm13, Cm14; Euroopa kontekstis vt nt Natalia Daniel, *Die lateinischen mittelalterlichen Handschriften der Universitätsbibliothek München. Die Handschriften aus der Oktavreihe* (Wiesbaden: O. Harrassowitz, 1989).

⁹⁴ Caspar René Gregory (1846–1917) järgi, kes esimesena seda seaduspärasust tähele pani. Avrin, *Scribes, script, and books*, lk 221. Derolez, *The palaeography of Gothic manuscript books*, lk 33.

⁹⁵ Szirmai, lk 179.

⁹⁶ Selline folieerimismeetod on tulnud kasutusele 20. sajandi keskel. Nii mainib Hans Treumann, *Vanemast Raamatukultuuriloost* (Tallinn: Eesti Raamat, 1977), lk 17 (viide 2), et H. Treier pagineeris [!] 1967. aastal Cm16 lehed pliiatsiga sellist meetodit kasutades.

⁹⁷ Tindi ja käekirja järgi võiks need paigutada 19. sajandisse, käsi näib olevat sama, kes on kirjutanud koodeksi vana katalooginumbriga (*A 14^d*) raamatu kaanele.

Võttes arvesse keti jäljendi puudumist viimasel säilinud pärgamendilehel ja pärast f. 256 ja f 272 tehtud lehtede hoolimatut lõikamist, võib arvata, et need lehed on välja lõigatud pärast köitmist ja kettraamatukogusse sattumist. Niisugust oletust toetab ka tähelepanek, et tagakaane puitplaadis ja sellele kleebitud lehes võib märgata putukkahjustusi,⁹⁸ uuristatud käigud aga puuduvad või paistavad vaid riivamisi viimasel säilinud lehel – viidates asjaolule, et rohkemate kahjustustega lehed on eemaldatud. Putukkahjustused saavad toimuda tavaliselt siis, kui raamat on tihedasti kokkusurutud (nt lapiti) riulis ning pikka aega kasutamata. Seega võib oletada, et algusaegade – tõenäoliselt – aktiivsema kasutamise perioodi toone-seplase käigud ei jää. Kõige tõenäolisemalt on niisiis Cm3 osa lehti eemaldatud ajal kui raamat oli juba Tallinna linna valduses.

Raamatu esi- ja tagakaanele on kleebitud lehed, mis on tõenäoliselt lisatud sisuplokile pärast plokki õmblemist. Sellest annavad tunnistust lehe servade hambulised väljalõiked köitmete kohal, mis on sarnased Szirmai seljatugevduse (*spine lining*) tüübile 4 (paigutus c).⁹⁹ Samas ei ole Szirmai kirjeldanud täpselt sellist tüüpi, kus seljatugevdus ulatub üle terve kaane. Ka teistel linnaarhiivi lähedastel köidetel ei õnnestunud sellist seljatugevduse tüüpi tuvastada. Selline meetod on võrdlemisi ebatavaline, sest tavaliselt kleebiti kaantele poogna esimene (esikaanel) ja viimane (tagakaanel) leht või siis lisati poognatele spetsiaalselt selleks otstarbeks eraldi lehed. Cm3 os esimesele poognale selline leht lisatud, aga see ei ole olnud kleebitud esikaanele. Cm3 sisuplokk on lõigatud kaane servaga tasa, mis viitab jällegi gooti perioodi algusele – Szirmai järgi muutub 15. sajandi teisest poolest tavaliseks, et raamatu sisuplokk lõigatakse veidi väiksemaks kui kaaned.¹⁰⁰

1.2.7. ÕMBLUSED

Poognate õmblemisel on kasutatud kahekiulist linaniiti ning kringelpistet (nn kalasaba stiilis¹⁰¹), mis Szirmai järgi on eriti tüüpiline Inglismaale, kuigi seda esineb ka mujal.¹⁰² Pärgamenti tehtud augud on lõigatud (mitte torgatud), mis Szirmai järgi viitab pigem varasemale gooti raamatuköitmise perioodile. Poognate õmbluse juures ei ole märgata kasutamata auke, mis viitaks raamatu uuesti köitmisele, samas võidi raamatu uuesti köitmisel sageli kasutada ka vanu auke. Ka õmblemise stiil võib viidata nii algupärasele köitmistehnoloogiale, kui ka uuesti köit-

⁹⁸ Ilmselt on siinkohal tegemist toone-seplase (*Anobiidae* perekonnast) vastsete tekitatud kahjustustega. Nende käikude diameeter jääb vahemikku 1,5–2 mm ning vastsete eelistatud materjal on puit. Vt Fausta Gallo, *Biological factors in deterioration of paper = Facteurs biologiques de deterioration du papier* (Rome: ICCROM 1985), lk 31–32. Siinkohal tänan Kurmo Konsat kahjustuse liigi määramisel.

⁹⁹ Szirmai, lk 195.

¹⁰⁰ *Ibid.*, lk 218.

¹⁰¹ Ingl. *herringbone*.

¹⁰² Szirmai, lk 186.

misele. Just läbiõmblust¹⁰³ peetakse siiski uuesti köitmisel tüüpiliseks kasutatud tehnoloogiaks.

Nii ülemine kui alumine otsaõmblus (kaptaalõmblus) on õmmeldud punaseks värvitud nahkpaelale – täpselt samasugune pael on ka Cm4 köite kaptaalil. Õmmeldud on tiheda (pakitud) õmblusega, Szirmai tüüp II (aluskaptaal) järgi.¹⁰⁴ Kasutatud on kahekiulist linaniiti ja õmmeldud on läbi iga poogna. Kaane kattenahk raamatuploki seljaosas on katnud otsaõmblusi.

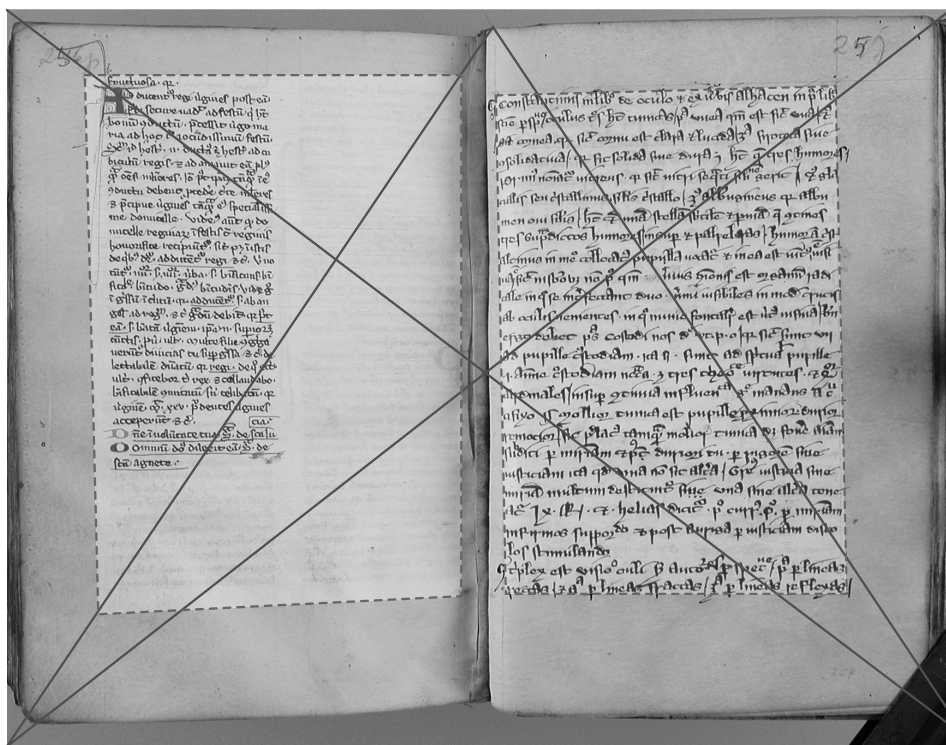
1.3. KOKKUVÕTE

Kokkuvõtvalt saab Cm3 koodeksi köitmisel kasutatud tehnoloogiate järgi paigutada gooti raamatuköite perioodi esimesse poolde. Toetudes Szirmai tähelepanekutele haak-plaat tüüpi lukkumite kasutuseletuleku osas, saab seda dateeringut täpsustada ning nihutada see kõige varasemalt 14. sajandi lõppu. Köitmete valmistamistehnoloogia järgi otsustades ei saa Cm3 köidet paigutada aga palju hilisemasse aega kui 1450. aasta – niisiis võib raamatu praeguse kuju valmimise perioodiks oletada 15. sajandi keskpaika. Piirkonnana on kõige tõenäolisem ala põhjapool Alpe, paraku pole teatava kindlusega võimalik näidata ühegi konkreetse riigi poole – kõige enam tundub Szirmaile tuginedes olema sarnasusi Madalmaadega. Samas aga ei hõlma Szirmai uurimus Skandinaavia ja Pommeri piirkondi, mis oleksid just käesoleva töö kontekstis olulised. Nii on Pasewalki (tänapäevases Mecklenburg-Vorpommerni liidumaal) dominiiklaste kloostrist leitud hulgaliselt sarnase konstruktsiooniga lukkumeid, mis dateeriti kõik ajavahemikku ca. 1470–1540/50.¹⁰⁵ Paraku puudub siiani selle piirkonna raamatuköitest süstemaatiline käsitlus.

¹⁰³ Ingl. *integral sewing*.

¹⁰⁴ Szirmai, lk 206–207.

¹⁰⁵ Georg Adler & Jörg Ansorge, “Buchverschlüsse und Buchbeschläge vom Marienkirchhof in Pasewalk – Zeugen der ehemaligen Bibliothek des Pasewalker Dominikanerklosters”, *Bodendenkmalpflege in Mecklenburg-Vorpommern. Jahrbuch 2006*, vol. 54, ed. Abteilung Archäologie und Denkmalpflege im Landesamt für Kultur und Denkmalpflege durch Detlef Jantzen und Ewa Prynco-Pommerencke (Schwerin: Landesamt für Kultur und Denkmalpflege, 2007), 151–176.

Joonis 2.1. Cm3 256v–2567r kujundus vastavalt kuldloikelisele lehekülje jaotusele.

2. PALEOGRAAFILINE ANALÜÜS

Alloleva paleograafilise analüüsi raames käsitletlen – nagu eespool (ptk 1. sissejuhatust) põhjendatud – ka lehekülje kujundust ja joonimist. Terminoloogia ja metodoloogia osas olen toetunud peamiselt Albert Derolezi süstemaatilisele käsitlusele,¹⁰⁶ kes omakorda on täiendanud ja edasi arendanud Lieftincki süsteemi.¹⁰⁷ *Anglicana* osas olen kasutanud M. B. Parkesi teedrajavat monograafiat¹⁰⁸ ning lisaks konsulteerinud ka Richard Newhauseri märkustega¹⁰⁹ just Cm3g käekirja osas.

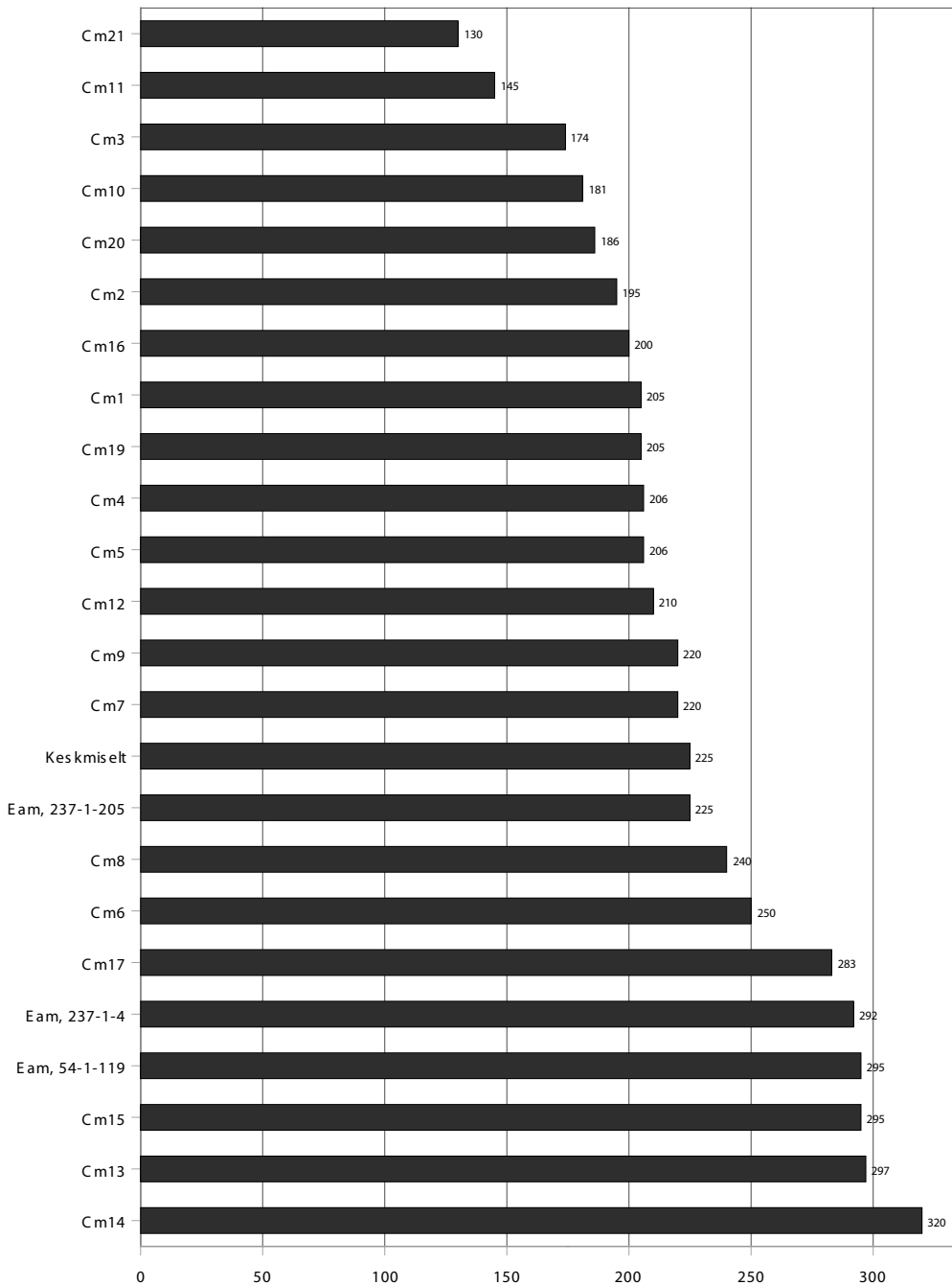
Cm3 koodeksi juba väga põgusal lehitsemisel on võimalik kindlaks teha, et selle saab üldistavalt jaotada kaheks osaks. Esimene osa ulatub kuni f. 256 ja teine osa kuni f. 272. Erinevus on märgatav lisaks käekirjale veel initsiaalide tüübis, lehe-

¹⁰⁶ Derolez, *The palaeography of Gothic manuscript books*, lk 13–27.

¹⁰⁷ Hollandi paleograafi Gerard Isaac Lieftincki järgi, kes esimesena hakkas sellisel viisil kirju klassifitseerima. See süsteem on kõige selgemalt välja toodud aga mitte tema enda vaid tema õpilase J. P. Gumberti teostes. *Ibid.*, lk 20–24. Vt ka J. P. Gumbert, “Teaching the medieval book in Holland”, *Gazette du livre médiéval*, 29 (1996), 18–23.

¹⁰⁸ M. B. Parkes, *English cursive book hands, 1250–1500* (London: Scolar Press, 1979).

¹⁰⁹ Newhauser, Kala & Friedenthal, “The Work of an English Scribe in a Manuscript in Estonia”.

Joonis 2.2. TLA & EAM kataloogis kirjeldatud raamatute mõõdud (millimeetrites).

külje joonimises, temaatikas ja lõpuks ka autorites, kelle tekste on ümber kirjutatud. Seega ongi järgneva paleograafilise analüüsi puhul käsitletud nimetatud osi eraldi. Ometigi ei saa neid ka täiesti üksteisest lahutada, sest üldise kujunduse alusel tunduvad nad jällegi kokku kuuluvat (vt joonis 2.1). Nimelt vastab kuni 256 foolioni lehekülje kujundus peaaegu täpselt Jan Tschicholdi poolt näidatud kuldlõikelisele meetodile¹¹⁰ saavutamaks proportsionaalset tekstikasti ja raamatu lehe suhet. Alates f. 257r toimub selles kerge nihe, kuid siiski on lehekülje kujundus tähelepänuväärselt sarnane eelnevale. Selline lehekülje planeerimine võib muidugi olla ka juhuslik, kuid sel juhul oli kindlasti käsikirjade kokkukõitmise üheks kriteeriumiks nende suuruse väga täpne sobivus. Sellele viitavad kogu koodeksis kohati leitavad lehekülgede servades säilinud nõelatorked – raamatutel, mis on muutunud formaadiga, on enamasti need bifoliode servadesse tehtud augud maha lõigatud. Tegemist ei ole väga levinud raamatuformaadiga, millele annab kinnitust ka võrdlus teiste Linnaarhiivi käsikirjadega. Cm3 kuulub nende hulgas väiksemate hulka, jäädes raamatute keskmisest kõrgusest 50 mm lühemaks (vt joonis 2.2). Niisiis ei saa Cm3 formaati pidada tavaliseks (raamatu formaat vastab üldjoontes mõõdule *duodecimo*).

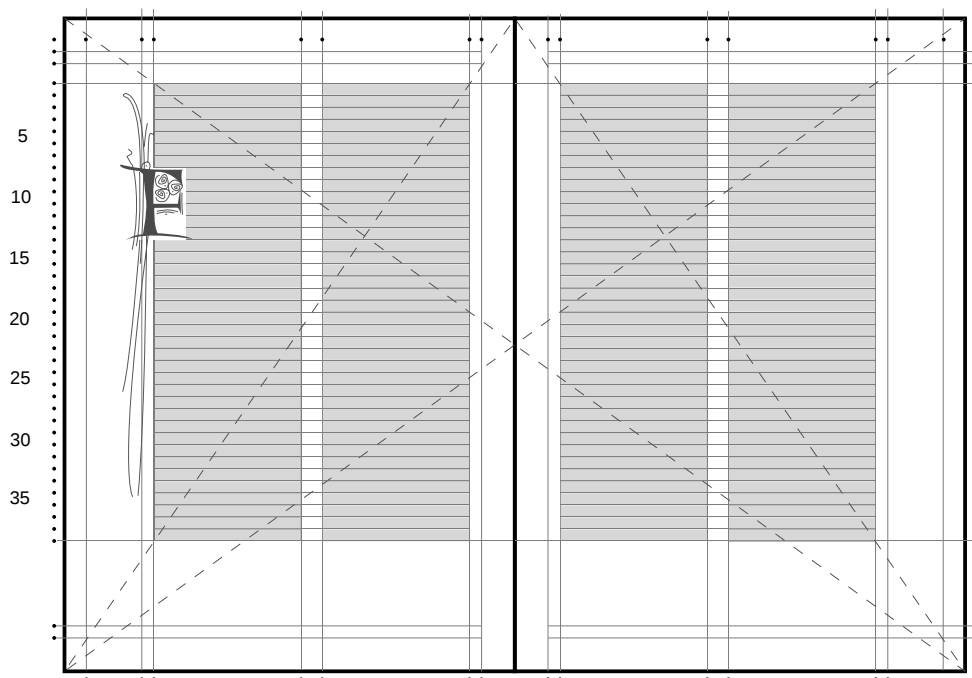
Kogu Cm3 raamatu mõõtude (174 × 120 mm) suhe on 1,45, mis viitab omakorda gooti raamatukujunduse varasemale perioodile, mil oli eelistatud laiem lehekülg, kuna oli tavaks teksti esitada kahes veerus.¹¹¹ Käekirja muutumisel laiemaks ja tarkava humanismi mõjul¹¹² muutus perioodi lõpuks valdavaks teksti kirjutamine ühes veerus ning lehekülje proportsioonid nihkusid tasapisi 15. sajandi jooksul kuldlõikelisse suhtesse 1,6, mis vastab Luca Bartolomeo de Pacioli poolt 1509. aastal Veneetsias avaldatud raamatus *De Divina Proportione* kirjeldatule.¹¹³ Tallinna Linnaarhiivi kataloogis kirjeldatud käsikirjadel on lehekülje suhe keskmiselt 1,42.

¹¹⁰ Jan Tschichold, *The Form of the Book: Essays on the Morality of Good Design*, tran. Hajo Haderl (Hartley & Marks Publishers, 1997). Vt ka Л.И. Киселева, *Западноевропейская рукописная книга*, lk 34.

¹¹¹ Derolez, *The palaeography of Gothic manuscript books*, lk 35.

¹¹² Humanistid võtsid kasutusele selgemal ja ümaramal karolingide minusklil põhinevad kirjad ning vastandudes "gooti" traditsioonile hakati neid sarnaselt karolingidele kirjutama ka ühes veerus.

¹¹³ H. E. Huntley, *The Divine Proportion: A Study in Mathematical Beauty* (New York: Courier Dover, 1970), lk 25.

Joonis 2.3. Cm3 (I) joonimisskeem.

2.1. CM3A-F: 1R–256V¹¹⁴

Käsikirjas leiduvate autorite Nicolaus de Byardi (fl. 13. sajandi keskel)¹¹⁵ ja Nicolaus de Gorrani (1210–1295)¹¹⁶ järgi saab ära määrata, et käekirjade *terminus post quem* on 13. sajandi keskpaik. TLA & EAM kataloog¹¹⁷ toob sealjuures ära, et Cm3b pühakute kalender mainib S. Dominiciust (kanoniseeriti 1234), kuid mitte Verona Petrust (kanoniseeriti 1253), ning viitab, et vähemalt osa käsikirjast võis olla koos-

¹¹⁴ Edaspidi Cm3(I).

¹¹⁵ Vt Gerald Hödl, “Nicolaus de Byard”, *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon* <http://www.bautz.de/bbkl/n/nicolas__d_b.shtml> [29. mai 2008]. Newhauser, Kala & Friedenthal, “The Work of an English Scribe in a Manuscript in Estonia”.

¹¹⁶ Klaus Reinhardt, “Nikolaus von Gorrani”, *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon* <http://www.bautz.de/bbkl/n/nikolaus_v_go.shtml> [29. mai 2008].

¹¹⁷ TLA & EAM kataloog, lk 44. Verona Petrus kanoniseeriti 9. märtsil 1253. Vt M.-H. Vicaire, “Petrus Martyr”, *Lexikon des Mittelalters*, vol. 6 (Stuttgart: Metzler, [1977]–1999), col. 1978.

tatud ajavahemikus 1234–1253 või varsti pärast seda.¹¹⁸ Cm3b toodud kalender saab alguse püha Andrease päevast (30. nov) ja nimetab edaspidi peamiselt pühakuid, kelle päevad on kalendris olulisemad, jättes aga nimetamata veel hulgaliselt selleks ajaks juba kanoniseeritud pühakuid ja kirikukalendri tähtpäevi (nt *Sancti Silvestri pape*, 31. dets.; *Conversio Sancti Pauli apostoli*, 25. jaan., jne; vt ka lisa 1). Niisiis võib olla, et Verona Petruse päeva mittemainimine ei ole põhjustatud sellest, et teda ei olnud veel kanoniseeritud. Seda viimast tundub toetavat ka asjaolu, et Yale Ülikooli Beinecke Rare Book and Manuscript Library Ms. 371-s leidub 14. sajandi algusesse dateeritud paralleelne Nicolaus de Byardi sama *incipitiga* ja *explicitiga* teksti, mis toob ära samade sõnadega algava sisukorra ja pühakute kalendri, mis algab samamoodi pühast Andreasest ja lõpeb püha Martinusega.¹¹⁹ Arvestades mitme asjaolu kokkulangemist võib oletada selle käsikirja teatavat sugulusastet Tallinna Cm3 käsikirjaga. Kataloogikirjelduse järgi pärineb Ms. 371 Madalmaadelt või Põhja-Prantsusmaalt, olles mõnda aega olnud Bethlehemi augustiinlaste kloostrivalduses Leuvenis.

Nii Koehler kui ka TLA & EAM kataloog annavad Cm3 käsikirja päritolumaaks Prantsusmaa ning dateerivad selle osa 13. sajandisse. Eelnevatest kaalutlustelt lähtuvalt võib seda pidada üsna tõenäoliseks, nihutaksin vaid dateeringut 13. sajandi lõppu või isegi 14. sajandi algusesse. Niisiis võib hakata ka selle osa erinevaid käekirju gooti perioodi sees täpsemalt vaatlema.

F. 1r–256v tekst on joonitud kahte tulpa (vt joonis 2.3). Tulp a laius on vahemikus 122–125 mm × 38–40 mm; a ja b tulpa vahe on 7 mm; tulp b on 122–125 mm × 38–40 mm. Traditsiooniliselt on kõik read märgitud nõelatorgetega läbi poogna (nõelatorked on selles osas vaid välisserval), joonitud on tinaga, lehe mõlemale küljele. Joonimismuster on küllalt keerukas, topeltjoonega lehe mõlemas servas (tekstikastide kõrvaste vertikaaljoonte vaheline kaugus on võrdne horisontaaljoonte vahelise kaugusega), mis võib omakorda viidata gooti raamatukujunduse varasemale perioodile. Täheledatav on kerge joonimismustri teisenemine alates 128r, mis seisneb ridade joonimise stiili muutuses, kuid üldjoontes kopeerib see eelnevat. Nii alumist kui ülemist eraldi rida on kasutatud jooksvate teemade märkimiseks.¹²⁰ Selline märkuste ja glosside jaoks eraldi ruumi joonimine polnud 13. sajandil siiski mitte alati peamine eesmärk vaid joonimismustril oli kanda ka oluline esteetiline

¹¹⁸ Kui oletada koos Koehleriga, et see käsikiri kuulus kunagi tsistertslastele, siis võiks seda aastaarvu veelgi edasi lükata – nimelt on teada Citeaux ordu vastumeelsus dominiiklastest pühakute päevade pühitsemise suhtes, nii et paavst Alexander IV pidi 21. juulil 1255 välja andma bulla, mis kohustas tsistertslasi just S. Dominiciuse ja Verona Petruse päevi koos teistega pühitsema. Vt G. v. Walther-Wittenheim, *Die Dominikaner in Livland im Mittelalter. Die Natio Livoniae* (Roma: Istituto storico domenicano, 1938), lk 60.

¹¹⁹ Vt “Ms. 371”, *Yale University Beinecke Rare Book and Manuscript Library general collection of rare books and manuscripts: Medieval and Renaissance manuscripts* <<http://webtext.library.yale.edu/beinflat/pre1600.MS371.htm>> [29. mai 2008].

¹²⁰ Vt ka ptk 3.4.

funktsioon. Tekst algab gooti perioodile tüüpiliselt mitte esimese joone peal, vaid allpool esimest joont.¹²¹

See osa on läbivalt esile tõstetud initsiaalidega, eristada saab kolme astet: *litterae duplices*, vinjettidega initsiaalid ja tavalised värvilised initsiaalid. Lisaks esinevad veel vaheldumisi punase ja sinisega esile toodud paragrahvimärgid. Selline süsteem viitab Derolezi järgi kas Põhja-Prantsusmaale või Madalmaadele, kuigi ka Inglismaal esineb selliseid initsiaale.¹²²

Fooliotel 1r–256v saab põhitekstis eristada nelja erinevat kätt (edaspidi tähistatud A, B, C ja D). Tekst on kirjutatud enamasti hea tumeda, peaaegu musta, tindiga,¹²³ vaid glossid ja 191ra–198vb on kirjutatud heledama, kuid siiski ka mitte ebakvaliteetse tindiga. Ometigi ei saa tindi alusel neid tekstiosasid üksteisest eraldada, sest joonimine, initsiaalide süsteem ja stiil on läbivalt ühtsed. Kiri on kogu osa ulatuses tihe – käsi A ja D keskmiselt 27 tähemärki tulbas (1,5 mm ühe märgi kohta), käsi B 22 tähemärki (1,8 mm ühe märgi kohta) ning käsi C 25 tähemärki (1,6 mm ühe märgi kohta).¹²⁴ Kõigil lehekülgedel on joonitud 38 rida (rea kõrgus keskmiselt 3,3 mm, koos reavahega) ja kirjutajad on seda enamasti täpselt jälginud.

Kõige tooniandvamaks Cm3(I) osas on A käsi (1r–127vb). Seda kirja saab iseloomustada kui tüüpilist 13. sajandi lõpu – 14. sajandi alguse *textualis* kirja ja selle teostamise taseme järgi võiks paigutada selle *libraria* gruppi.¹²⁵ Derolez eristab gooti perioodi jooksul kõige levinuma *textualise* sees veel põhja alatüübi, mis oli kasutusel peamiselt põhja pool Alpe. Toetudes sisule, oletatavale kirjutusajale ning Koehleri ja Tiina Kala tähelepanekutele, võiks niisiis esimesena oletada selle kirjutaja Prantsuse päritolu. Samas ei ole täiesti välistatud ka selle kirja kuulumine Oxfordi ülikooli traditsiooni, kuna sealne kiri oli tugevasti mõjutatud Pariisist ja sellega väga sarnane.¹²⁶ Selline kiri kujutab endast kõige üldistavamalt *textualis* tüüpi kirja, mis lihtsustatud *ductuse*ga on adapteeritud kiiremaks ja kompaksemaks kasutamiseks. Seda iseloomustavad ilma silmusteta **b**, **h**, ja **l**, nende otsad on lamedad või lõhestatud. **f** ja pikk **s** asuvad joone peal, ilma allpikenduseta, **a**, mis *textualis* tüüpi kirjadel on tavaliselt kaheosaline, on ülikoolikirjade kompaktsuse tõttu tavaliselt kahanenud üheosaliseks. Cm3(I) A käe **g** täht on sageli lahise alumise osaga. Kirjutaja eelistab kasutada pikka **s**-i kõigis positsioonides, mis

¹²¹ Derolez, *The palaeography of Gothic manuscript books*, lk 35–39.

¹²² Vt British Museum, Arundel Ms. 435; Derolez, *The palaeography of Gothic manuscript books*, lk 42.

¹²³ Kõnealusel perioodil kasutati kirjutamiseks praktiliselt eranditeta raudgallustinti. Sellist tüüpi tint kipub, juhul kui see on valmistatud ebakompetentselt, aja jooksul heledamaks pleekima ning võib muutuda ka täiesti loetamatuks. Vt Robert Fuchs, “The history of chemical reinforcement of texts in manuscripts: What should we do now?”, in *Care and Conservation of Manuscripts 7: Proceedings of the Seventh International Seminar Held at Copenhagen*, edd. Gillian Fellows Jensen & Peter Springborg (København: Museum Tusulanum Press, 2003), 159–170, lk 160.

¹²⁴ Statistika põhineb käe piires juhuslikult valitud kümne täisrea aritmeetilisel keskmisel.

¹²⁵ Gooti kirjade klassifitseerimise süsteemis kohta vt Derolez, *The palaeography of Gothic manuscript books*, lk 20–27.

¹²⁶ Vt nt Parkes, *English cursive book hands*, tahv. 16(ii).

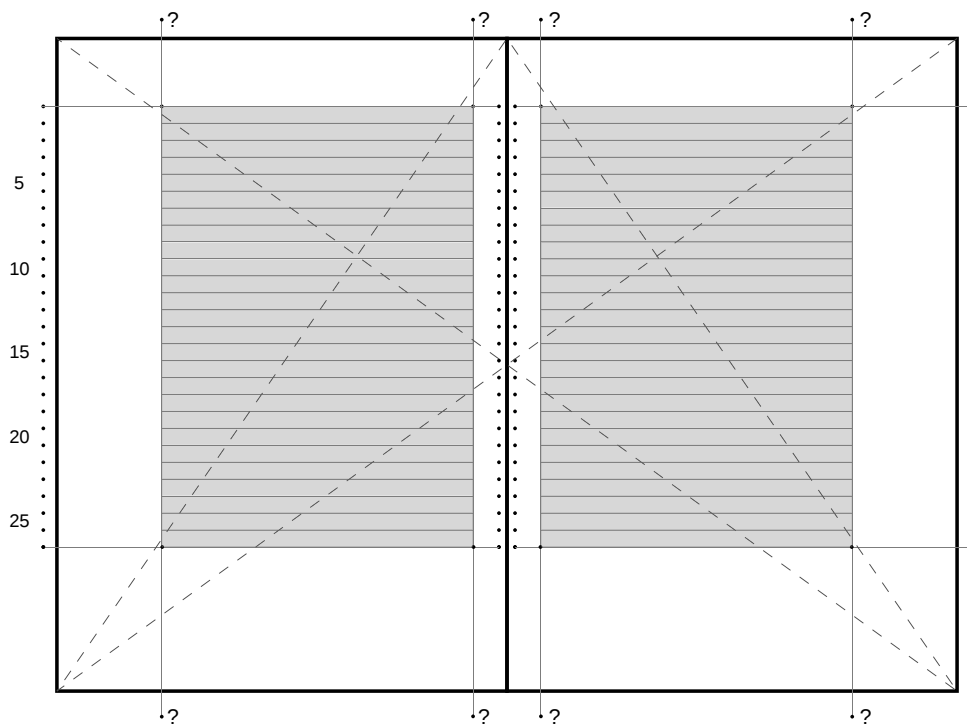
kõige tõenäolisemalt on põhjustatud kirja väiksuse tõttu. Kiri on üldmuljelt püstine, paljude lühendite ja lühikeste lühendus kriipsudega, aga teostatud siiski võrdlemisi hoolikalt.

Cm3(I) B käsi (128ra–190vb, 199ra–217ra) on oma iseloomult A-le väga sarnane, kuid selle teostusaste on madalam (*textualis currens*), kirjutaja eelistab paigutada ümara s-i lõpp-positsiooni ja vahel ka alustab ümara s-iga, g on enamasti 8-kujuline, suletud silmusega, kiri on paremale kaldu.

Cm3(I) C käsi (191ra–198vb, 217rb–228rb) on kursiivne (pikk s ja f ulatuvad joonest allapoole, tähekeha ja üla- ning allpikenduste omavaheline suhe on suurem). Kiri on kaldu pigem vasakule, sageli alustatakse sõna suurtähega (*littera notabilior*). g on 8-kujuline ja seisab joone peal, kuigi esineb ka paisutatud silmusega varianti. On tähelepanuväärne, et a on läbivalt kaheosaline, olles sageli sama kõrge kui ülapikendusega tähed. Selline tunnus annab Derolezi järgi selle kirja täpselt määratluseks *cursiva antiquior*.¹²⁷ Selline raamatukiri on 13. sajandil eriti iseloomulik Inglismaale, sest Saksamaal, Kesk-Euroopas ja Skandinaavias tuli see kirjatüüp kasutusele alles 14. sajandist. Kui aga oletadagi käe dateeringuks pigem 14. sajandi algust, siis oli Prantsusmaal selleks ajaks kursiivkirja a-kuju eelistus kujunenud üheosaliseks. Insulaarset muljet tugevdab veel kohati allapoole joont ulatuv r-jalg (194r a8), mõnikord esinev lõhestatud ülapikendusega h (194r a19, a32), l (b8) ja b (a25). Niisugune ülapikenduste töötlus paistab eriti silma lehekülje esimeste ridade puhul, mis viitab õukonnakäe (dokumendi, harta, *charter*) mõjudele. Samas aga puudub *anglicanale* tüüpiline kalligraafiline tähtede kontrasti töötlus. Kokkuvõtvalt võib paigutada selle käe 13. sajandi lõppu ja 14. algusesse ning ka kõite juures toodud tähelepanekuid arvesse võttes oletada järjekordselt piirkonda Kesk- või Põhja-Euroopas.

Cm3(I) D käsi on omakorda tähtede põhikonstruktsioonilt A käele lähedane, olles siiski nii tugevate kursiivkirja mõjudega, et lakkab praktiliselt olemast *textualis*. Siiski on märgata kirjutaja püüdlust hoida s-i ja f-i joone peal, d on entsiaalne, ilma silmuseteta, ka l ja b esinevad valdavalt ilma silmusteta. B käest eristab seda pika s-i kasutamine kõigis positsioonides ja kirja püstine üldilme. C käest eristab seda iseloomulikult üheosaline a kasutamine, r-i asumine joone peal, ülapikendusega tähtede lõhestatuse puudumine. Selline teostus paigutab selle kirja kõige madalama *textualis currensi* kategooriasse.

¹²⁷ Derolez, *The palaeography of Gothic manuscript books*, lk 133.

Joonis 2.4. Cm3 (II) joonimisskeem.

2.2. CM3G: 257R–272V

Cm3g osa kujundus erineb eelmistest osadest tuntavalt. Esiteks on tekst joonitud ühte tulpa ja joonimismuster on lihtne, iga rida on tähistatud nõelaaukudega, mis asuvad nii foolio sise- kui ka välisservas (vt joonis 2.4). Kuigi välisserva nõelaaugud on enamasti köitmise ajal maha lõigatud, võib nende järgi siiski märgata nt fooliotel 262, 264, 266. Sise- ja välisservade nõelaga augustamine on eriti iseloomulik insulaarsele raamatujoonimisele,¹²⁸ kuigi 13. sajandil leidub sarnast joonimist vahel ka mandril.¹²⁹ Lehe kujundus on kergelt muutunud, siseserv on peaaegu olematu, samas vastavad üldproportsioonid suures osas eelnevale.

Üldiselt on joonitud 26 rida leheküljele, erandlikult ka 25 (262r, 263v 264r, 264v, 265r) ning vahel on tavalisse 26-realise tekstikasti mahutatud ka 27 rida (261v, 263r). 26-realise teksti korral teeb see rea kõrguseks koos reavahega keskmiselt 4,7 mm, mis on oluliselt suurem eelmisest osast. Ka kiri on hõredam, keskmiselt 40 tähe-

¹²⁸ Leslie Webber Jones, “Where are the Prickings?”, *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* 75 (1944), lk 85.

¹²⁹ Derolez, *The palaeography of Gothic manuscript books*, lk 35.

Constantinus in lib de ocuulo x et ubi albaacen in p lib
 pro p p oculi est h cunad sp maad qm est sic sua l t
 ad amad. q. sic ayuu est clapa & lucad d s ptaea sine
 ofohad adu. q. sic soliad sine dya j h c q qes humoraf
 5 for m noma uerou. q. sic uer p pta p h aepo j Zala
 aillu seu clallimo. p h is dtaflo j 3 Albusmeus q. albu
 men ou stha / h c d ma stella itate x pua q gomaf
 qes sup diccof humoraf sup x palpal ad s humoraf est
 10 alomus m me caload pupilla uatit x mea est uer uer
 uer uer uer no p qm. Inus hionf est ordm yda
 ale m q se m fca dno duo. uni uer uer m mod q uer
 ab aculuf uementaf. m q unio fcaaf est uer uer uer
 15 epio dabet p s colod nos d x a p o f p se pmo uer
 ad pupille clodidm. ita q. pmo ad ptaaf pupille
 q. amia est odiam uer a. j qes cbaaf uer uer af. q d
 alromales m sup gomua m p luen a s ma dno h c
 aluio j gollioz cunad est pupille p amoz d m p
 remaiof h c ptaf amiaq m dloq cunad d; foud itam
 20 lidia p m p m x p d m p m d m. p p m o r s i u e
 uer uer uer ita qd una no sic ita / E p uer uer sine
 m p m m uer uer uer sine uer sine ita d con
 de j x. l y. x heliaf diaf. p. curp. p. p m p m
 m p m o s s u p p o d x p o s t d u r p o d p u s t i a d m d i s t o
 25 f o s s t m u l a n d i
 Complex est visio oculi p auco q p spec p p lmetis
 p o a d s / x a p l m e t i s p o a d s / j p l m e t i s r e f l e x i s /

Joonis 2.5. Cm3 f. 257r (Tractatus moralis de oculo algus).

märki reas, mis teeb 82 mm tekstikasti laise korral tähe ruumiks 2 mm. Tekstis pole kasutatud initsiaale, vaid peatükkide algus on tavalise tindiga joonistatud paragrahvimärkidega esile tõstetud. Sageli on uue lõigu algus alla joonitud. Kiri ise on kursiivne, aga teostatud hoolikalt ja kiirustamata – ilmselgelt on kirjutaja pööranud tähelepanu kalligraafiale.

Tähtede üldmulje on enamasti püstine, kohati võib märgata kerget kallet vasakule. **a** on kaheosaline, ulatudes sageli sama kõrgele kui ülapikendustega tähed (vt joonis 2.5, rida 1, “Constantinus”; rida 11, “intersectant”). Vahel on **a** silmus avatud (read 5–6, “gla/cialis”). Tähele **h** on iseloomulikud paisutused nii üla- kui ka allpi-kenduste puhul (rida 1, “alhafen”); **b**, **h** ja **l** ülapikenduste juures esineb sageli lisaks silmusele paremal veel ka paisutus vasakul (rida 1, “libro”; rida 4, “humores”). **d** on tüüpiliselt kursiivne, silmusega (rida 15, “custodiam”). **g** on 8-kujuline ja asub joone peal (rida 5, “gerit”). **r**-i saba ulatub allapoole joont (rida 15, “tres”). Pikk **s** ja **f** ulatuvad joone alla (rida 7, “stellam subtilem”; rida 26, “reflexas”). Pikk **s** esineb peamiselt sõna algus- ja keskkpositsioonil, sõna lõpul esineb reeglina ümmargune **s** (rida 11, “uisibiles”). Sõna alguses esineb **u** sageli **v** kujulisena (rida 2, “vua”), mõnikord pika läheneva joonega, mõnikord esinevad ka paisutused. Esineb ka nimede ja sõnade alustamist majusklitega (*litterae notabiliores*), mis on kursiivse raamatukirja üldine tunnus (rida 5, “Primus”). Toetudes Richard Beadle (St. John’s College, Cambridge), Ralph Hanna (Kieble College, Oxford) ja Tessa Webberi (Trinity College, Cambridge) kinnitusele saab selle kirja paigutada *anglicana* raamatukäeks ja dateerida enne aastat 1325. Parkesi järgi ei ole ebatõenäoline oletada ka 13. sajandi lõppu.¹³⁰

2.3. NUMBRID JA PUNKTUATSIOON

Kui Cm3a–f osa kirjutajad on kasutanud läbivalt Rooma numbreid, siis Cm3g osa kirjutaja paistab silma sellega, et kasutab eelistatult hoopis India-araabia numbreid. Numbrid vastavad oma kuju poolest Cappelli¹³¹ toodud 13.–14. sajandi kujudele, pakkudes siiski ka vahel erivorme, mis võib näidata kirjutaja teatavat eba-kindlust araabia numbritega ümberkäimisel.

Cm3g kirjutaja struktureerib teksti kasutades peamiselt *punctus* “·”, *punctus versus* “;” ja *virgula suspensiva* “/”. *Colon*’i lõpus esineb harva ka *punctus ele-*

¹³⁰ Parkes, *English cursive book hands*, lk xiv–xvi; tahv. 1(i).

¹³¹ Adriano Cappelli, *Lexicon abbreviatarum. Dizionario di abbreviature latine ed italiane usate nelle carte e codici specialmente del Medio-Evo, riprodotte con oltre 14000 segni incisi, con l’aggiunta di uno studio sulla brachigrafia medioevale, un prontuario di sigle epigrafiche, l’antica numerazione romana ed arabica ed i segni indicanti monete, pesi, misure, etc.* (Milano: Hoepli, 1990), lk 422–428.

Tabel 2.1. Cm3g kasutatud India-araabia numbrid. Numbrite lugemisel ei ole arvesse võetud üksikuna seisvat numbrit “1” sest selle puhul ei ole võimalik kindlaks teha, kas tegemist on araabia või Rooma numbriga.

	2	257r22; 258v18; 262v10; 263v12; 264r2; 265r5(?); 265v19; 266r19(?); 266v25; 267v6,18; 270r8, 22; 270v25; 271v18; 272r25; 272v3(2x);
	3	259v11; 260r22; 260v5, 10; 261r16; 261v17; 263v2, 4; 264r23; 265r2; 266v25; 267v7; 268v24; 270r10; 270v23; 271v25(2x); 272v2.
	4	257r22; 257v9; 258r6, 14; 260v5, 8, 26; 262r8; 263r17, 24, 27; 265r4; 265v3, 4, 27; 266r17, 25; 266v3; 267r10; 267v18; 268r3; 269v22.
	5	257v15; 259v12; 263r19(?); 265r19.
	6	258r6; 258v1; 263r13, 25; 263v12; 264r3; 270v1; 272r11.
	7	260v14; 261v12, 24; 262v20; 264v19; 265r16; 265v2, 10; 266r18; 270r8; 272r18.
	8	259r13; 260r6, 16; 260v8; 262r9; 262v3; 264r23; 266r19; 266v9; 270v21, 25.
	9	264r18; 269r3; 269v24; 271r2.

vatus “ ˘ ” (nt 261r4). Kõige tavalisemaks kirjajahemärgiks ongi *punctus*, seda kasutab Cm3g kirjutaja nii rea keskel, kui ka lõpus. Selliselt tähistab see väiksemat pausi ning selle kasutus on sarnane *virgula* omaga, tähistades hääle madaldumist *periodus*e või või *sententia* lõpus. *Virgula* ja *punctuse* kasutamine on ebaregulaarne, mõnel leheküljel esineb peamiselt *virgula*, vahel aga terve lehekülje ulatuses vaid *punctus*. Sõnade poolitamisel esineb mõnikord sidekriips (nt 260r14, 25; 270v13). Hilisem korrektor on parandusi tekstis tähistanud vahel *obelusega* “ ˘ ” (nt 263r2, 269v2); samamoodi tähistavad punktid tähe või sõna all selle kustutamise tarvidust (nt 261v2).¹³²

2.4. KOKKUVÕTE

Cm3 käsikiri koosneb tekstidest, mis on kirjutatud erinevatel aegadel ja vähemalt viie kopisti poolt. Nende kopistide poolt ümber kirjutatud materjali on võimalik grupeerida lähtudes lehekülje joonimisest, mis jaotab kogu koodeksi tinglikult kaheks osaks: Cm3 a–f ja Cm3g. Cm3 a–f sisemist ühtsust kinnitab veel läbiva rubritseeringu sarnasus. Samas on Cm3 a–f kasutatud šriftid erinevad (esindades nii

¹³² Vt Derolez, *The palaeography of Gothic manuscript books*, lk 185–186.

textualis-tüüpi kirja kui ka *cursiva*-tüüpi), mis viitab erinevatele kirjutajatele, kelle eesmärgiks ei olnud ühtse välimusega tekst, vaid olemasoleva materjali ümberkirjutamine. Cm3 a–f osad saab dateerida 13. saj lõppu – 14. sajandi algusesse, kirjutamiskohaks tõenäoliselt Põhja-Prantsusmaa või Madalmaad.¹³³

Cm3g osa on kahtlemata kirjutatud *anglicana* kirja kasutades ning seda on võimalik üsna täpselt dateerida 14. sajandi esimesse veerandisse, kirjutamiskohaks tõenäoliselt Inglismaa. Tekst paistab silma sellel ajal uuenduslike India-araabia numbrite kasutamisega.

¹³³ Täiesti välistada ei saa võimalust, et ka need osad on ümber kirjutatud Briti saartel. Cm3 a–f materjalis leiduvad prantsuskeelsed väljendid ei pruugi tingimata viidata mandrile, sest inglise kloostrites oli pärast normannide vallutust prantsuse keel väga levinud.

3. *Tractatus moralis de oculo*

Olles vaadelnud eraldi kõigepealt kogu Cm3 konvoluuti ning siis raamatu kõige ilmsemat sisu, pühenduvad järgnevad peatükid kitsamalt just Cm3g osa lähemale vaatlusele. See lähtub eelnevas peatükis kindlaks tehtud asjaoludest ja nagu eelpoolgi tuleb ka siin kasutusele meetod, kus asja enese juurest toimub liikumine selle laiema konteksti suunas. Samas on võimalik asja tähelepanu keskmes hoides liikuda konteksti suunas vähemalt kahte erinevat teed pidi: 1) alustades tõdemusest Cm3g teksti leidumise kohta Eesti territooriumilt ning selle kaudu tagasi liikuda raamatu võimalike omanike, liikumisteede, autori ja lõpuks konteksti juurde; 2) alustades Cm3g ümberkirjutuse tekstist ja autorist, paigutada need konteksti ning jälgida alles sekundaarselt teksti võimalikke omanikke ja selle teksti liikumisteid. Need kaks lähenemisteed on lühidalt eristus asja varasema ja hilisema kasutuse vahel. Võttes aga arvesse, et neid erinevaid kasutusaegu ei ole võimalik täielikult mitte kunagi üksteisest lahutada – moodustavad ju ääremärkused ja muud kasutusjäljed nüüdseks osa raamatust endast – ja lähtudes püüdest võtta aluseks eelkõige ikkagi asi ise, olen otsustanud teise vaatlemisviisi kasuks. Seda ka seepärast, et juba algselt planeeritud kasutus määrab omakorda ära hilisemad kasutusvõimalused.

Käekirja järgi otsustades teame, et tekst on kirjutatud kas Inglismaal või vähemalt sealsete kirjutamistavade mõjuväljas, oletatavalt 14. sajandi alguskümnetitel või isegi varem. Selle teksti algussõnadest (*incipit*) ilmneb ka, et tegemist on Limoges'i Petruse traktaadiga silma kohta. Selliste algussõnadega traktaadi sellenimelisele isikule omistamine – nii nagu Tallinna Linnaarhiivi käsikirja puhul (vt ptk 0.2), nii ka üldiselt – oli pikka aega ebakindel ning alles Jean-Barthélemy Hauréaust alates on see selgelt omistatud Limoges'i Petrusele,¹³⁴ kuigi mõningates kataloogides võib siiani näha *Tractatus de oculo morali* käsikirju Robert Grosseteste'i (ca. 1175–1253) või Johannes Peckhami OFM (ca. 1240–1292) nime all.¹³⁵ Johannes Peckhamile (*Iohannes Pithsan*) omistatult ilmus ka selle teksti esimene trükk (Augsburg, ca. 1475).¹³⁶ Selline segadus ei ole ebatavaline, aga sellest hoolimata küllalt kõnekas, kuna toob välja situatsiooni, milles nägid seda teksti tema kirjutamise kaasaegsed.

Järgnevalt peatungi sellel kontekstil ja situatsioonil, milles nii Limoges'i Petruse kui ka Cm3g autori tekstid valmisid. Kuna käesoleva töö põhitähelepanu on just Cm3g tekstil ja autoril, mitte aga Limoges'i Petruse traktaadil silma kohta – ning kuna Cm3g näol on tegemist tuntava ja idiosünkraatilise lühendusega, millele säi-

¹³⁴ Richard Newhauser, "Der 'Tractus Moralis De Oculo' des Petrus von Limoges und seine Exempla", in *Exempel und Exempelsammlungen*, ed. Walter Haug ja Burghart Wachinger (Tübingen: Niemeyer, 1991), 95–136, lk 97.

¹³⁵ In principio: Si diligenter voluerimus.

¹³⁶ Newhauser, "Der 'Tractus Moralis De Oculo' des Petrus von Limoges", lk 130.

linud käsikirjade hulgas paralleele ei leidu¹³⁷ –, siis saab selle teksti iseloomu ja päritolu iseseisvana käsitleda. Niisiis, kui juttu tuleb edaspidi Cm3g autorist, siis olen silmas pidanud just selle käsikirja autorit – kes selle kirjutas, millistel asjaoludel ja miks, mitte aga Limoges'i Petrust ennast.

Kokkuvõtlikult võibki öelda, et algteksti autor Limoges'i Petrus ja 13. sajandi lõpu Pariis moodustavad Cm3g tekstile vaid kõige lähema konteksti. See kontekst on aga otsustava tähendusega, sest Cm3g tekstist endast ei ole võimalik leida mingisuguseid otseseid viiteid selle ümberkirjutaja autori ja kirjutamise täpse koha asjus. Sellest lähtudes ongi kõige esimene tähelepanek, mis aitab meil lähemale jõuda Tallinna Linnaarhiivi teksti autorile, et talle pidi olema Limoges'i Petruse traktaat mingisugusel moel kättesaadav. Selle saab ümber sõnastada küsimusena, kes oli Limoges'i Petrus ja kellele ta oma traktaadi kirjutas.

3.1. LIMOGES'I PETRUS

Limoges'i Petruse sünniaeg on täpsemalt teadmata, oletatavasti jäi see 1240. aasta ümber. Tema sünnikohaks on Donzenac, Brivesi lähedal, Corrèze maakonnas (*département*), Limoges'i diötsesis, Prantsusmaal. Surmadaatumiks on 2. november 1306. aastal ja kohaks Blaye, Gironde maakonnas.¹³⁸ Sageli nimetatakse teda käsikirjades tema perekonna aia järgi ka de Seperia, de Ciperia, de Pericia, Layssipreia jms. Kui oletada, et kõigi nende nimevariantide näol on tegemist ühe ja sama isikuga, siis oli tegemist universalistiga, kes oli tegev Pariisis nii kunstide kui ka teoloogia

¹³⁷ Newhauser, Kala & Friedenthal, "The Work of an English Scribe in a Manuscript in Estonia". Limoges'i Petruse tekstist on olemas ka teine lühendatud versioon, millest on säilinud hulk koopiaid Saksa ja Austria kloostritest (arvatavasti varaseim neist on Ms. Sigmaringen, Fürstlich Hohenzollern'sche Bibliothek 12, *anno* 1303, mis on ka varaseim dateeritud *Tractatus moralis de oculo* käsikiri). Need aga ei ole suguluses Cm3g tekstiga, kuna neil kõigi puudub tüüpiliselt 6 peatüki alalõik 9, mis aga Tallinna käsikirjas kajastub.

¹³⁸ Peamiseks allikaks sellele on Bernard Gui, "Nomina episcoporum lemovicensium", *Recueil des historiens des Gaules et la France* 21 (1857), lk 756. Gui (ca. 1261–1331) oli Petruse noorem kaasaegne. Ta kirjutab: "Post descensum vero domini Gilberti, sequenti mense Augusti vel Septembris [1294] electus fuit in episcopum lemovicensem, in concordia capituli universi, cum maximo gaudio totius patriae subsecuto, dominus Petrus de Seperia, de parrochia Donzeniacy lemovicensis diocesis oriundus, canonicus Ebroycensis, vir per omnia laude dignus, magnus et famosus clericus in scripturis tam philosophis quam divinis. Qui electionem canonicam et concordem, per viros sollempnes, canonicos ejusdem ecclesiae lemovicensis, sibi portatam et oblatam ex parte capituli, in Ebroycensi sede, ubi canonicus residebat, noluit acceptare; sed humiliter se excusans eam penitus recusavit. Unde canonici ad electionem alterius processerunt. Hic etiam Petrus alias recusaverat accipere oblatum sibi ex parte summi pontificatus episcopatum Albiensem. Hic vir, memoria semper dignus, obiit apud Blaviam, dum rediret Burdegalis, anno domini M.CCC.VI." Tsit. artiklist Albert Soler, "Ramon Llull and Peter of Limoges", *Traditio* 48 (1993), lk 97.

valdkonnas, nii meditsiinis kui ka astronoomias.¹³⁹ Petrus saabus Pariisi 1260. aastal ja 1262. promoveerus magistriks, 1271. aastal sai temast Évreux kanoonik, hiljem ka *Collège de Sorbon* liige.¹⁴⁰ Pariisis oli Petrus tegev jutluste kogumisega (millest on kolmes konvoluudis säilinud 618 jutlust), lisaks on säilinud ka Petruse enda jutluseid. On tähelepanuväärne, et Petruse enda kogutud jutluste hulgas on ka Cm3 käsikirjas leiduvaid Nicolaus de Byardi ja Nicolaus de Gorrani tekstid.¹⁴¹

Teadaolevalt keeldus Petrus kahel korral piiskopitoolist, mille põhjenduseks võib pidada *tractatus de oculos* jälgitavat kriitikat kiriku eestseisjate (*prelati*) suhtes. Seda kriitikat võiks omakorda seostada Petruse käsikirjade hulgas leiduvate poleemiliste seisukohtadega silma paistnud Petrus Olivi OFM (ca. 1248–1298) ja Fiore Joachimi (ca. 1130–1202) tekstidega. Need autorid olid 13. sajandi lõpul tuntud just radikaalse vaesusliikumise (*usus pauper*) esindajate hulgas.¹⁴²

Ometigi on selliseid radikaalset isiklikku ja kasutatavate asjade vaesust pooldavaid seisukohti keeruline kokku viia asjaoluga, et Petrus pärandas Pariisi ülikoolile 120 käsikirja (millest peaaegu pooled on säilinud ka tänapäevani).¹⁴³ Tegemist on nimelt selle aja kohta väga kallihinnalise annetusega, sest umbkaudse arvu- tuse järgi võis üks – mahult, illuminatsiooni- ja kirjutamistehnikalt Cm3 sarnane – raamat tänapäevastes väeringutes maksta minimaalselt 6 000 kuni 50 000 või rohkemgi Eesti krooni.¹⁴⁴ See teeks annetuse väärtuseks tänapäevases vää-

¹³⁹ Bruno W. Häuptli, “Petrus von Limoges”, *Biographisch-bibliographisches Kirchenlexikon*, XXIII, 2004, col. 1090–1094 <http://www.bautz.de/bbkl/p/petrus_v_li.shtml> [15. mai 2008]. Lynn Thorndike, “Peter of Limoges on the Comet of 1299”, *Isis* 36, 1 (1945), lk 3 toob ära, et Limoges’i Petruse arstiteaduskonna dekaaniks olemises ei olda päris ühel meelel. Tundub, et ka hilisemates kirjutistes on see küsimus lahtiseks jäänud, vt Newhauser, “Der ‘Tractus Moralis De Oculo’”, lk 98.

¹⁴⁰ Häuptli, “Petrus von Limoges”.

¹⁴¹ Käsikirjas Paris, Bibliothèque Nationale de France, lat. 15953. Vt ka Robert E. Lerner, “A Collection of Sermons Given in Paris C. 1267, Including a New Text by Saint Bonaventura on the Life of Saint Francis”, *Speculum* 49, 3 (1974), lk 471; David L. d’Avray, *The Preaching of the Friars: Sermons Diffused from Paris Before 1300* (Oxford University Press, 1985), lk 139.

¹⁴² Vt David Burr, “The Correctorium Controversy and the Origins of the Usus Pauper Controversy”, *Speculum*, 60.2 (1985), lk 331–342.

¹⁴³ Vt Léopold Victor Delisle, *Le cabinet des manuscrits de la Bibliothèque impériale; étude sur la formation de ce dépôt comprenant les éléments d’une histoire de la calligraphie de la miniature, de la reliure, et du commerce des livres à Paris avant l’invention de l’imprimerie*, 2 vol (Paris: Imprimerie Imperiale, 1868–1881), lk 168. “Obiit magister Petrus de Lemovicis quondam socius huius domus, canonicus Ebroicensis qui refutavit duos episcopatus et bis prebendam Parisiensem, baccalarius in theologia, magnus astronomus, qui legavit domui plus quam VII^{XX} volumina exceptis quibusdam caternis magne reputationis.” Tsit. artiklist Thorndike, “Peter of Limoges on the Comet of 1299”, lk 3. “Magister” tähendab siinkohal tõenäoliselt kunstide (meditsiini?) magistrit, kuna Sorbonne asutati teoloogiaõpinguteks sekulaarsetele teoloogidele ja nende jaoks, kel oli juba *magister artium* kraad. Thorndike märgib ka, et sellel ajal olid meditsiin ja astronoomia-astroloogia omavahel tihedalt seotud. *Ibid.*

¹⁴⁴ Jeffrey L. Singman, *Daily Life in Medieval Europe* (Greenwood Press, 1999), lk 60 nimetab, täpsemalt määratlemata, “raamatu” hinnaks 13. sajandi lõpus (inglise väeringus) 6s. Tegemist on ilmselt kõige odavam raamatuga turul, sest Cm3 sarnase raamatu hinnaks on 14. sajandi lõpu Inglismaal toodud 77s 6d, artiklis Wilbur Lang Schramm, “The Cost of Books in Chaucer’s Time”, *Modern Language Notes* 48, 3 (1933), lk 141. Nii ongi ülal toodud miinimumväärtus saadud 6 šillingi ümberar-

ringus 720 000 kuni 6 miljonit või rohkemgi Eesti krooni. Samamoodi näitab teadustöö suurt kulukust Limoges'i Petrusse vanema kaasaegse Roger Baconi OFM (ca. 1214–1294) märkus, kus ta kirjutab, et on kulutanud kahekümne aasta jooksul tarkuse püüdlisel õpingutele, saladuste raamatutele, erinevatele kogemustele (*experientias*), keeltele, instrumentidele, tabelitele ja teistele asjadele rohkem kui 2000 naela.¹⁴⁵ See teeb ümberarvutatult umbes 700 kilo hõbedat.¹⁴⁶ Sellise varanduse sai kulutada vaid inimene, kes oli ise väga rikkast perekonnast või kel olid väga mõjuvõimsad ja helled toetajad.

Limoges'i Petrusse mõjuvõimu ning avatust uutele ideede tõendab ka asjaolu, et oma esimesel külaskäigul Pariisi pöördus Raimondus Lullus (1233–1316) just tema poole abi saamiseks, et levitada oma uuenduslikke ideid ülikoolis ja kuninga õukonnas. Ilmselt just sel ajal sattusid ka mõned Raimonduse tekstidest Petrusse raamatukokku, mis glosside järgi otsustades pakkusid Petrussele ka isiklikku huvi.¹⁴⁷ Samuti Petrusse raamatukokku kuulunud Roger Baconi teoste ääremärkuste järgi otsustades lugesi ta ka neid hoolikalt – ta on neid marginaalias kommenteerinud ja isegi Baconi hilisema retsensiooni järgi korrigeerinud.¹⁴⁸ Küsimus, kas nad Baconiga ka isiklikult kokku puutusid, on siiani laheline, kuid seda saab pidada pigem tõenäoliseks kui ebatõenäoliseks. Võib ka arvata, et inspiratsiooni oma *tractatus de oculo* kirjutamiseks sai Petrus just kuulsalt frantsisklase teosest.¹⁴⁹

Petruse enda teaduslikust tegevusest on kõigepealt märkimisväärne huvi astronoomia vastu – ta kirjeldab lühikeses traktaadis 1299. aasta komeeti, tehes vaatlusi sellel ajal uuendusliku instrumendi, *torquetumi*¹⁵⁰ abil. Ajastule tüüpiliselt ei

vutamisel eesti kroonidesse kursiga 1:1000 (põhineb Singmani andmetel). 6s oli Pariisis väikese maja kuuüür – seega võib oletada, et 1 šillingi väärtus võis olla veelgi suurem kui 1000 krooni. Kindlasti tasub arvestada, et tegemist on väga umbkaudsete ja vaid illustreerivate arvutustega. Ülaltoodud teine number on saadud Schrammi artiklis toodud selleaegse vääringu ja USA dollarite suhte alusel, mis omakorda on ümber arvatud vastavalt tarbijahinna indeksi muutusele 2005. aasta USA dollariteks ning need 11,6 kursi alusel Eesti kroonideks.

¹⁴⁵ David C. Lindberg & Roger Bacon, *Roger Bacon and the origins of Perspectiva in the Middle Ages: a critical edition and English translation of Bacon's Perspectiva, with introduction and notes* (Oxford; New York: Clarendon Press; Oxford University Press, 1996), lk xviii.

¹⁴⁶ Arvestuses on kasutatud nn Troyes' naela, mis vastab ligikaudu 373 grammile, samas ei olnud nael münditud raha võrdne naela puhta hõbedaga – seega on kilode hulka mõnevõrra (~50 võrra) vähendatud. Singman, *Daily Life*, lk 59–60. Vt ka Peter Spufford, *Money and Its Use in Medieval Europe* (Cambridge: Cambridge University Press, 1989), lk 402.

¹⁴⁷ Vt Soler, "Ramon Llull and Peter of Limoges".

¹⁴⁸ Richard Newhauser, "Inter scientiam et populum: Roger Bacon, Peter of Limoges, and the 'Tractatus moralis de oculo'", *Nach der Verurteilung von 1277: Philosophie und Theologie an der Universität von Paris im letzten Viertel des 13. Jahrhunderts: Studien und Texte*, edd. Jan A. Aertsen, Kent Emery & Andreas Speer (Berlin, Germany: de Gruyter, 2001), lk 693–696.

¹⁴⁹ *Ibid.*

¹⁵⁰ *Torquetum* oli instrument, mis oli mõeldud kolme komplekti koordinaatide mõõtmiseks, horisont, ekvatoriaalne ja ekliptiline. Limoges'i Petrus on teadaolevalt üks esimesi, kes selle instrumendiga mõõtmisi sooritas. Vt Lynn Thorndike, "Franco de Polonia and the Turquet", *Isis* 36, 1 (1945), lk 6–7.

tegelend ta aga mitte ainult astronoomia vaid ka astroloogiaga.¹⁵¹ Kõigest sellest avaldub, et kirjeldus Petrustest kui *magnus et famosus clericus in scripturis tam philosophis quam divinis* peab üsna täpselt paika.

Limoges'i Petruste kõige olulisemaks ja populaarsemaks teoseks – mille ümberkirjutusi on tänapäevani säilinud rohkem kui 220 eksemplari – on aga ka Cm3 käsikirjas lühendatult leiduv moraalialegooriline traktaat silma kohta.¹⁵² Selline säilinud käsikirjade hulk annab tunnistust peaaegu erakordsest populaarsusest:¹⁵³ nii näiteks on tänapäeval palju rohkem tuntud ja tunnustatud Roger Baconi *Perspectiva* säilinud vaid 39 kesk- ja renessansiaegses käsikirjas ja fragmendis,¹⁵⁴ nii Baconi kui ka Petruste üheks autoriteetsemaks allikaks olnud Alhaceni¹⁵⁵ *De aspectibus*est aga on tänapäevani säilinud vaid 17 täielikku käsikirja ja 5 fragmenti.¹⁵⁶

Mis põhjustas Petruste teose sellise populaarsuse? Siinkohal ongi vaja esiteks peatuda 13. sajandi Pariisi intellektuaalsel kliimal, mille kontekstis Limoges'i Petrus oma traktaadi kirjutas.

3.2. UUED TEADUSLIKUD TEKSTID

13. sajandi lõpuks – mil Petrus kirjutas oma traktaadi – oli tähtsamate kreeka- ja araabiakeelsete teaduslike tekstide tõlkimine ladina keelde praktiliselt lõpule vii-

¹⁵¹ Vt Alexandre Birkenmajer, "Pierre de Limoges commentateur de Richard de Fournival", *Isis* 40, 1 (1949), lk 18–31.

¹⁵² Vt Newhauser, Kala & Friedenthal, "The Work of an English Scribe in a Manuscript in Estonia"; Newhauser, "Inter scientiam et populum", lk 688–689.

¹⁵³ Ometigi ei anna seda võrrelda Limoges'i Petruste kaasaegse Jacobus de Voragine OP (ca. 1228–1298) *Legenda aurea* populaarsusega, mida on säilinud üle 1000 ladinakeelse käsikirja. Vt Barbara Fleith, *Studien zur Überlieferungsgeschichte der lateinischen Legenda aurea* (Bruxelles: Société des Bollandistes, 1991).

¹⁵⁴ Lindberg, *Roger Bacon and the origins of Perspectiva*, lk c–ci.

¹⁵⁵ Siin ja edaspidi on töös kasutatud nimevarianti Alhacen, mis on selle araabia teadlase nime (Abū 'Alī al-Ḥasan ibn al-Ḥasan ibn al-Haytham) korrektne transkriptsioon. Pikka aega kasutuses olnud variant Alhazen pärineb Friedrich Riesneri 1572. aasta ladinakeelsest väljaandest *Opticae thesaurus: Alhazeni Arabis libri septem, nuncprimum editi; Eiusdem liber De Crepusculis et nubium ascensionibus*. Üheski keskaegses käsikirjas (kaasaarvatud ka Cm3) ei esine tema poolt kasutatud varianti – leidub aga Alhacen, Alacen, Hacen, Achen jts. Vt Alhacen & A. Mark Smith, *Alhacen's theory of visual perception: a critical edition, with English translation and commentary, of the first three books of Alhacen's De aspectibus, the medieval Latin version of Ibn al-Haytham's Kitab al-Manazir*, vol 1. (Philadelphia: American Philosophical Society, 2001), lk xxi, cxxv. Siinkohal tuleb märkida, et Smithil on kirjutatud Alhaceni antud nimi al-Hasan täpiga "s" all, kuigi tema araabiakeelse nime ladina tähestikku translitereerimine nõuaks hoopis täppi "h" all. Tänan Amar Annust transliteratsiooni kontrollimise eest.

¹⁵⁶ Smith, *Alhacen's Theory of Visual Perception*, vol 1., lk clv.

dud. Siinkohal tuleb just rõhutada selle perioodi huvi araablaste ja kreeklaste poolt vahendatava teaduse vastu, sest ilukirjanduseks või ajalooks kvalifitseeruvat ei tõlgitud peaaegu üldse.¹⁵⁷ Ilmselt ei ajendanud selleaegseid tõlkijaid humanitaarsed huvid ning seega on 12. sajandi tõlkijate tegevus otsustavalt erinev 15. sajandi humanismiperioodi tõlkijate tegevusest, kus põhirõhk oli klassikalisel kirjandusel ning huvi oli suunatud peamiselt kreeka ja ladina autoritele.

Teaduslike tekstide tõlkimine oli alguse saanud juba 11. sajandil ning saavutas kõige suurema intensiivsuse 12. sajandi jooksul. Esmapilgul jääb mulje, et see hoogustunud huvi ja suhtlus islamimaadega on otseselt ristsõdade või vähemalt ristsõdijate tegevuse tagajärg. Kuigi tõepoolest 12. sajandi tõlkijate tegevus katub ka ristsõdade perioodiga, siis ometi ei saa näha siin ristsõdijate teeneid tekstide transportimisel või kultuurivahetusel,¹⁵⁸ vaid ilmselt tuleks ka ristsõdasiidid endid vaadelda laiemate, nii kultuuriliste kui ka poliitiliste arengute tulemusena. See väga huvitav probleem jääb käesoleva töö vaateväljast kõrvale, kuid üsna ilmselt mängisid siin rolli mitmekesised tegurid alates soojenenud kliimast ja lõpetades laiemal välismisjoni lakkamisega, peegeldades ühest küljest ühiskonnasiseseid muutusi ja teisalt neid ka ellu kutsudes.¹⁵⁹

Tõlkijate otseste seoste puudumisele ristsõdadega viitab muuhulgas ka tõik, et aktiivse tõlkimise põhirõhk kandus alguses hoopis Itaaliasse, kus olid pikaajalised ja traditsioonilised kontaktid Bütsantsiga ning suur hulk tekste tõlgiti mitte araabia vaid hoopis kreeka keelest. Alles hiljem liikus teaduslike tekstide tõlkimise raskuspunkt Hispaaniasse ning – kuigi seosed *reconquistaga* on olemas – klassikaliselt ristsõdadega Pühal Maal ei saa nende tõlkijate tegevust praktiliselt üldse seostada. Sageli olid tõlkijateks kohalikud ametnikud, pöördunud juudid ja siserännanud õpetlased, kes ei pruukinud ise vajaminevaid keeli üldse osata. Nii on üsna kindlasti teatud hulk tekste tõlgitud palgatud tõlgi kaasabil, kes tõlkis araabia keelest nt kastiilia keelde ja kust siis tekst omakorda tõlgiti ladina keelde.¹⁶⁰ Selle tõttu erinevad tõlked oma täpsusastme ja arusaadavuse poolest – kuigi enamik tekste on tõlgitud siiski üsna hästi ja kohati isegi sõna-sõnalt, säilitades vahel koguni algkeele artikli ja lauseehituse.¹⁶¹ Järgnevas alapeatükis ei püüa ma vaadelda kõiki sellel perioodil tehtud tõlkeid, vaid just *perspectiva* teadusega üldisemalt ja otsesemalt *Tractatus moralis de oculo* kirjutamisega seonduvat. Arvestades asaolu, et Limoges'i Petrusel endal oli märkimisväärne ja väga moodne raamatukogu ning tal oli oma positsioonist lähtuvalt kahtlemata ligipääs ka Pariisi kõige

¹⁵⁷ Charles Homer Haskins, *The renaissance of the twelfth century* (Cambridge; London: Harvard University Press, 1976), lk 278–279, 300.

¹⁵⁸ *Ibid.*, lk 282–283.

¹⁵⁹ Vt nt Christopher Tyerman, *The invention of the Crusades* (Toronto; Buffalo: University of Toronto Press, 1998), lk 2.

¹⁶⁰ Michela Pereira, "Alchemy and the Use of Vernacular Languages in the Late Middle Ages", *Speculum*, 74.2 (1999), 336–356, lk 336.

¹⁶¹ Haskins, *The renaissance of the twelfth century*, lk 288. John E. Murdoch, "Euclides Graeco-Latinus: A Hitherto Unknown Medieval Latin Translation of the Elements Made Directly from the Greek", *Harvard Studies in Classical Philology*, 71 (1967), 249–302, lk 252–253.

paremini varustatud raamatukogudele, siis võib eeldada, et paljudele autoriteetidele on ta viidanud otse. *Tractatus moralis de oculo* Cm3g versioonis leiduvad viited optikaalaste autoriteetide teostele on toodud tabelis 3.1.

Tabel 3.1. Cm3g nimeliselt tsiteeritud optikaalaste teoste autorid ja teosed.¹⁶²

<i>Alhacen</i> (Ibn al-Haytham)	<i>Scientia perspective</i> (De aspectibus)
<i>Philosophus</i> (Aristoteles)	<i>Liber de animalibus</i> (De animalibus liber)
<i>Constabulus</i> (Costa ben Luqa)	
<i>Constantinus</i> (Constantinus Africanus)	<i>Liber de oculo</i> (Liber de oculis)
<i>Ptholomaeus</i> (Ptolemaios)	<i>Liber de aspectibus</i> (Optica)
	<i>Almagest</i> (Almagest)

3.3. PERSPECTIVA PÕHITEKSTID 13. SAJANDIL

Perspectiva, nagu hakati nimetama üldistavalt matematiseeritud nägemisse ja optikasse puutuvat, oli probleem, millega keskaja ladina autorid said põhjalikumalt tutvavaks alles araablaste poolt vahendatud teadmiste kaudu. Antiikajal olid teaduste ja meditsiiniga tegelenud enamasti kreeka autorid ning kreeka keele oskuse kadumisel ja autorite unustusse vajumisel jäid teadmiste allikateks peamiselt ladina autorite entsüklopeediasse ja kogumikesse koondatud nopped ja lühikesed tõlked. Nagu allpool näha toetus ka Limoges'i Petruse *Tractatus moralis de oculo* veel 13. sajandi lõpus osaliselt Pliniuse (ca. 23–79) ja Solinuse (fl. 3. / 4. saj.) populaarsele teostele, mis jutustasid lugusid peamiselt kuulaja lõbustamiseks või isegi šokeerimiseks. Siinkohal tuleb muidugi tunnistada, et lugude poole võis Petrus pöörduda mitte niivõrd optikaalaste teadmiste, kuivõrd just sobivate näidete tarvis.

Üldistavalt võib aga öelda, et enne 11.–12. sajandi tõlkeid oli olulisemaks optikaalaseks teoseks Läänes Chalcidiuse (fl. 4. saj.) tõlgitud ja kommenteeritud osa Platoni dialoogist *Timaios*, kus muuhulgas tuleb juttu ka nägemisest ning kus

¹⁶² Autorite ja nende teoste puhul on toodud kõigepealt tekstis esinev variant ning selle taga sulgudes normaliseeritud nimekuju.

Chalcidius annab ülevaate ka teistest teooriatest nägemise kohta.¹⁶³ Tegemist ei ole ometigi süstemaatilise nägemise uurimisega vaid pigem muuhulgas tehtud tähelepanekutega. Toetudes presokraatikute arusaamadele räägib Platon Timaios 45b–d, et silmas on tuli, mis moodustab sealt väljudes väljas oleva valgusega “homogeense keha” ja see keha tajub objekte ja värve, kandes need edasi inimese hinge.¹⁶⁴ Üldistavalt nimetataksegi seda Chalcidiuse poolt uusplatooniliselt tõlgendatud Platoni teooriat ekstramissiooniteooriaks.¹⁶⁵ Rõhk on siin emanatsioonil ja väljakiirgamisel, kuigi Platoni teooriat on võimalik teatud tõlgendamisel mõista ka teisisiti (vt allpool). Ekstramissiooniliselt mõistetud Platoni teooriale lisab Chalcidius veel Galenuse (ca. 129–ca. 210)¹⁶⁶ meditsiinist pärit arusaamu, mis annavad peamiselt lisateadmisi silma anatoomia kohta. See platoonilis-galenuslik kirjeldus jääbki Läänes valdavana püsima kuni 13. sajandini. On tähelepanuväärne, et Limoges’i Petrus ei tsiteeri oma teoses otseselt Platoni nägemisteooriat kusagil,¹⁶⁷ vaid keskendub ilmselgelt moodsatele teooriatele.

Nii illustreeribki *Tractatus moralis de oculo* algus optikaalaste teadmiste edasist arengut Läänes vägagi hästi, alustades (ptk I) viitega Constantinus Africanuse (ca. 1015–1087) teosele *Liber de oculis*. Selle teose näol on tegemist tegelikult veidi kohandatud tõlkega nestoriaan Hunayn ibn Ishaqi (808–873) raamatust “Kümme traktaati silma kohta”,¹⁶⁸ kuid seda omistati valdavalt Constantinus Africanusele. Constantinuse teost – mida ei maksa käsitleda plagiaadina vaid pigem “vabastõlkena”¹⁶⁹ – peetaksegi esimeseks otseselt oftalmoloogiaga tegelevaks raamatuks Läänes üldse ning kõik hilisemad olulised ladina autorite teosed tuginevad sellele vähemal või rohkemal määral – nii esineb Constantinus esimesena mainitud autoriteedina ka Roger Baconil.¹⁷⁰ See Constantinuse-Hunayn ibn Ishaqi teos kujutab endast tegelikult Galenuse meditsiinialaste teadmiste kokkuvõtet, lisades sinna juurde arutlused erinevate nägemisteooriate (nii ekstra- kui intramissiooni) kohta ning rõhutades lõpuks, et silm saab läbipaistva meediumi kaudu otseselt osa ümbritsevast, sealt ei saadeta midagi välja, ega saada ka objektid endast sinna midagi sisse. See iseenesest antiiksetele lähedalseisev ja üldplaanis intro- ja ekstramis-

¹⁶³ David C. Lindberg, *Theories of Vision from Al-Kindi to Kepler* (University Of Chicago Press, 1996), lk 88–89. Vt ka Platon, *Timaeus and Critias*, trans. Desmond Lee (Penguin Classics, 1971), lk 21–22.

¹⁶⁴ Platon, *Timaeus*, 45b–46a (13), lk 62.

¹⁶⁵ Roger Miller Jones, “Chalcidius and Neo-Platonism”, *Classical Philology*, 13.2 (1918), lk 194–208.

¹⁶⁶ Vivian Nutton, “The Chronology of Galen’s Early Career”, *The Classical Quarterly* 23, 1 (1973), lk 169 toob ära mõned erinevad seisukohad Galenuse surmadaatumi küsimuses.

¹⁶⁷ Kuigi kõne all olevat dialoogi *Timaeust* on tsiteeritud (Cm3 266v22), seda aga teises kontekstis.

¹⁶⁸ Lindberg, Roger Bacon and the origins of Perspectiva, lk 344–345.

¹⁶⁹ Marie-Thérèse d’Alverny, “Translations and Translators”, *Renaissance and renewal in the twelfth century*, edd. Robert Louis Benson, Giles Constable, Carol Dana Lanham & Charles Homer Haskins (Cambridge, Mass: Harvard University Press, 1982), lk 424–425.

¹⁷⁰ Vt nt Roger Bacon, *Perspectiva*, I.2.1 (Siin ja edaspidi: kui olen viidanud Roger Baconi *Perspectiva* tekstile, siis olen tsiteerinud teda nimeliselt ning vastavalt Lindbergi jaotusele ka peatükki ning alalõiku. Kui olen tsiteerinud editsiooni autoriks olevat Lindbergi, siis olen nimetanud nimeliselt teda ja raamatu üldpealkirja *Roger Bacon and the origins of Perspectiva* ning lisanud juurde leheküljenumbri).

siooniteooria keskele paigutuv seisukoht muutus oma varajase tõlke tõttu Läänes vägagi mõjuvõimsaks.

Järgneva 12. sajandi jooksul tõlgitakse suurem hulk olulisi kreeklaste teaduslikke teosed ladina keelde, mille mõju aga annab ennast tunda alles 13. sajandil. Nende tõlkimisel paistab esimesena silma sitsiillane Henricius Aristippus († ca. 1162), kes tõlkis Platoni ja Aristotelese teoseid kreeka keelest ning tõi Constantinopolist Itaaliasse ka Ptolemaiuse kreeka keelse *Almagesti* käsikirja, millest tehti selle teksti esimene tõlge ladina keelde.¹⁷¹ Kreeka keelse *Almagesti* tõlkija isik on siamaani anonüümseks jäänud, teada on vaid, et tõlke valmimise juures oli talle abiks samuti sitsiillane Eugenius Siculus (ca. 1130–1202), kelle tööks oli muuhulgas ka Ptolemaiuse *Optica* tõlge araabia keelest.¹⁷² Tema tehtud tõlke näol ongi tegemist ainukese tänapäevani säilinud süstemaatilist ülevaadet andva allikaga Ptolemaiuse optikaalaste seisukohtade kohta, milles leiduvate teooriate käsitlemise teeb keeruliseks asjaolu, et tõlkel puudub esimene peatükk.¹⁷³ Siiski saab selle rekonstruktsioonist välja lugeda, et tegemist on oma olemuselt matematiseeritud ekstrapolatsiooniteooria kirjeldusega, kus nägemist ja valgust käsitletakse füüsilise substanttsina (*kvintessents*), mis lähtub silma keskelt ühtlase koonusena. Põhiosas on Ptolemaiuse kirjeldus edasiarendus Eukleidese teooriatest, kes esimesena tõi optikasse sisse matemaatika ja geomeetria, üritades kirjeldada nägemist lahus füsioloogiast ja psühholoogiast ja vältides üldjuhul märkusi selle kohta, kuidas nägemine inimese silmas toimub. Siiski võib mõne – ilmselt tahtmatult – sisse lipsanud märkuse järgi aru saada, et ka Eukleidese seisukohad olid ekstrapolatsiooniteooriat pooldavad. Tema teosed *Data*, *Optica* (levis ka nime all *De visu*) ja *Catoptrica* (ka nime all *De speculis*), tõlgiti tõenäoliselt sellesama anonüümse Ptolemaiuse *Almagesti* tõlkija lähiringis ja moodustasid Itaalias lõpuks üsna arvestatava optikaalase raamatukogu.¹⁷⁴

Tuleb aga tunnistada, et need tõlked ei levinud esialgu väga laialdaselt ning näiteks Ptolemaiuse *Almagestist* on säilinud tunduvalt suurem hulk käsikirju, mis pärinevad hilisema Cremona Gerardi (ca. 1114–1187) tehtud tõlkest araabia keele kaudu.¹⁷⁵ Itaallaste kreeka keelest tehtud tõlgete esialgset väheulatuslikku levi kinnitab ka asjaolu, et Cremona Gerard, minnes ise Itaaliast Hispaaniasse just huvist *Almagesti* vastu, ei olnud selle olemasolust Itaalias mitte midagi kuulnud. Siinjuures on huvipakkuvaks detailiks, et Gerardi Toledos alustatud Aristotelese *Meteorologica* tõlge katkeb 4 raamatu alguses, sest alles siis ta avastas juba varem kreeka keelest tehtud Aristippuse tõlke.¹⁷⁶ Samamoodi polnud ka juba nimetatud

¹⁷¹ Haskins, *The renaissance*, lk 292–293.

¹⁷² A. Mark Smith, *Ptolemy's Theory of Visual Perception: An English Translation of the Optics* (Philadelphia: American Philosophical Society, 1996), lk 7.

¹⁷³ *Ibid.*

¹⁷⁴ Lindberg, *Theories of Vision*, lk 210–211.

¹⁷⁵ Ka Limoges'i Petrus viitab *Almagestile* (Cm3 271v20). Arvestades käsikirjade levikut, siis on tõenäoline, et tegu on Gerardi versiooniga.

¹⁷⁶ D'Alverny, "Translations and Translators", lk 454.

Eugenius Siculuse tehtud Ptolemaiose *Optica* tõlge kättesaadav veel 13. sajandi esimestel kümnenditel Robert Grosseteste'ile (1168–1253), keda peetakse üldiselt üheks olulisemaks figuuriks uute teadmiste levitamisel ja populariseerimisel.¹⁷⁷ Sageli ongi temast juttu tehtud kui moodsa teaduse alusepanijast, kuid järgides Lindbergi võib öelda, et tegemist on pigem üleminekufiguuriga kui uute teadmiste sünteesijaga.¹⁷⁸

Grosseteste'ile – kellel oli väga tugev mõju 13. sajandi ühele kõige olulisemale optikaalaste tööde autorile Roger Baconile – aga olid juba kättesaadavad Aristotelese *Meteorologica* ja *De generatione animalium*. *De generatione animaliumi*, mis on esitatud araabia traditsioonile vastavalt 19 raamatus, ühe veriooni tõlkis ladina keelde Michael Scotus (ca. 1175–ca. 1235) 13. sajandi alguses.¹⁷⁹ Selle isiku kohta mainib aga Roger Bacon, et ta ei tõlkinud neid tekste sugugi mitte ise, vaid kasutas selleks araabia keelt oskavate juutide abi.¹⁸⁰ Niiviisi – alles 13. sajandil – Lääne lugejateni jõudnud Aristotelese enda teooria nägemise kohta lükkas tagasi Läänes siiani valdavaks olnud platonistliku silmast lähtuva tule argumendi ja keskendus peamiselt läbipaistvale meediumile, mille sees valgus toimib.¹⁸¹ Aristoteles väitis, et valgus liigub läbipaistvas keskkonnas (õhus, vees, teatud ainetes) silmapilkselt, see tähendab, et tegelikult ei saa üldse mingisugusest liikumisest rääkida, vaid olukord läbipaistvas meediumis lihtsalt muutub. Kuna ka silm koosneb veest, siis ta osaleb läbipaistvas meediumis ning kui seal toimuvad mingisugused muutused, siis silm saab sellest automaatselt osa. Niisiis on võimalik Aristotelese teooriat käsitleda lihtsustatult intramissioonina, kus silma saadetakse väliskeskkonnast midagi sisse ja silm tegutseb selle vastuvõtjana, vastandudes selliselt ekstramissioonile. Siinkohal on aga rõhutatud, et Platoni ja Aristotelese teooriad ei erinegi omavahel nii radikaalselt, nagu seda esmapilgul võib arvata, sest alus mõlemale teooriale on väga sarnane – objekti ja silma vahele luuakse katkematu meedium, mis annab edasi objektid meie tajuvale osale, st hingele.¹⁸²

Nendele kreeklaste teooriatele hakkasid tasapisi lisanduma ka araabia filosoofide kommentaarid ja edasiarendused. Üheks olulisemaks neist on Alkinduse (Al-Kindi, ca. 790–ca. 866) *De aspectibus*, mille tõlge on traditsiooni järgi omistatud Cremona Gerardile. On märkimisväärne, et arabiakeelset algteksti sellest ei ole järjekordselt säilinud ning kogu teave Alkinduse nägemisteooria kohta pärinebki sellest tõlkest.¹⁸³ Alkinduse teeneks on Eukleidese ekstramissiooniteooriate täiendamine ja edasiarendamine, ta pöörab tähelepanu eksperimentaalsusele ning üri-

¹⁷⁷ Lindberg, *Theories of Vision*, lk 94.

¹⁷⁸ Lindberg, *Theories of Vision*, lk 101–102.

¹⁷⁹ Käesolevas töös on kasutatud Guillelmus de Morbeka hiljem, ca. 1260. aastal kreeka keelest ladina keelde tehtud tõlget. Vt Guillelmus de Morbeka translator Aristotelis, *De generatione animalium*, ed. H. J. Drossaart Lulofs (AL XVII.2V, 1966).

¹⁸⁰ D'Alverny, "Translations and Translators", lk 457.

¹⁸¹ Iacobus Veneticus translator Aristotelis, *De anima*, ed. J. Decorte & J. Brams (AL XII.1), II, 7.

¹⁸² Lindberg, *Theories of Vision*, lk 9. Vrd ka eelpoolmainitud Constantinus Africanuse teooriaga.

¹⁸³ *Ibid.*, lk 222.

tab veenvalt näidata ekstramissiooniteooria paikapidavust. Tema ettekujutuses toimib nägemine silmast lähtuva ühtlase nägemiskoonuse abil, mille nägemisvõime on keskelt kõige tugevam ja jääb servadest nõrgemaks.

Kõige olulisemaks nägemise ja perspektiivi teadusesse puutuvaks tööks kujuneb aga 13. sajandi algupoolel ladina keelde tõlgitud Alhaceni (Ibn al-Haytham, ca. 965–1039) *De aspectibus*,¹⁸⁴ mis on tõlgitud optikaalastest tekstidest üks hilisemaid, aga selle eest võibolla kõige suurema mõjujõu ja autoriteediga.¹⁸⁵ Üldistavalt võibki öelda, et enne Alhaceni *De aspectibus* ilmumist valitses segadus nii intro-missiooni kui ka ekstramissiooni teoriga ning tema poolt lahenduseks pakutud teooria jäi Läänes tooniandvaks nägemisse ja sellega seonduva kohta kasutatavaks kuni 17. sajandi alguseni, mil ilmus Johannes Kepleri (1571–1630) uutele vaatlustele ja uuenenud teadmistele silma anatoomiast põhinev *Ad Vitellionem paralipomena*.

Alhaceni teose ladina keelde tõlkija on siiaaani vaidluste objekt, kuid tundub, et sageli selle autoriks peetud Cremona Gerardi see olla ei saa, sest *De aspectibus* tõlke eksisteerimise kohta enne 1220.–1230. aastaid puuduvad igasugused viited.¹⁸⁶ Esimesed viited selle teose tõlke olemasolule pärinevad Bartholomeus Anglicuse OFM entsüklopeediast *De proprietatibus rerum*, mis ise pärineb 1240. aastate lõpust.¹⁸⁷ Seda tähelepanekut toetab ka Lindbergi analüüs, kus ta näitab, et 1250. aastatel kirjutaval Albertus Magnusel OP, kes üldiselt kasutab kõiki olulisemaid autoreid ja kelle haare ja lugemus on tohutu, olid vaid väga pinnapealsed kokkupuuted Alhaceni, ning kõige tõenäolisemalt tutvus ta Alhaceni teosega alles oma hilises õpetlase-karjääris.¹⁸⁸ Aga juba mõned aastad pärast Albertust on Alhaceni teosega põhjalikult ja süstemaatiliselt tutvunud Roger Bacon, kes heidab Albertusele ette tema ajast mahajäänud teadmisi *perspectiva* vallas,¹⁸⁹ mis üsna ilmselt viitab asjaolule, et sakslase teostes ei kajastu Alhaceni matematiseeritud optika. Alhaceni teeneks saabki pidada asjaolu, et ta analüüsis põhjalikult varasemaid teooriaid ning näitas veenvalt ekstramissiooni teooria nõrkust ja intromissiooni teooria õigsust. Olulisem aga kui tema kriitika varasemate uurijate aadressil oli matemaatiliste optikute (Eukleides, Ptolemaios) ideede ühendamine intromissiooni ideega. Erinevalt traditsioonilistest intromissiooni pooldajatest ei arvanud Alhaceni, et silma saabub objekti kujutis tervikuna, vaid tema seisukohaks oli, et see pannakse silmas kokku kõigist objekti punktidest lähtuvatest kiirtest. Selle teooria võttis üle ka Roger Bacon, kes kasutas Alhaceni ja teiste arutlusi nägemise kohta, et luua uus ühendteooria, kus ta aga erinevalt Alhaceni jätab võimalikuks nii intro- kui ka ekstramissiooni.

¹⁸⁴ Selle ladinakeelse nime kohta vt Smith, *Alhacen's Theory of Visual Perception*, vol. 1, lk xxi.

¹⁸⁵ Vt nt David C Lindberg, "Alhazen's Theory of Vision and Its Reception in the West", *Isis* 58, 3 (1967), lk 312.

¹⁸⁶ Smith, *Alhacen's Theory of Visual Perception*, vol. 1, lk xx–xxi.

¹⁸⁷ *Ibid.*

¹⁸⁸ Lindberg, *Theories of Vision*, lk 106–107.

¹⁸⁹ Lindberg, Roger Bacon and the origins of *Perspectiva*, lk xlii.

Roger Baconi *Perspectiva* kujunebki keskseks 13. sajandi optikaalaseks Lääne autori teoseks ja sellest tekstist on omakorda kõige rohkem mõjutatud ka Limoges'i Petruse traktaadi teaduslik pool.¹⁹⁰ Ometigi ei olnud teadusliku optika esitamine Petrusel sugugi mitte peaesmärk.

3.4. JUTLUSTAMISEST JA JUTLUSTEKSTIDE LEVIMISEST 13. SAJANDIL

Uute teaduslike ideede saabumine Läände ei olnud ainuke suurem muutus, mis 12. sajandi jooksul Euroopas toimus. Sellesse perioodi jääb ristisõdade ja araabia-kreeka teadmiste sissevoolu kõrval ka hereetiliste liikumiste ja uute mungaordude teke. Olid ju enne 12. sajandit hereetilised liikumised Läänes praktiliselt tundmatud¹⁹¹ ning ka Cluny reformliikumine ei loonud iseenesest uut munklust, vaid oli pigem püüd traditsioonilist taastada.

Kokkuvõtlikult saab neid liikumisi vaadelda püüdena tuua inimesi religioossele elule lähemale. Need võisid olla algusest peale etableerunud kiriku suhtes vaenulikud, nagu albilaste liikumine Prantsusmaal, mis oli rahva hulgas väga populaarne. Need võisid olla algselt kõhkleva seisukohal, nagu waldeslased – võimalusega kalduda nii kiriku poole kui ka kiriku vastu, mille otsustas lõplikult alles kiriku enda suhtumine. Ja lõpuks on sarnase meelsuse kandjateks ka uued ordud – 12. sajandil tsistertslased ja 13. sajandi alguse kerjusemungaordud. Kirik küll tunnistas neid ja toetas, kuid mitte alati ei sisaldanud need ainult soovitud ja heakskiidetud vaid sageli hoopis mässumeelseid ja isegi reformaatorlikke fraktsioone.¹⁹²

Kõigi selliste inimeste töövahendiks oli eelkõige sõna, mis praeguses kontekstis tähendab jutlustamist. Suurenenud nõudlus jutlustamise järele tekitas aga ka vajaduse jutlustajaid koolitada ja paremini ette valmistada. Siin saab näha seost ülikoolide kasvuga 12. sajandil, kus väga sageli nähti üliõpilase tulevikku just nimelt vaimulikus sfääris. Nii saabki ülikooliõpinguid ja jutlustamist vaadelda teineteist täiendavana, nagu Capua Petrus († 1214) väljendas – *vita contemplativa* ja *vita*

¹⁹⁰ Vt nt Newhauser, "Inter scientiam et populum".

¹⁹¹ Katarite liikumise esimesi märke leidub küll juba 11. sajandil, aga laiemat mõju hakkas see liikumine avaldama alles 12. sajandil. Vt Michael D. Costen, *The Cathars and the Albigensian Crusade* (Manchester: Manchester University Press, 1997), lk 52jj.

¹⁹² Siinkohal on ilmselt kõige teravamad just 13. sajandi lõpul frantsisklaste seas alguse saanud *usus pauper* diskussioonid.

activa.¹⁹³ Kindlasti avaldas sellisele mõtteviisile väga suurt mõju ka Petrus Cantori (ca. 1130–1197) poolehoidjate tegevus 13. sajandi alguse Pariisiis.¹⁹⁴

Selline areng tähendas muidugi, et hakkasid toimuma muutused selles, kuidas jutluseid ette valmistati ja kes üldse jutlustasid. Nii kurdab anonüümne kommentaar 13. sajandil, et:

Mõned valivad lobisejaid nagu talumehed kõrtsides teevad suure lobiseja kõige ülemaks, või juriste, kes on nagu Egiptuse kärnkonnad, olles üldse mitte haritud jumalikus teaduses. Niisiis prelaat, kes selliseid toetab, ütleb: piisab, kui oskab rääkida seadustest, õpib ka küllalt hästi jutlustama, kui ostab poogna jutlusega mõnelt Pariisi raamatukaupmehelt.¹⁹⁵

Selles lõigus on mitu tähelepanuväärset märkust: esiteks on juttu sellest, et jutlustamisega tegelevad ka need, kellel pole selleks piisavalt ettevalmistust, teiseks, et see pole mõningate piiskoppide arvates suur puudus, sest on olemas valmisjutlused (või vähemalt väga põhjalikud abivahendid) ja kolmandaks, et on olemas raamatukaupmehed, kes müüvad neid poogna kaupa. See, et tegemist on Pariisiga, kust on pärist ka Limoges'i Petruse traktaat, lisab lõigule ainult käesoleva töö kontekstis relevantust.

Säilinud *Tractatus moralis de oculo* käsikirjade järgi saabki üsna hõlpsalt otsustada, et enamasti kirjutati Petruse teksti ümber koos jutlustamise abivahendite, mitte aga teaduslike tekstidega.¹⁹⁶ Seda tähelepanekut kinnitab ilmekalt ka Tallinna konvoluudi ülesehitus, sest seal leiduvad Nicolaus de Gorrani ja Nicolaus de Byardi tekstid on mõlemad nii näidisjutlused kui ka jutlustamise abivahendid *distinctiones*.¹⁹⁷ Et Petruse traktaat liikus just koos nende kahe autoriga, ei ole ebatavaline – säilinud on käsikiri Meaux' kloostrist, kus Petruse traktaat on kokku köidetud just Nicolaus de Byardi *distinctiones* kogumikuga¹⁹⁸ ning nende kahe autori leidumi-

¹⁹³ Rouse & Rouse, "*Statim invenire*", lk 218.

¹⁹⁴ Vt Christoph T. Maier, *Crusade Propaganda and Ideology: Model Sermons for the Preaching of the Cross* (Cambridge: Cambridge University Press, 2006), lk 5.

¹⁹⁵ Quidam eligunt garrulatores ut rustici in vineis faciunt regem magis garrulum, ut puri advocati, qui sunt ut ranae Aegypti, purum advocatum scientia divina minime imbutum. Hoc facit talis praelatus qui tales promovet et dicit: Satis per leges praedicabit, bene addiscent praedicare, habebit sermonem in quaterno de Parisius de aliqua statione... D'Avray, *The Preaching of the Friars*, lk 3.

¹⁹⁶ Newhauser, "Der 'Tractatus moralis de oculo'", lk 106; Newhauser, "Inter scientiam et populum", lk 688–689.

¹⁹⁷ *Distinctio*, mille varajasemad näiteid on pärit juba 12. sajandi lõpust, kujunes 13. sajandi jooksul jutluse põhiliseks elemendiks ja kujutab endast teatud pühakirja koha sõnade erinevate tähendusvõimaluste lahtiseletamist, toetudes teistele pühakirja kohtadele, kus sama sõna on samatähenduslikult või eritähenduslikult kasutusel. Richard H. Rouse & Mary A. Rouse, "Biblical Distinctions in the Thirteenth Century", *Archives d'histoire doctrinale et littéraire du Moyen Age*, 41 (1974), 27–37.

¹⁹⁸ David N. Bell, *The libraries of the Cistercians, Gilbertines, and Premonstratensians* (London: British Library in association with the British Academy, 1992), Z14.220b, lk 63. Richard Newhauseri

sest Petrusse enda raamatukogus oli juba ülal juttu. Mida aga kujutasid endast need jutlustamise abivahendid, mille järgi oli jutlustajatel suur nõudlus?

12. sajandi teises pooles alanud üleüldised muutused kajastuvad ka muutunud arusaamades selle kohta, kuidas käsitleda lugemiseks mõeldud tekstide ning esimes-tekstide muutuste kandjateks on üllatuslikult just jutlustamise abivahendid.¹⁹⁹ Kui aga hakata lähemalt seda probleemi vaatlema, siis ei tundu see üldse nii üllatuslikuna, sest žanr, kus on kaanonid paika panemata, on alguspoolel altim muutustele kui juba etableerunud žanrid – nagu näiteks kanooniline õigus või siis teoloogilised õppeteksid. See, mis saab hiljem kogu skolastikale omaseks – süstematiseerimis- ja jaotustahed –,²⁰⁰ saabki ilmsiks kõigepealt just jutlustamise jaoks mõeldud tekstides, sest eelkõige seal muutub oluliseks kiiresti materjali üles leidmine ning selle hõlpsasti kättesaadavaks tegemine. Selline muutus väljendub kõigepealt *distinctiones* kogumike tekkes, liigub edasi alfabeetiliste registrite ja indeksite, läbiva struktureerimise ja süstematiseerimise juurde.²⁰¹ Kõik need muutused leiavad oma väljenduse ka Cm3 käsikirjas, kus leidub nii alfabeetiline register²⁰² (ff. 127r–127v), temaatiline register (ff. 199r–202r) ja lõpuks sisuliselt ka *distinctiones*²⁰³, *exempla*²⁰⁴ ja näidisjutlused.²⁰⁵ Selline areng kajastub ka lehekülje joonimises (kuni f. 256v), kus kõigi märkuste ja glosside, jooksvate teemade jms jaoks on joonitud omaette ruum (vt ptk 2.1., joonis 2.3).

Niimoodi stuktureeritud tekstid aitavad lugejal hõlpsasti otsitava üles leida ning et seda veelgi hõlpsamaks muuta, on tekstid ka ise varustatud põhjalike sisemiste viidetega. Nii paistab ka Limoges'i Petrusse traktaadist välja väga hoolikas viitamistava – viidatud on autorit nimeliselt ja sageli isegi raamatu nime ja peatükilise täpsusega. Samamoodi on viidatud ka Piibli kirjakohtadele, kus on kasutuses Stephen Langtoni (ca. 1165–1228) poolt alles hiljuti – 13. sajandi alguses – välja töötatud raamatute peatükkide eristamise süsteem. Spetsiifiliselt Cm3g²⁰⁶ modernsus paistab veel silma asjaolust, et viitamisel on laialdaselt kasutuses nn india-araabia numbrid,²⁰⁷ mis väljaspool ülikooliringkondi leidsid omaksvõttu kohati alles 15.

teate kohaselt on see ainuke teadaolev käsikiri, kus Limoges'i Petrusse traktaat esineb koos de Byardi või de Gorrani tekstidega.

¹⁹⁹ Rouse & Rouse, “*Statim invenire*”, lk 214–215.

²⁰⁰ D'Avray, *The Preaching of the Friars*, lk 176–177.

²⁰¹ Rouse & Rouse, “*Statim invenire*”, *passim*.

²⁰² Alfabeetilise registri varaseimad näited pärinevad järjekordselt 12. sajandi lõpust, kuid alles 13. sajandi keskel mutus see praktika valdavaks.

²⁰³ Vt Rouse & Rouse, “*Biblical Distinctions*”.

²⁰⁴ Vt ka Marek Tamm, “*Exempla and Folklore: Popular Preaching in Medieval Estonia and Finland*”, *Studies in Folklore and Popular Religion*, 3 (1999), 169–183.

²⁰⁵ D'Avray, *The Preaching of the Friars*, lk 64jj.

²⁰⁶ Nii nt on *Tractatus moralis de oculo* P8 käsikirjas kasutuses vaid Rooma numbrid.

²⁰⁷ Eristatakse “araabia numbreid” (mis on arabia tähestiku tähtede kasutamine numbrite märkimiseks) ja “india-araabia numbreid”, mis on sarnased tänapäevaseks kasutuses olevatele märkidele ning jõudsid Läände araablase kaudu. Sageli on kirjanduses viimaseid mugavuse mõttes lühendunud samuti “araabia numbrites”. Vt Cappelli, *Lexicon abbreviaturarum*, lk 422–428 ja David

sajandil.²⁰⁸ Niisiis kajastuvad Limoges'i Petruse traktaadis ja Cm3 koodeksis üldisemalt kõige moodsama selleaegse teaduse kõrval (vt ka 3.2) ka jutlustamise abivahendite uuendused.

Ülaltsiteeritud *anonymuse* lõigus oli aga veel kolmas oluline märkus, mis puudutas jutlustekstide levimist – nimelt on seal otsesõnu öeldud, et neid oli võimalik raamatukaupmeeste käest poognaga (*in quaterno*)²⁰⁹ osta. See on üsna ilmselt viide uuele nn *pecia*²¹⁰ süsteemile, mis tähendas otsustavat murrangut võrreldes eelnevate sajanditega, kus raamatute paljundamine toimus valdavalt kloostrites ning turg, raamatuhuviliste vähesuse tõttu, praktiliselt puudus. Eelnevalt vahetasid raamatud omanikke harva ning neid pigem kingiti kui osteti või müüdi. Ülikoolide esilekerkimisega suurenes aga raamatutest huvituvate inimeste arv, raamatuid hakati kasutama väga praktilistel – nt õppetöö – eesmärkidel ning polnud võimalik enam ühe tekstiga nii põhjalikult ja aeglaselt, nagu see kloostrites tavaks oli, tegeleda. Selline muutunud olukord põhjustas 13. sajandil nn *stationariuste* tekke. Need ülikoolide juures olevad ettevõtted on kirjeldatavad teataval määral algeliste kirjas-tustena, kus *stationarius* võttis sisse käsikirja, lasi selle kellelgi ette valmistada – või korrigeeris seda ise – ning siis tegi võimalikuks selle poognate²¹¹ kaupa välja üürimise. Selline *pecia* süsteem kiirendas olulisel määral tekstide ümberkirjutamist, sest nii viisi sai võimalikuks, et ühe teksti kallal töötab korraga suur hulk inimesi – eelnevalt oli traditsiooniks, et kirjutati ümber üks raamat korraga. Et selline töö oli väga aeganõudev, võib lugeda märkustest, kus mainitakse, et graduaali ümberkirjutamiseks 12. sajandi Saint-Trondis, koos pärgamendi ettevalmistamise ja teksti illumineerimisega, läks terve aasta²¹² – uus süsteem kiirendas seda protsessi tunduvalt, kuigi sageli kannatas selle all ümberkirjutuse kvaliteet.

Cm3 käsikirjas leiduvad Nicolaus de Gorrani kui ka Nicolaus de Byardi jutlused levisid mõlemad sellesama *pecia* süsteemi kaudu ja on teada, et ka Limoges'i Petrus esitas umbes 1285. aasta paiku oma traktaadi de Sens perekonna valduses olevasse *stationariuse* poodi levitamiseks.²¹³ Võib niisiis tõenäoliselt pidada, et üks Petruse teksti populaarsuse põhjuseid oli mitme eelmainitud asjaolu õnnelik kokkulangemine. Sisult kaasaegne ja vajalik, hõlpsasti kättesaadav kopeerimiseks, selleaegse

Eugene Smith & Louis Charles Karpinski, *The Hindu-Arabic Numerals* (Mineola, New York: Dover Publications, 2004 [reprint 1911]), lk 128jj.

²⁰⁸ M. Folkerts, 'Zahlssysteme, -zeichen, 2. Die indisch-arab. Ziffern im Westen', *Lexikon des Mittelalters*, vol. 9 (Stuttgart: Metzler, [1977]-1999), coll. 458–460.

²⁰⁹ *Quaternum* viitab siin neljast bifooliost kokku õmmeldud vihikule, mis oli koodeksite peamine struktuurielement. Sellisena on see sisuliselt sarnane tänapäeva poognale, kuigi selle valmistamise tehnika on erinev.

²¹⁰ Nimi *pecia* (*pecus* – ld. kari, kariloomad) viitab siin tõenäoliselt üldistavalt nahkadele, millele tekstid olid kirjutatud.

²¹¹ Sageli koosnesid *peciad* mitte terveist poognast (tavaliselt 4–6 bifooliost) vaid kahest bifooliost. Ühe *pecia* vihiku mahtu saab hinnata ümberkirjutuste servadele jäänud märkuste abil, *pecia* nn originaale on säilinud väga vähe.

²¹² Haskins, *The renaissance*, lk 74.

²¹³ Newhauser, "Der 'Tractus Moralis De Oculo' des Petrus von Limoges", lk 100.

Euroopa kõige olulisemas intellektuaalses keskuses – on ilmne, et paremat alust võimalikult laiaks levikuks on raske ette kujutada. Ometigi saab nendele lisada veel ühe siiaamaani tahaplaanile jäänud asjaolu. Olles juba põgusalt maininud Petruse kaasaegsete Roger Baconi ja Raimondus Lulliuse püüdlusi universaalse ja kõike ühendava teaduse loomisel, tuleb peatuda ka Petruse samalaadsetel püüdlustel.

3.5. TEADUSE JA RELIGIOONI SUHTED PARIISIS 13. SAJANDIL

Araabia ja araablaste kaudu vahendatud kreeka teadmiste sissevoolu Euroopasse ei võetud alati vastu jäljendava entusiasmiga ning sellele leidis ka ägedaid vastuseisjaid. Seda vastaseisu iseloomustab kõige selgemini ja kõnekamalt Pariisi piiskopi Étienne Tempieri²¹⁴ († 1279) 7. märtsil 1277. aastal välja antud 219 filosoofilise ja teoloogilise teesi hukkamõistmine.²¹⁵ Neid hukkamõistetud teese võib pidada eelkõige sümboolseks väljenduseks tekkinud pingetele, mis olid alguse saanud aristotelesliku teaduse sissevoolust Läände, nii et Tempier kurdab, et:

Ütlevad nimelt, et see on tõde filosoofia järgi, aga mitte katoelse usu järgi, nagu oleks kaks vasturääkivat tõde...²¹⁶

Arvestades Limoges'i Petruse traktaadi kirjutamiseaega ca. 1285 oli ta selle komponeerimise ajal vägagi hästi tuttav probleemidega, mida Tempier oli mõne aasta eest tõstatanud. Nii peegeldab seda ilmselt ka asjaolu, et kuigi Petrus on oma otsese allikana kasutanud Roger Baconi teoseid, nagu Richard Newhauser on näidanud²¹⁷, ei ole ta mitte kusagil maininud Baconi nime, ilmselt arvestades asjaolu, et just sel ajal oli Baconi reputatsioon kõige madalamal ning tal olid suured tülid oma peavoolust lahknevate seisukohtade pärast.

²¹⁴ Vahel esineb ka nimekuju Orleans'i Stephanus.

²¹⁵ Kent Emery & Andreas Speer, "After the Condemnation of 1277: New Evidence, New Perspectives, and Grounds for New Interpretations", *Nach der Verurteilung von 1277; After the Condemnation of 1277: Philosophies und Theologie an der Universität von Paris im letzten Viertel des 13. Jahrhunderts*, edd. Andreas Speer, Jan A. Aertsen & Kent Emery (Berlin; New York: W. de Gruyter, 2000), 3–19, lk 3.

²¹⁶ Dicunt enim ea esse vera secundam philosophiam, sed non secundum fidem catholicam, quasi sint due contrarie ueritates... Epistola scripta a Stephano episcopo Parisiensis anno 1277. D. Piché, *La condamnation parisienne de 1277: texte latin, traduction, introduction et commentaire* (Paris: J. Vrin, 1999), lk 74 (tsiteeritud Emery & Speer, "After the Condemnation of 1277", lk 3 põhjal).

²¹⁷ Newhauser, "Inter scientiam et populum", lk 694–695.

Ometigi saab just selle asjaolu mahavaikimise juurest edasi vaadata ning panna tähele, et Limoges'i Petruse tekstis paistab silma tugev püüe ühendada kaasaja kõige paremad optikaalased teadmised moraaliteoloogiliste tähelepanekutega. Võib arvata, et nii vastuolulise isiku, nagu Bacon, sissetoomine oma traktaati oleks võinud positsioneerida selle ettevõtmise juba algusest peale ebasoodsasse valgusesse, kuigi Petruse eesmärk on Baconile väga sarnane. Nimelt toetub Petrus juba Grosseteste'i²¹⁸ poolt näidatud suunale, et optika ja nägemine on primaarsed teadmised maailmaga tegelemisel. Petruse seisukohad saavad nähtavaks *Tractatus moralis de oculo* proloogis,²¹⁹ mis peegeldab väga tugevalt Baconi *Perspectiva* kokkuvõtet:

Kui me tahame hoolsasti mõtiskleda Issanda seaduse üle, siis mõistame selgelt, et seda mis puutub nägemisse ja silma, mainitakse pühades kõnedes kõige enam. Ja sellest järeldub, et silma ja sellesse puutuva tähelepanemine on väga kasulik paremaks arusaamiseks jumalikust teadmisest.²²⁰

Sellisel viisil jätkab Petrus suunda, mis püüab näidata, et teaduslik tõde ja ilmutatud tõde ei pruugi üksteisega vastuollu minna ja isegi seda, et teadus (optikaalased teadmised) aitab meil ilmutatud tõde paremini mõista. Selleks eesmärgiks kasutab ta perspektivistide teooriaid ning lisab sinna juurde nende moraalialegoorilise tõlgenduse. Ta kirjutab:

Perspektiivi autorid eristavad kolmesugust silmanägemist: esimene on otsekiirtega, teine murdunud kiirtega ja kolmas peegeldunud kiirtega. Nendest esimene on teistest täiuslikum, teine kindlam kui kolmas ja kolmas kõige vähem kindel. Samal viisil võime vaimliselt inimese kohta kolmesuguse nägemise näidata: ühe täiusliku, mis saab olema aupaistes pärast viimset ülestõusmist; teine on hinges, mis on eraldatud kehast ja teavas kuni ülestõusmiseni mõtiskleb jumaliku olemuse tules – ja see nägemine on viletsam kui esimene; kolmas on selles elus, ja see on kõigest kehvem ja toimub peegelduse kaudu nagu millegi nägemine peeglis, mis toimub poolikute peegeldunud kiirtega.²²¹

²¹⁸ Grosseteste'i valguse filosoofia kohta vt nt Robert Grosseteste, *Die Philosophischen Werke des Robert Grosseteste, Bischofs von Lincoln.*, ed. Ludwig Baur (Münster i.W.: Aschendorff, 1912).

²¹⁹ Tallinna käsikirjas proloog puudub, seega on siinkohal toodud tsitaat P8 käsikirjast.

²²⁰ Si diligenter voluerimus in lege Domini meditari, facillime perpendemus ea, quae pertinent ad visionem et oculum prae ceteris frequentius in sacris eloquiis recitari. Ex quo patet considerationem de oculo et de hiis, quae spectant ad ipsum, esse perutilem ad habendam divinae sapientiae notitiam pleniorum. P8, 3r. Vt ka Newhauser, "Inter scientiam et populum", lk 696.

²²¹ Auctores perspektivae distinguunt triplicem oculi visionem. Prima est per lineas rectas, secunda per lineas fractas, tertia per reflexas. Quarum prima perfectior est duabus aliis, secunda certior quam tertia, et tertia minus certa. Modo consimili spiritualiter loquendo possumus in homine visionem triplicem assignare: unam perfectam, quae erit in statu gloriae post resurrectionem ultimam. Alia est in anima separata a corpore usque ad resurrectionem in caelo empyreo divinam essentiam contemplante, et haec visio debilior est quam prima. Tertia est in hac vita, et haec est omnium debilissima,

Sellisel viisil varustab ta kuulaja peale optikateadmiste ka suurepärase *exemplar* valikuga, mis üsna kindlasti on üks tema teose populaarsuse põhjuseid. Samas on need üsnagi spetsiifilise iseloomuga ning küllalt ilmselt suunatud just üliõpilastele või ülikoolidega seotud ringkondadele, sest – nagu nähtub kohati ka Cm3g ümberkirjutusest (vt ka tabel 4.4) – on seal toodud teatud terminite ja näidete mõistmine pingutust nõudev ja sugugi mitte jõukohane harimatutele. Siit saabki edasi liikuda Petruse traktaadi oletatava publiku ning sealt omakorda Cm3g autori juurde.

3.6. KOKKUVÕTE

Nagu juba ülal mainitud, paistab Petruse traktaadist välja väga hoolikas viitamistava, mis nii nagu tänapäevalgi, paigutab teksti akadeemilisse traditsiooni. Ta on tsiteerinud kõiki olulisi autoriteete nimeliselt ja sageli isegi raamatu ning peatükilise täpsusega. *Tractatuses* kasutatud kirjandus on muljetavaldav – see on 13. sajandi kontekstis uuenduslik ja annab tunnistus ka Petruse enda suurepärasest raamatukogust. Tema poolt käsitlemiseks valitud temaatika paigutab *Tractatus* 13. sajandi lõpu moodsa teaduse ja traditsioonilise teoloogia vahelisse pingesse, kus Petruse võib paigutada pigem teaduse poolele. Tavalisel jutlustajal oleks olnud küll väga mugav ja käepärane kasutada selles traktaadis olevaid näiteid ja jutususi, aga väga vähe peale hakata sinna juurde toodud viidete. Autoriteetidele toetumise kommet võib muidugi pidada üldkehtivaks kogu skolastilisele ajajärgule, kuid *Tractatus moralis de oculis* leiduvate viidete täpsus annab tunnistust Petruse püüdest jätta lugejale muljet oma akadeemilisusest ja erudeeritusest. Selline erudeeritud ja viidetega varustatud kogumik on isegi mõnes mõttes historiograafilise ülevaate eest, kust lugeja võib saada väga mugavat teavet teda huvitavate temade kohta. Siinkohal tuleb arvesse võtta ka 13. sajandi lõpul levinud ektserpeerimiskommet, mis pakkus üliõpilastele lihtsama vaevaga ülevaadet olulisemate teoste olulisematest kohtadest.

Sellisele mõttekäigule annab kinnitust ka üldiselt näidisjutluste kogumike auditoorium, mis ei olnud mitte niivõrd suunatud tavalistele kogudustele vaid segakogudustele, kus ilmikute kõrval olid esindatud nii vaimulikud kui ka õppejõud ja üliõpilased.²²² Siin tuleb tähele panna veel asjaolu, et kuigi tava- ja segakogudustele jutluste pidamine valmistekstide abil oli aktsepteeritud, siis akadeemilistelt jutlustelt eeldati originaalsust ning sellest lähtuvalt oli valmisjutluste esitamine ülikoo-

et habet fieri per reflexionem, sicut et visio, qua aliquid videtur in speculo, habet fieri mediantibus reflexis lineis. 3 ptk. P8. Cm3g vastav tsitaat on lühem (vt Cm3 257r25–257v4).

²²² D'Avray, *The Preaching of the Friars*, lk 111jj.

likogudustes halvaks tooniks – kuigi ilmselt mitte täiesti ebatavaline.²²³ Arvestades aga, et Limoges'i Petruse traktaat pole valmisjutlus, siis võib sellest tekstist just ülikooli kontekstis abi olla, sest seal leiab rohkesti viiteid erinevatele teostele, mida saab oma jutluse omapärasemaks muutmiseks kasutada. Sealjuures mõjus kindlasti kaasaaitavalt ka teksti enda hea teaduslik tase.

Niisiis, kui paleograafilistele andmetele tuginedes paigutada Cm3g tekst 14. sajandi alguse Inglismaale, võib juba tõmmata esimesi järeldusi sellest, kes võis olla tõenäoline ümberkirjutaja ning millises kontekstis ta seda tegi.

²²³ *Ibid.*

4. CM3G KIRJUTAMISE ASJAOLUD

Arvestades peamiselt paleograafilist analüüsi ning toetudes ka eelnevale arutlusele võib üsna kindlalt oletada, et Cm3g kirjutati ümber ülikooliringkondades (tõenäoliselt Inglismaal) ning kirjutamise eesmärgiks oli Limoges'i Petruse teksti konspekt. Cm3g akadeemilist muljet tugevdab veel araabia numbrite kasutamine viidetes, mis, nagu ülal öeldud, polnud veel 13. saj. lõpul – 14. saj. alguses sugugi üldlevinud.

Teine asjaolu, mis seostab Petruse traktaati eelkõige ülikooliringkondadega, on teksti enda suur tähelepanu skolaaride tegevusele. Nendega seoses jutustatakse anekdoote ning manitsetakse neid ka moraalselt käituma. Näitena võib siinkohal tuua ka tänapäevases kontekstis olulise manitsuse:

Alandlikkus aga skolaaridele koosneb kolmest. Esiteks, et kellelt tahes meelsasti õpiks. Nii ütleb Augustinus: Ma olen vana ja palju aastaid piiskop, aga oma kolleegilt, kes vaevalt aastakese on ametis olnud, olen valmis õppima. Näide Paulusest Ap 9: Tõuse üles ja mine linna ja seal öeldakse sulle, mida sa pead tegema. Gloss: antakse õppimise näide, kõrkust sõideldakse, et keegi ei peaks kedagi väärituks, et tollelt õppida, mida ei tea. Teiseks: et ei põlataks ära mingit teadmist. Anselmus raamatus tähendamissõnade kohta: Sarnased on rumalad vaesed ja tõmbid skolaarid. Rumal vaene nimelt, saades endale kuldmündi või mõne väikese kingituse, ütleb: Mille jaoks ma nii väikest alles hoian? Ma ei saa sellega rikkaks. Kulutan selle õunte või mõne muu mulle meeldiva asja peale. Ei taha ma seda valvates endale muret teha. Nonda tõmp, kes peab väikest tähtsusetuks, mitte kunagi ei saavuta suurt. Tark vaene aga selle vähese, mis ta saab, peab hoolsalt alles ja mida vähem ta arvab endal olevat, seda rohkem alles hoida soovib, kuna ta väikeste kogumisest püüab liikuda suure poole ja seda kunagi tabada. Nõnda peab tegema see, kes on enda arvates tarkuselt vaene, kui soovib mõnesuguse tarkuse tulemuseni jõuda. Nii nagu palju teri teevad suure hulga ja piisad jõe, nii teeb palju münte [tõlge P8 järgi] rikkaks. Nii palju teadmise osakesi tekitavad targa. Kolmandaks on tarvilik, et osaksaanud solvamisi rahulikult talutaks.²²⁴

²²⁴ *humilitas autem scolaris in tribus consistit primo quidem vt a qualibet libenter adiscat vnde ait augustinus Ego senex et tot annorum episcopus a collega mea nondum anniculo paratus sum edoceri · exemplum de paulo acta 9 surge et ingre civitatem et dicitur tibi quid te oporteat facere Glossa exemplum discendi datur superbia increpatur ut nullus alium indignum ignoret Secundo quod nullam scien existimet a quo doceatur quod ciam contempnat Anselmus in libro de similitudinibus similitudo est inter stultos pauperes et stolidos scholares pauper enim insipiens cum obolum acquirit uel aliud quid parui munusculi dicit ad quid istud tantillum seruabo non propter hoc diues ero expendam hoc in pomis aut in alia re mihi delectabili Non enim istud custodiendo sollicitus esse volo sic stolidus dum paruipendit minima ./ numquam proficit ad maiora sapiens vero pauper parua que acquirit diligenter custodit et quo minus se habere considerat eo magis ea retinere desiderat quatinus ex parvulorum congerie ad maiora querat quandoque pertingere Sic is qui se sentit pauperem esse sciencie debet facere si velit ad aliquem effectum sciencie peruenire Nam sicut plura grana massam*

Cm3g autor mitte ainult ei kopeeri selliseid kohti hoolikalt, vaid lisab sinna omalt poolt juurde materjali, mis puudub P8 käsikirjas:

Nagu süüdi on rikas, kes raha ei jaga vaestele, nõnda on süüdi, kes õpetuse armu, mis tal on, ei jaga kogenematutele, nõnda, et ta neid õpetaks suutmist mööda.²²⁵

Asjaolu, et see tsitaat pärineb juba Cm3g käsikirjast, ja seda ei leidu P8, annab tunnistust, et Cm3g autorile oli see teema eriti südamelähedane.

Samas torkab silma, et (hüpoteetilise) algtekstiga on Cm3g autor ümber käinud üsna vabalt ning jääb mulje, et kirjutaja eesmärgiks polegi olnud terve teksti korrektne ümberkirjutamine. Samas aga pole tõenäoliselt tegemist suuliselt kuuldu teksti kirjapanekuga või dikteeritud ettekande konspektiga. Sellest annavad tunnistust esinev ditograafia (258v23) ja *uisiue* asemel *in sine* lugemine (262v10), mis on rohkem silma, kui kõrva eksimusest tulenevad vead.

Isegi pealiskaudsel vaatamisel võib märgata, et võrreldes P8 on Cm3g palju lühem ning teksti edasisel uurimisel selgubki, et Cm3g jätab ära kõigepealt proloogi ning seejärel annab edasi Petruse tekstist vaid esimesed 10 peatükki ning esimese osa 11. peatüki algusest (*Tractatus moralis de oculo* tavalises transmissioonis on 15 peatükki). Edasi nähtub, et ka need ümberkirjutuses leiduvad peatükid on seal lühendatud kujul, andes edasi vaid natuke rohkem kui kolmandiku P8 tekstist.

Kirjutaja lühendus ei näi siiski olevat juhuslik, vaid on kogu teksti vältel süstemaatiline. Ta alustab uusi teemasid tavaliselt ¶ märgiga tähistatult ning esimesed sõnad lõigus on sageli parema silmapaistvuse huvides alla joonitud. Tähelepanu ei ole pööratud teksti kaunistamisele vaid sellele, et võimalikult kiiresti ja hõlpsalt otsitav üles leida. Kui paragrahv alustab peatükki, siis on sinna juurde enamasti märgitud ka peatüki number – 6., 7., 8. ja 10. puhul asetseb see teksti sees, 4., 5., 9. ja 11. puhul aga äärel märgitult. Võib oletada, et peatükkide märkimine ei olnud algselt ümberkirjutajal plaanis, sest 1., 2. ja 3. peatükk on numbriliselt märkimata. Peatükkide numbrid on enamasti toodud India-araabia numbrites, peatükk 9 on välja kirjutatud (*nonum capitulum*) ning peatükid 10 ja 11 on märgitud Rooma numbrites. 11. peatüki (*de informatione scolarium ex vii conditionibus, quae requiruntur ad visum*) algus on teistest rohkem esile tõstetud.

Mis puutub teksti ortograafilisse iseloomu, siis pole selles osas otseselt märgata suuremaid eripärasid, sest üldiselt on keskaegne ladina keel suhteliselt ühtne ning piirkonnast peaaegu sõltumatu ortograafiaga.²²⁶

et gutte flumen et multi [lacuna] diuitem faciunt sic multe sciencie particule sapientem efficiunt ¶ tertio requiritur vt illatas contumelias pacienter sustineant. Cm3 270v25–271r18.

²²⁵ Sicut reus est dives qui pecuniam non inperitur pauperibus ita reus qui gratiam doctrine quam habet non diuidit inperitis ut doceat eos cum possit. Cm3g 266v27–29.

²²⁶ Peter Stotz, *Handbuch zur lateinischen Sprache. Bd1. Einleitung, lexikologische Praxis, Wörter und Sachen, Lehnwortgut* (München: Beck, 2002), lk 79–80, 120–125 (I §§ 27, 44–48).

4.1. CM3G ÜMBERKIRJUTUSE ISELOOM

Alljärgnevalt olen kasutanud Cm3g teksti analüüsimisel kvantitatiivset meetodit tegemaks kindlaks, millistel teemadel peatub ümberkirjutaja pikemalt ja millistest teemadest läheb mööda. Siinkohal olen võtnud eelduseks, et Cm3g autori alustekst on sarnane P8 tekstiga – hüpoteesile, et Cm3g autor kirjutas ümber mingisugust juba olemasolevat lühendust, puudub säilinud käsikirjade põhjal otsustades igasugune alus. Eksisteerib küll veel üks *Tractatus moralis de oculo* lühendatud versioon, aga see pole suguluses Tallinna tekstiga.²²⁷ Niisiis saab arvata, et erinevused P8 tekstist iseloomustavad just Tallinna käsikirja ümberkirjutajat ja tema konteksti.

Tabelis 4.1. ongi toodud P8 ja Cm3g peatükkide mahu võrdlustabel (sõnade arvu järgi). Sealjuures tuleb arvesse võtta, et tabelis esitatud 11. peatüki suhe on vaid osutava väärtusega, sest Cm3g tekst katkeb poole peatüki pealt ning pole teada, kui suure täpsusega oleks Cm3g autor selle ümberkirjutamist jätkanud. Samamoodi ei ole Cm3g tekst alati P8 käsikirjaga võrreldes lühendus, sest autor lisab sinna omalt poolt materjali, mida algtekstis pole (vt ka tabel 4.5), kuid kuna lisanduste koguhulk on väga väike, siis seda ei ole siinses tabelis eraldi arvesse võetud.

Tabel 4.1. P8 ja Cm3g ümberkirjutuse suhe.

	Peatüki pealkiri (P8 järgi)	Sõnade arv		Suhe
		P8	Cm3g	
1. ptk	Primum capitulum de numero partium oculum componentium	442	197	0,44
2. ptk	Secundum capitulum de partium ordine in oculi compositione	605	73	0,12
3. ptk	Tertium capitulum de visionum numero	340	105	0,31
4. ptk	Quartum capitulum de visionis modo	256	60	0,23
5. ptk	Quintum capitulum de visionis organo completo	262	169	0,64
6. ptk	Sextum capitulum de xiii mirabilibus circa oculi visionem	5042	1965	0,39
7. ptk	Septimum capitulum de instructione morali secundum xii proprietates repertas in oculo corporali	6887	2441	0,35

²²⁷ Vt 3. ptk, sissejuhatus, märkus 134.

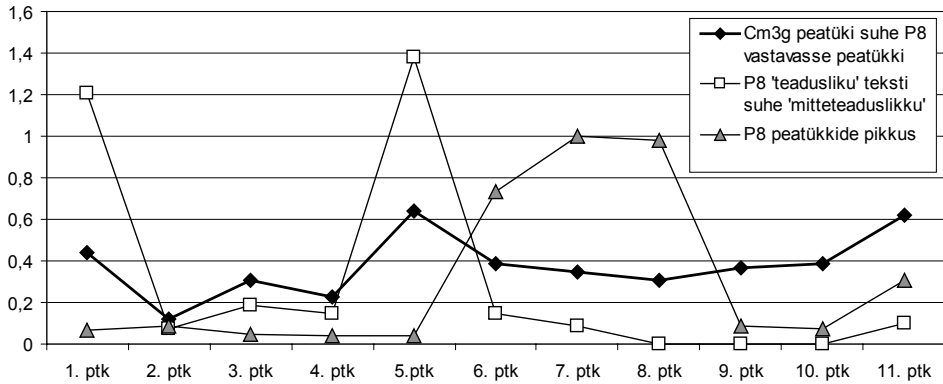
	Peatüki pealkiri (P8 järgi)	Sõnade arv		Suhe
		P8	Cm3g	
8. ptk	Octavum capitulum de vii differentiis oculorum iuxta differentiam vii capitulium vitiorum, et primo de oculo sublimi et tumido superborum	6735	2087	0,31
9. ptk	Nonum capitulum de sumptuositate oculi respectu ceterorum membrorum corporis humani	575	213	0,37
10. ptk	Decimum capitulum de corporaliu oculorum carentia equanimiter sufferenda	521	202	0,39
11. ptk	Undecimum capitulum de informatione scolarium ex vii conditionibus, quae requiruntur ad visum	2114	1306	0,62
kokku		23779	8818	0,37

Paistab silma, et lühendus ei ole toimunud ühtlaselt kõigi peatükkide lõikes ning mõningaid peatükke on Cm3g autor lühendanud rohkem ja teisi vähem. Siin ei ole märgata otsesest seost ka peatükkide pikkusega, sest näiteks 6. ja 11. peatüki vastu, mis kuuluvad pikemate hulka, on lühendaja ometigi tundnud keskmisest suuremat huvi – 2. ja 4. peatükile, mis on ühed lühematest, aga pööranud küllalt vähe tähelepanu (joonis 4.1).

Allolevas graafikus ongi esitatud kõigepealt Cm3g suhe P8 vastavasse peatükki nii, nagu see on toodud ka tabelis 4.1. P8 peatükkide pikkus on arvatud kõige pikema peatüki (7. ptk) alusel, andes selle väärtuseks 1,0 – teised peatükid on esitatud suhtena sellesse. Kui Cm3g kirjutaja oleks kirjutanud rohkem ümber lühemaid peatükke ning vähem pikemaid, ilmneks joonisel seos, et mida pikem peatükk, seda väiksem Cm3g kirjutaja huvi. Seda aga ei ilmne – üldse tundub puuduvat igasugune seos peatükkide pikkuse ja ümberkirjutuse vahel.

Vastavus ilmneb joonisel aga Cm3g autori huvi ja “teadusliku” teksti osakaalu vahel. Teaduslik on siinkohal muidugi arvestatav mõõndustega (seetõttu ka jutumärgid), sest teksti jaotamine teaduslikuks ja mitteteaduslikuks (moralistlikuks, allegooriliseks, filosoofiliseks jms) on vaid abistava ja mitte hinnangulise iseloomuga. Jaotuse kriteeriumiks võtsin siinkohal *perspectiva* autoriteetide tsiteerimise või nende põhjal arutelude arendamise, ehk siis osa, mida Limoges’i Petrus ise kirjeldab *scientialiter*.²²⁸

²²⁸ Vt P8, proloog.

Joonis 4.1. Cm3g ümberkirjutuse eelistuste võrdlus.

Selliselt joonistub välja P8 peatükkide sisemine suhe, ehk siis peatüki teaduslikku informatsiooni sisaldava teksti suhe moralistlikku, filosoofilisse ja teoloogilisse – lühidalt, mitteoptilisse – teksti. Kuigi paistab, et Cm3g on võrreldes P8 alati lühem (edastades mitte kunagi rohkem kui 65% oletatavast algtekstist), selgub ka, et seal kus Limoges'i Petrus on rohkem edastanud teaduslikku informatsiooni, on Cm3g autori huvi teksti vastu olnud suurem ja kokkuvõttes on ta seda peatükki ka rohkem ümber kirjutanud.

Sedasama võib märgata ka teksti sisulisel võrdlemisel, kui Cm3g autor jälgib Petruse teaduslikku teksti enamasti üsna täpselt.

Tabel 4.2. Cm3g teadusliku teksti ümberkirjutuse näide.

P8	Cm3 f. r5–7
primus uitrei nomen accepit,	primus nominatur uitreus
quia uitri liquati similitudinem gerit,	quia sicut uitri sequati [!] similitudinem gerit
secundus glacialis seu cristallinus dicitur, quia cristallum uel glaciem imitatur,	secundus glacialis seu cristallinus similis cristallo
tercius uocatur albugineus, quia albumini oui simillimus.	tercius albugineus quia albumen oui similis

Alates moraalialegoorilisest tõlgendusest aga on vastavus sageli vaid üsna umbkaudne, kirjutaja on jätnud vahele pikki lõike, toodud kirjeldused aga on esitatud

enamasti kokkuvõtvalt, Piiblitstaate on tugevasti lühendatud või jäetud alles vaid kirjakoha viide.

Tabel 4.3. Cm3g “mitteteadusliku” teksti ümberkirjutuse näide.

P8 f. 7v	Cm3 f. 259v2
Vnde et cum David peccatum cum Bersabee commissum	Exemplum de peccato Dauit cum Bersabee
cunctis crederet occultatum, missus est ad eum Nathan propheta...	

Sellise lähenemise põhjal võib arvata, et kirjutaja oli väga hästi tuttav Piibli ja selle tõlgendusvõimalustega, jättes need konspekti alles vaid viidete näol. Teaduslik osa traktaadist, mis sisaldas kirjutajale uudset ja huvitavat teavet, on ümber kirjutatud aga põhjalikumalt ja täpsemalt. Asjaolule, et just teaduslik pool on see, millega kirjutaja ise eriti kursis pole, viitab ka tendents, et Cm3g autor kipub ümberkirjutamisel teaduslikesse terminitesse vigu tegema.

Tabel 4.4. Cm3g eksitisi P8 teadusliku terminoloogiaga.

P8 kirjepilt	Cm3 kirjepilt	tõlge
sclerotica	siroteca (257r3)	skleer e. kõvakest
liquati	sequati (257r5)	vedelale
tela	stella (257r7)	lõim
crystallinus	crystalinus (257r8)	kristalliline
subiectos	subiectobus [?] (257r10)	käsitletavates
instrumenta	instram (257v20)	instrumendid
nervus	nuridus [?] (257v22)	närv
internum	uinternum (258r3)	sisemine
circumferentia	cercumferena (265r11)	ümbermõõt
praesentia obiecti	[lacuna] orbi (270v14)	objekti olemasolu

Sedasama tundub kinnitavat ka kahe algtekstist Cm3g käsikirja kopeeritud eksperimentide valesti mõistmine ning sellest tulenev väär esitus.

Perspektiivi juures on kindlaks tehtud, et kui õõ ajal vitsa või sõrme või mõne muu asja, mis varju heidab, silmade ja küünla ette tõsta ning kui siis nõnda otse küünalt vaadata, näeb ühe sõrme asemel kahte ja kui katab parema silma, kaob parem kujutis.²²⁹

Kirjeldatud katses ei kao parema silma sulgemisel mitte parem, vaid vasak kujutis ja nii on see kirjas ka P8 tekstis. Miks ümberkirjutuse autor siinkohal vea on teinud, jääb arusaamatuks, sest tegemist on kõigile kättesaadava katsega ning selle tõlevastavust oleks olnud väga lihtne kontrollida. Pigem võib spekuloida, et kirjutaja lähtus siin loogilisest mõtlemisest, mitte eksperimentaalsest kogemusest ning parandas enda arvates algtekstis olnud vea. Samas muidugi võib olla, et see viga oli olemas juba algtekstis, sest hilisem käsi, kes on Cm3g teksti muidu viinud sisse mitmes kohas selgitavaid parandusi, ei ole siia midagi märkinud.

Samalaadne segadus on ka teise näite juures, kus aga võib vea põhjuseks oletada muuhulgas algteksti halba loetavust:

On tõestatud ja nii edasi, et asja suurust, mis on nähtud murdunud kiirte [nurga] all, ei saa kindlaks teha, saab aga siis, kui seda vaadata otsekiirtes, nagu ilmneb asja puhul, mida ei nähta ei õhus ega ka vees.²³⁰

Toodud näites on P8 järgi silmas peetud objekti, mille suurust tuleb võrrelda kõigepealt õhus ja seejärel vees (*nunc in aere, nunc in aqua*), kus vees murdunud kiirte tõttu paistab objekt teistsugune, kui õhu käes, ehk siis loomulikus olekus. Cm3g näitest aga ei ole sellisel kujul võimalik aru saada, mida on silmas peetud. Nii võibki arvata, et ümberkirjutaja ei ole olnud ise optika teadusliku poolega kuigivõrd kursis. Terminite ja näidete mõistmise ebakindlus võibki tähendada seda, et kirjutaja taust on pigem jutlustamisele orienteeritud ning Limoges'i Petruse traktaati kasutas ta vaid selleks, et oma kuulajate hämmastamiseks ja ergutamiseks huvitavaid näiteid leida. Ajaolust, et ta ise kuigi sügavalt asja tuumani ei soovinud tungida, võib järeldada, et ka tema vahetu publik ei olnud otseselt antud teemal väga haritud. Samas tuleb aga tunnustada, et perspektivistlik optika ja eksperimentaalteadused olid teksti ümberkirjutamise ajal alles väga modernsed nähtused ning nende mitteteadmised ei ütle otseselt midagi selle keskkonna kohta, kus need tekstid ümber kirjutati.

²²⁹ Apud perspectiuos expertum est quod si quis de nocte uirgam uel digitum uel quamcumque rem aliam que umbram faciat eleuet vicine oculos et candelam si tamen[?] recte candelam respiciat uidebitur de uno digito quod sunt duo et si claudatur oculus dexter disparibit ymago dextra. Cm3 258v12–17.

²³⁰ ¶ Probatum et cetera quod rei vise sub fractis radiis certificari non potest quantitas potest autem si uideatur per rectas lineas ut patet de re aliqua que non videtur in aere non in aqua . Cm3 260v19–21.

Kinnitab vastupidiselt ju traktaadi ümberkirjutaja stiil, et täpsed allikad ja *perspectivaga* tegelevad autorid on kirjutaja jaoks väga olulised. Ta kopeerib ka Piibli juures sageli pigem viite kui tsidaadi enese, ümberkirjutatud autoriteetide näidete juures aga ei jäta ta viidet – kui see on P8 tekstis toodud – pea mitte kunagi ära. Tema eelistatud vahendiks viite märkimisel on sealjuures araabia numbrid (vt joonis 4.2; tabel 2.1), mis sel ajal on kahtlemata moodsa ja uuendusliku teadusega kaasaskäimise märk. Laiemasse kasutusse jõuavad araabia numbrid Euroopas aegamisi alles 15. sajandi jooksul, olles enne seda vaid teadlaste ja (Itaalia) kaupmeeste kasutuses.²³¹ Oletatavasti on selline numbrite kasutus just kirjutaja enda eelistus, sest P8 tekstis on kõik numbrid kirjutatud Rooma numeraale kasutades. Ka Cm3g autori ühes lisanduses P8 tekstile (Bonaventura tsitaat) esineb araabia number.

4.2. AUTORITEETIDE KASUTUS

Cm3g autori eriline tähelepanu tundub olevat just autoriteetidel²³² (vt joonis 4.3). Kui võrrelda P8 ja Cm3g poolt viitega tsiteeritud Piibli kirjakohti ja nimeliselt tsiteeritud autoreid, siis paistab välja Cm3g eelistus just autoriteetide tsitaadide ümberkirjutamisel.

Kui püüda ette kujutada 14. sajandi alguse olusid, siis vajadus täpsete viidetega varustatud autoriteete täis pikitud teksti järele ei ole üldiselt ette kujutatav mujal, kui ülikooliringkondades. Võib arvata, et olulisem, kui sisuliselt toodud näidetest ja tsitaatidest arusaamine, oli ümberkirjutajale teatava erudeeritud tsitaadiraamatu koostamine. Seda tendentsi aga saab veel sisemiselt eristada ning Cm3g kirjutaja puhul joonistubki välja eelistus autorite tsiteeritavuses (vt joonis 4.4).

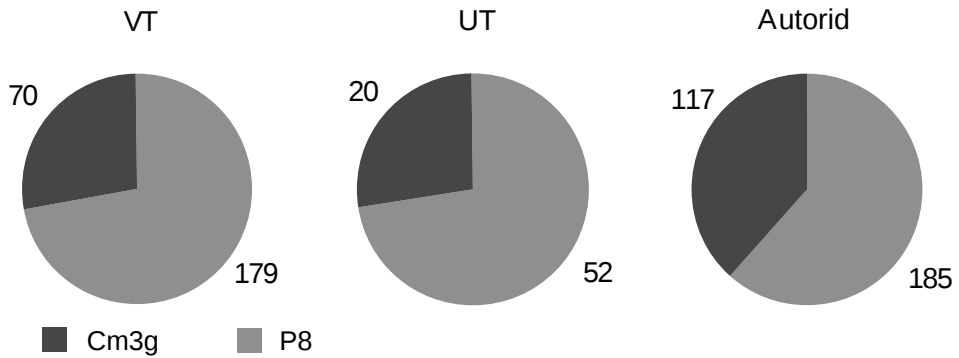
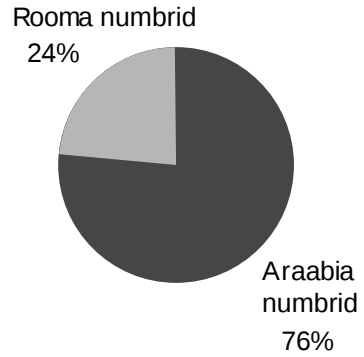
Tabelis on toodud vaid need autorid, keda üks või teine tekst tsiteerib vähemalt 5 korda – vähemate tsitaatide puhul ei oleks selline statistiline analüüs enam mõttekas. Hoolimata asjaolust, et P8 tekstis on Gregorius Magnust tsiteeritud kõige rohkem, asub ta tsiteeritavuselt Cm3g tekstis alles neljandal kohal. Tema puhul tuleb ilmsiks ka ümberkirjutaja suhteliselt kõige vähesem huvi (suhe 0,46). Seevastu Aristoteles (*Philosophus*) on esitatud Cm3g tekstis nimeliselt täpselt sama arv kordi (suhe 1,0) kui P8 vastavates peatükkides.²³³ Suhteliselt suurt huvi (suhe 0,75) on näi-

²³¹ Walter William Rouse Ball, *A Short Account of the History of Mathematics* (London: Macmillan, 1935), lk 186 toob ära, et 1299. aastal keelas Firenze linn kaupmeestel araabia numbrite kasutamise ja veel 1348. aastal nõuab Padua ülikool, et müügiks olevate raamatute hinnad peavad olema märgitud *non per cifras, sed per literas claras*. Mõnelpool väljaspool Itaaliat võeti araabia numbrid üldisesse kasutusse alles 17. sajandil. *Ibid.*, lk 187.

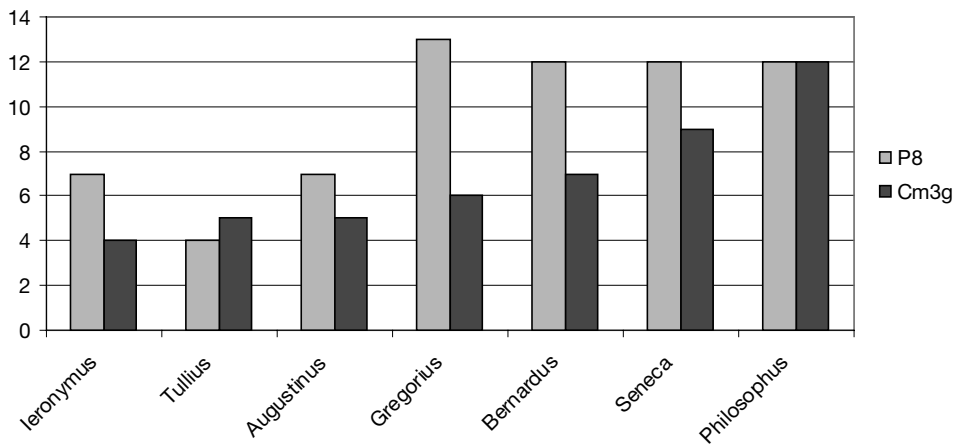
²³² Vt TRE 5, lk 26jj.

²³³ Üldiselt on Cm3g osas Aristotelese tsitaadid õigesti märgitud ja vastavad P8 tsitaatidele, vaid Cm3 263v10 on P8 Taaveti (Ps 24:15) tsitaat toodud *philosophuse*le omistatult.

Joonis 4.2. Araabia ja Rooma numbrite suhe Cm3g tekstis. Numbrite lugemisel ei ole arvesse võetud üksikuna seisvat numbrit "1", millest ei ole võimalik aru saada, kas tegemist on Rooma või araabia numbriga.

Joonis 4.3. Vana ja Uue Testamendi ning autoriteetide viidete ümberkirjutuse osakaal. Arvesse ei ole võetud ilma viiteta tsiteeritud kirjakohti ja autoreid.

Joonis 4.4. Enimtsiteeritud autorite viidete ümberkirjutuse osakaal. Arvesse ei ole võetud ilma viiteta autoreid.

danud ümberkirjutaja ka Seneca tekstide vastu. Märkimisväärne on siinkohal, et Cicero (*Tullius*) on leidnud Cm3g tekstis isegi rohkem tsiteerimist (suhe 1,25) kui P8 versioonis. Kõnekaks võib siinkohal osutada ka S. Bernarduse tsitaatide omavaheline suhe, mis näitab teatavat ükskõiksust selle autori suhtes (0,58). Kui arvata koos Koehleriga, et see käsikiri pärineb tsistertslaste seast, siis tunduks selline suhtumine ordu kõige kuulsamasse esindajasse vähemasti ebatavaline.

4.3. CM3G LISANDUSED VÕRRELDES P8-GA

Cm3g jälgib üldjoontes täpselt Limoges'i Petruse teksti tavalises transmissioonis (nt P8) näidete ja materjali sisulist järjekorda ning lahknevusi esineb üsna harva (vaid Cm3 ff. 257v, 263v, 266v, 267r, 269r ja 271r). Need lahknevused puudutavad aga olemasoleva materjali ümberpaigutamist ja tunduvad olevat põhjustatud kirjutaja poolt tehtava lühenduse loogikast.

Palju tähelepanuväärsem on aga, et Cm3g kirjutaja ei piirdu vaid autoriteetide kopeerimisega – ta lisab neid ka omalt poolt Petruse tekstile juurde. Allolevas tabelis ongi toodud Cm3g lisandused, mida P8 käsikirjas ei leidu. Neist neli tsitaati (tabelis märgitud tärniga) on toodud Tallinna käsikirjas joonitud tekstikasti all ning selliselt võib neid üsna kindlasti pidada planeeritud lisandusteks, mida kirjutaja ees olevas algtekstis ei esinenud. Seda kinnitab eriti lisandus f. 272v, mis on kirjutatud enne põhiteksti nagu nähtub poolle leheküljel katkenud ümberkirjutusest. Teised lisandused on Cm3g autor integreerinud jooksvalt teksti ning nende kohta ei saa võrdväärse kindlusega otsustada, kas need olid juba kirjutaja algtekstis olemas või mitte. Järgnevalt olen siiski oletuseks võtnud, et ka need on Cm3g autori lisandused.

Tabel 4.5. Cm3g lisandused võrreldes P8. Tärniga märgitud tsitaadid on toodud käsikirjas tavalise joonimise all, ülejäänud on tekstisisesed.

Peatükk P8 järgi	Autor ja teos	Lisanduse tekst ja koht Cm3 koodeksis
(6. ptk) de xiii mirabilibus circa oculi visionem	Thomas de Aquino OP – <i>Quodlibet</i>	Chrysostomus scilicet [?]-quod tenebra erubuit lumen erubesscat figure non fuit concessum quod inter Leuitas qui partem capiebat in bethleem caperet in ierlalem ergo cum perfeccioreres [?] esse debeamus qui capit in tyro non capit in damasco. Cm3 258v8–12.

Peatükk P8 järgi	Autor ja teos	Lisanduse tekst ja koht Cm3 koodeksis
(7. ptk) de instructione morali secundum xii proprietates repertas in oculo corporali	M. Fabius Quintilianus – <i>Institutio oratoria</i>	de oratorio institutione libro secundo aliena vicia quisquid reprehendi mauult quam sua. Cm3 264r19–21.
(7. ptk)	Augustinus – <i>Enarrationes in Psalmos</i>	instionibus [?] qui circumunt [?] domos alienas frequenter ad suas raro reuertuntur . Et ideo iudicant ad modum oculi cordis. Cm3 264v5–7.
(7. ptk)	Bonauentura OFM – <i>Sermones dominicales</i>	* ¶ 4 post autem humilis fuit . Nam cum esset rex ditissimus pauperibus et piscatoribus se sociavit et monstrauit . dator sapientissimus ad modum pueri simplicis doctores audiuit princeps fermomus ad crucis patibulum se duci permisit. Cm3 265v27–30.
(8. ptk) de vii differentiis oculorum iuxta differentiam vii capitalium vitiorum, et primo de oculo sublimi et tumido superborum	Ambrosius Mediolanensis – <i>Expositio euangelii secundum Lucam</i>	* Ambrosius sicut reus est dives qui pecuniam non inperitur pauperibus ita reus qui gratiam doctrine quam habet non diuidit inperitis ut doceat eos cum possit. Cm3 266v27–29.
(8. ptk)	Cicero – <i>Pro M. Claudio Marcello oratio</i>	Tullius in oratione pro mancello . Nulla cordis tanta uis est que non ferro et uiribus uinci frangique possit . animum uincere iracundiam cohibe victoriam temperare . adversarium modo extollere iacentem sed etiam amplificare eius pristinam dignitatem qui hoc facerit non ego eum summis uiris comparo sed simillimum deo iudico. Cm3 267r24–267v3.
(8. ptk)	Cicero – <i>Cato maior de senectute</i>	Tullius de senectude . Esca malorum est voluptas ut ait platon qui ea capiuntur ut pisces. Cm3 269r3–5.

Peatükk P8 järgi	Autor ja teos	Lisanduse tekst ja koht Cm3 koodeksis
(8. ptk)	Ambrosius Mediolanensis – <i>De Isaac uel anima</i>	Ambrosius . Esce malorum sunt uoluptates corporis . hiis qui intendit . laqueo intendit. Cm3 269r5–6.
(11. ptk) de informa- tione scolarium ex vii conditionibus, quae requiruntur ad visum	Sextus	* ¶ sextus pictagoricus . templum deo est mens pura et altare optimum cor mundum . vir castus et sine peccato potestatem accepit a deo esse filius dei. Cm3 272v19–21.
(11. ptk)	Ps Isidorus Hispalensis– <i>Testimonia diui- nae scripturae <et patrum></i>	* <u>prosper</u> eis qui milltant[?] deo fugiende sunt ex toto corde diuicie quas qui [?] habere volunt sine labore non querunt sine difficultate non inueniunt sine cura non seruant sine anxia delec- tatione non possident sine dolore non perdunt. Cm3 272v22–25.

Lisandused on tehtud mahult kõige pikematesse peatükkidesse ning võrreldes ei paista silma kirjutaja huvi (vt joonis 4.1) ja lisanduste suhe. Samuti ei ole võimalik toodud tsitaatide järgi üheselt otsustada, millisesse orduusse võis see kirjutaja kuuluda, kuigi teatud järeldusi saab teha just viitamise viisile toetudes.

Esiteks on kirjutaja säilitanud suhteliselt täpse viitamisstiili, nimetades autorit ja raamatut ning jättes allika mainimata vaid kahe hiljuti surnud autori puhul – Aquino Thomas OP († 1274) ja Bonaventura OFM († 1274). Ebatäpse või arusaamatu viite annab kirjutaja Ps. Isidoruse ja Augustinuse puhul, kus jääb mulje, et kirjutaja omistab esimese tsitaadi Prosperile (Prosper Aquitanus?) ja teise Senecale.

Tähelepanuväärne moment siinjuures on ka Sextuse sententside omistamine just nimelt *Sextus Pictagoricusele* – Chadwicki editsiooni²³⁴ järgi on enamik säilinud Sextuse sententside ladinakeelseid käsikirju omistanud selle paavst Sixtusele või jätnud hoopis anonüümseks. Nii võib oletada, et Cm3g autorile oli kättesaadav üsna erandlik käsikiri, mille järgi oleks võibolla võimalik Cm3g kirjutamiskoht täpsemalt lokaliseerida. R. Sharpe *et al.* poolt koostatud Briti saarte keskaegsete säilinud raamatukataloogide koondindeksis²³⁵ on toodud 11 Sextuse käsikirja, mille juures 8 juhul võib välistada sellise viite nagu see Cm3g tekstis leidub. Kolm võimalikku

²³⁴ Sextus, *The Sentences of Sextus. A contribution to the history of early Christian ethics*, ed. Henry Chadwick (Cambridge: Cambridge University Press, 1959), lk 5.

²³⁵ Richard Sharpe *et al.*, “British Medieval Library Catalogues” <<http://www.history.ox.ac.uk/sharpe/index.htm>> [29. mai 2008].

nimekirja pärinevad Malmesbury benediktlastelt (Lelandi kataloog, ca. 1536–40), Dover-St Martini benediktlastelt (John Whitfieldi kataloog, 1389) ja Westminsterist, Henry VIII raamatukogust (*Inventory of the Upper Library*, 1542). Samas ei sisalda need kataloogid teisi tabelis toodud teoseid ning seega ei oleks olnud võimalik nendes raamatukogudes Cm3g iseloomulikke lisandusi teha. Niisiis pole paraku võimalik säilinud kataoogide aluselt täpsemalt otsustada, millisest kontekstist Cm3g tekst pärineb. Arvestades aga asjaolu, et raamatute inventare on säilinud vaid kaduvväike hulk, on tõenäolisem muidugi olukord, kus kõne all olev tekst kirjutati ümber mõnes sellises kohas, kust pole säilinud sellist kompaktselt raamatute nimekirja.

Kõige kõnekamad Cm3g autori võimaliku vaimuliku kuuluvuse suhtes on aga kaks ilma nimeta tsiteeritud autorit – ehk siis S. Bonaventura ja S. Thomas Aquinatus tsitaadid. Kui võtta arvesse, et 1323. aastal kuulutas Johannes XXII Thomas de Aquino pühakuks, võiks arvata, et pärast seda aastat oleks üldjuhul teda autoriteedina ka nimeliselt tsiteeritud.²³⁶ See, et tsitaat on anonüümne, viitab tõenäoliselt asjaolule, et tekst kirjutati ümber enne seda aastat. Tähelepanuväärne on, et kui Aquinatus tsitaat on toodud ilma igasuguse viiteta ja teksti sees, siis Bonaventura tsitaat on toodud eraldi teksti all ja algab araabia numbriga 4 – mis on selle jutluse number, kust Bonaventura tsitaat pärineb. Selline autorite valik ning joonisel 4.4 välja tulev tendents lubavad oletada, et tegemist pidi olema kerjasmunkade hulka kuuluva kirjutajaga, sest tsistertslastest kirjutaja oleks ilmselt suurema aupaklikusega suhtunud Clairvaux Bernardi tsitaatidesse ning vähem pööranud tähelepanu ka teadusele ja klassikalistele autoritele. See oletus tundub tugevdavat seisukohta, et käsikiri pärineb ülikooliringkondadest, sest just seal olid kerjasmungad väga arvukalt esindatud. Et Oxfordi ülikooli juures oli märgatav mendikantide suur huvi klassikaliste autorite vastu, võib proovida seda hüpoteesi lähemalt jälgida.

4.4. KLASSIKAHUVILISED MENDIKANDID

14. sajandi alguse Inglismaal kerkis Beryl Smalley²³⁷ järgi esile grupp kerjasmunki, keda iseloomustas huvi klassikalise kirjanduse vastu. Nende munkade huvi on mõnevõrra erinev mandril tärkava humanismi huvist, mis tegeles peamiselt klas-

²³⁶ Kui võtta eelduseks, et selle käsikirja kirjutaja pärineb dominiiklaste hulgast, siis tundub see oletus eriti kaalukas. Anonüümne tsiteerimine ei ole muidu sugugi ebatavaline, praegusel juhul tuleb aga lisaks arvesse võtta, et Oxfordi ja Pariisi ülikoolid olid mõned Thomase õpetused hukka mõistnud. Need hukkamõistmised tühistati alles 1325. Vt L. Elders “Thomas v. Aquin, II. Würdigung”, *Lexikon des Mittelalters*, vol. 8 (Stuttgart: Metzler, [1977]-1999), coll. 709-711.

²³⁷ Beryl Smalley, *English friars and antiquity in the early fourteenth century* (Oxford: B. Blackwell, 1960).

sikalise ilukirjandusega ning distantseeris end skolastikast. Nimelt võib nende Oxfordi ülikooli ümber kogunenud mendikantide puhul tähele panna, et klassikalist kirjandust kasutatakse Piiblikommentaaries ja jutluste ettevalmistamisel lähitudes traditsioonilisest skolastilisest *curriculumist*.

Nii saigi Durhami piiskop Richard Aungerville (1287–1345) mainida, et 14. sajandi alguse Pariisi ülikooli skolastika tundus talle tuim ja ilmetu võrreldes Oxfordi ärksa vaimuga.²³⁸ Ilmselt on selline inglaste lähenemine pühakirjale osaliselt tagasi viidav juba Gregorius Suure (ca. 540–604) soovitusel juurde, et jutlustaja võib põhittekstist kõrvale kalduda sekundaarse teksti juurde, kui kirjakoht seda soodustab.²³⁹ Võib arvata, et Gregorius pidas selles lõigus silmas vaid pühakirja, kuid Inglise mungad laiendasid sarnase suhtumise ka paganlikele autoritele ning hakkasid üha enam neid oma jutlustesse sisse tooma. Siinkohal on märgatav isegi teatud suundumus, kus üksteist püüti rohkemate ja obskursemate autorite tsiteerimisega üle trumbata,²⁴⁰ – tendents, mis on insulaarsete autorite juures märgatav juba mitu sajandit tagasi.²⁴¹ 14. sajandi kontekstis on sellele suunale kõige suuremat mõju avaldanud Thomas Waleys OP (†1349), keda võib pidada kõne all oleva grupi kõige tuntumaks ja eksemplaarsemaks esindajaks ning kes puutub käsitletavasse teemasse ka oma tüli tõttu paavst Johannes XXII-ga (selle kohta pikemalt vt ptk 5.2.3). Tema peamiseks panuseks võib pidada Augustinuse *De civitate dei* kommentaare, kus ta seletab lahti kirikuisa poolt toodud rohkeid viiteid ja allusioone sündmustele ning tekstidele, mis olid küll tuttavad 5. sajandi lugejale, aga 14. sajandiks olid juba ammu unustatud. Selline tegevus nõudis mainitud tekstide üles otsimist, ajalugude uurimist ja täpsete viidete väljaselgitamist.²⁴²

Kuigi Cm3g kujutab endast ilmselt kooliteksti ja pole võrreldav sellise klassikalisesse perioodi süvenemisega, võib seda siiski omal moel sarnaselt meelestatud gruppi kuuluvaks pidada. Esiteks annab sellest tunnistust näidatud huvi klassikaliste autorite vastu, millele lisandub veel Ambrosius, kes Smalley järgi kuulus mandri humanistlike autorite lemmikute hulka tänu oma klassikalisele keelekasutusele;²⁴³ teiseks mõneti ebatavaline Sextuse tsitaat, mis annab tunnistust korrektse viitega käsikirja olemasolust; kolmandaks mendikantidest autorite anonüümne tsiteerimine, mis paigutab kirjutaja tõenäoliselt just nende hulka ja ajastab teksti enne 1323. aastat; neljandaks *anglicana* käsi, mis samuti on dateeritud varasesse aega ning näitab käsikirja seotust Inglise kultuuriruumiga. Arvestades, et selline ümber-

²³⁸ Smalley, *English friars and antiquity*, lk 73. Parisiensis soliditas ... anglicani perspicacitas.

²³⁹ Gregorius, *Moralia in Iob*, I.1. [CPL 1708, SL 143–143A–143B (M. Adriaen, 1979–1981)]. Ut non solum verba historiae per allego-riarum sensus excuterem, sed allego-riarum sensus protinus in exercitium moralitatis inclinarem, adhuc aliquid grauius adiungentes, ut intellecta quaeque testimoniis cingerem et prolata testimonia, si implicita fortasse uiderentur interpositione superadditae expositionis enodarem.

²⁴⁰ Smalley, *English friars and antiquity*, lk 84.

²⁴¹ Vt nt Michael W. Herren, *The Hisperica famina: a new critical edition with English translation and philological commentary* (Toronto: Pontifical Institute of Mediaeval Studies, 1974).

²⁴² Smalley, *English friars and antiquity*, lk 89jj.

²⁴³ *Ibid.* Ambrosius oli ka Thomas Waleyse psalmikommentaaries üks enamtsiteeritud autoreid.

kirjutus sai toimuda vaid kohas, kus oli kättesaadav lisaks eelmainitutele ka muidugi Limoges'i Petruse tekst, pidi seal olema üsna hästi varustatud raamatukogu ja aktiivsed kontaktid Pariisiga.

Sellele spekulatsioonile lisab omalt poolt kaalu veel asjaolu, et varasel perioodil (enne Hauréau uurimust)²⁴⁴ omistati *Tractatus moralis de oculo* teksti sageli just Grosseteste'ile ja Pechamile, kes on tähelepanuväärselt mõlemad Inglise päritolu autorid. Siinkohal peab möönma, et selline suhtumine, kus autor on ebakindel või kaasaegsetele ebaoluline, on keskaja tekstidele üldiseloomulik – eriti kehtib see suhtumisel jutlustamise abivahenditesse, mida näiteks tõestab ka Cm3 käsikirja kahe teise autori Nicolaus de Gorrani ja Nicolaus de Byardi tekstide autorluse küsimus. Ometigi võib Petruse teksti inglastele omistamise taga olla ka asjaolu, et mingisugusel põhjusel tajusid kaasaegsed seda teksti “inglaslikuna”, olgu selleks siis Roger Baconi mõju Limoges'i Petrusele, klassikaliste autorite sage tsiteerimine vms.

4.5. KOKKUVÕTE

Võttes arvesse ümberkirjutaja tõenäolist kavatsust valmistada konspekt endale huvipakkuva teose huvitavamatest kohtadest, lisades sinna omalt poolt veel viiteid juurde, võib oletada, et tegemist oli – selle aja kontekstis – mõne kõrgema õppeasutuse juurde kuuluva isikuga. Paistab silma kirjutaja soov kopeerida pigem autoriteetide kui Piiblitšitaate, millest võib teha järelduse, et kirjutaja oli väga hästi tuttav Piibliga, kuid autoriteetide tekstid pakkusid rohkem uut teavet. Seda oletust toetab ka kirjutaja ebakindlus *perspectiva* autorite teadusliku terminoloogiaga ümberkäimisel. See viitab asjaolule, et kirjutaja kas alles alustas oma õpinguid või mingisugusel teisel põhjusel polnud omandanud vastavat teaduslikku sõnavara. Samas kasutab Cm3g autor aga araabia numbreid, mis 14. sajandi alguses näitab uuendusmeelsust ja head teaduslikku ettevalmistust. Teine kõnekas detail kirjutaja konteksti kohta on lisanduste iseloom – nende järgi saab oletada tema kuulumist mendikantide hulka, vaimsuse poolest sobiks kirjutamiskohaks selleaegne Oxfordi ülikool. Kui oletada, et praegu anonüümne Aquino Thomase tsitaat oleks pärast kuulsat dominiiklase pühakuks-kuulutamist olnud nimeline, võib spekulatsioonile, et tekst on ümber kirjutatud enne 1323. aastat.

²⁴⁴ Vt ptk 3, sissejuhatus.

5. CM3G KOMMENTAAR

Alljärgnevalt olen ma esitanud – Limoges'i Petruse enda eelistusi arvestades – *Tractatus moralis de oculos* leiduvad seisukohad nägemise kohta kõigepealt *scientialiter* ja seejärel *spiritualiter*, ehk siis peatudes esiteks nägemisel ja silma ehitusel teadusajaloolisest seisukohast lähtuvalt ning seejärel vaadeldes nende käsitlemist vaimlisest positsioonist.

5.1. LIMOGES'I PETRUSE TEOORIA NÄGEMISE JA SILMA EHITUSE KOHTA

Cm3g kujutab endast moraalialegoorilist traktaati silma ja nägemise kohta, mis kõige tõenäolisemalt lähtub 13. sajandil Euroopas levima hakanud püüdest ühendada moodne teadus (teisisõnu araablaste ja kreeklaste poolt vahendatud teadmised) kiriku õpetusega. Seda definitsiooni võib aga nihutada ja kitsendada ning rääkida ka moodsa aristotelesliku ja traditsioonilise uusplatoonilise (augustiinliku) positsiooni omavaheliselt konkurentsist. Et üheks positsioonidevaheliseks ühenduslüliks saab just optika, võis oletada juba ühelt poolt Aristotelese (*Metaphysica* I.1) märkustest nägemise kui üllaima meele kohta²⁴⁵ ja teisalt Augustinuse ja Ps. Dionysius Areopagita teostes leiduvate märkuste kohta valguse metafüüsikast, kus inimsoo au ja hiilgust (saavutusi) nähakse jumaliku hiilguse varjuna.²⁴⁶ Selliselt Platoni kooapaanalooogia ja Plotinose *Enneaadide* vaimse traditsiooniga seotud ettekujutus arenes 13. sajandi alguses Robert Grosseteste'i kirjutistes värskest tõlgitud Aristotelese teoste mõjul universaalteaduse loomise poole, kus valguse metafüüsikal oli keskne positsioon.²⁴⁷ Just sellesse perioodi on paigutatud ka valguse ja nägemise muutumine Lääne mõtlemise kesketeks metafoorideks,²⁴⁸ mille üheks peamiseks allikaks on muidugi Gn 1,3 – *fiat lux*.

Kontsentreeritult annab Grosseteste oma seisukoha valguse olemuse kohta traktaadis *De luce*, kus ta kirjutab:

²⁴⁵ Vt ka Dallas G. Denery, *Seeing and being seen in the later medieval world: optics, theology, and religious life*, Cambridge studies in medieval life and thought, 4 (Cambridge, UK; New York: Cambridge University Press, 2005), lk 8.

²⁴⁶ Willemien Otten, "In The Shadow Of The Divine: Negative Theology and Negative Anthropology in Augustine, Pseudo-Dionysius and Eriugena", *The Heythrop Journal*, 40.4 (1999), 438–455, lk 441.

²⁴⁷ David C Lindberg, "The Genesis of Kepler's Theory of Light: Light Metaphysics from Plotinus to Kepler", *Osiris*, 2 (1986), 4–42, lk 10.

²⁴⁸ Martin Jay, *Downcast eyes: the denigration of vision in twentieth-century French thought* (Berkeley London: University of California Press, 1993), lk 38–40.

Valgus niisiis, mis on esimene vorm esmaloodud mateerias, paljudas ennast enese kaudu aegade alguses lõpmatult kõikjale ja jaotus kõigisse paigusse võrdselt ning mateeria, mida ei suutnud maha jätta, tõmbas endaga kaasa maailma masina tohutuks hulgaks.²⁴⁹

Siin on selgelt näha eelkõige uusplatooniline käsitlus emanatsioonist, mille agendiks on Grosseteste'i puhul valgus, mida saab niiviisi vaadelda (sekundaarselt) kõige olevakstegijana. Selliselt Lääne mõtlemises juurdunud seisukohad mõjutasid tugevasti ka Roger Baconi, kes lisaks filosoofilistele spekulatsioonidele näitab oma *Perspectiva* lõpus otsesõnu võimalust, mida optikateadus pakub ja miks on see eriti teoloogilises mõttes oluline:

Nimelt ei korrata Pühakirjas midagi sagedamini kui seda, mis puutub silma ja nägemisesse, mis saab selgeks igapähele, kes seda loeb; ja nõnda pole midagi tarvilikumata tähttähelise ja vaimlise [pühakirja] mõtte tabamiseks kui teadmiste kindlus, mida pakub see teadus. [...] Kui näiteks öeldakse, "hoia meid, Issand, nagu oma silmatera", on võimatu Jumala mõtet selles lauses tabada, kui mitte enne teada, kuidas pupilli peab kaitsma, mille sarnaselt Jumal võtab meid kaitsata. Nimelt kui midagi näitese või võrdpilti tuuakse, ei ole seda võimalik mõista muidu, kui ei saada aru näite mõttest.²⁵⁰

On väga tõenäoline, et just seda lõiku lugedes tekkis Limoges'i Petrusel idee kirjutada oma traktaat ning selliselt vaadates võib teda pidada Baconi programmi jätkajaks. Nimelt on juba Cm3g esimesel leheküljel toodud seesama näide:

Selle kohta ütleb Psalm: kaitse meid Issand kui oma silmatera; nii nagu seitsmekordselt on vaja silmatera kaitsta, nõnda on vaimse silmateraga, see tähendab on vaja hinge hoida.²⁵¹

²⁴⁹ Lux ergo, quae est prima forma in materia prima creata, seipsam per seipsam undique infinities multiplicans et in omnem partem aequaliter porrigenens, materiam, quam relinquere non potuit, secum distrahens in tantam molem, quanta est mundi machina, in principio temporis extendebat. Robert Grosseteste, *Die Philosophischen Werke des Robert Grosseteste, Bischofs von Lincoln.*, ed. Ludwig Baur (Münster i.W.: Aschendorff, 1912), lk 52.

²⁵⁰ Nam in scriptura Dei, nichil tantum multiplicatur sicut ea que pertinet ad oculus et visionem, ut manifestum est per legentem; et ideo nichil magis necessarium est sensui litterali et spirituali sicut huius scientie certitudo. [...] Cum enim dicitur, 'custodi nos, Domine, ut pupillam oculi', impossibile est scire sensum Dei in hoc verbo nisi primo consideret homo quomodo pupille custodia perficitur, quatenus ad eius similitudinem Deus nos custodire dignetur. Quando enim aliquid in exemplum et similitudinem proponitur, non potest exemplatum cognosci nisi exempli ratio habetur. Roger Bacon, *Perspectiva*, III.3.1, lk 322–323.

²⁵¹ debet psalma custodi nos domine vt pupillam oculi / quia sicut sunt vij ad pupille custodiam . ita si . sunt ad spiritualis pupille id est anime custodiam necessarium. Cm3 257r13–14.

Limoges'i Petrus ei viita küll otseselt kordagi Baconile, toetudes meelsamini juba tunnustatud autoriteetidele (Constantinus Africanus, Alhacen, Aristoteles, Augustinus jt), kuid tema mõtteviisi sõltuvus inglase arusaamadest on lihtsasti märgatav (vt ka ptk 3.5).

5.1.1. INTRO- JA EKSTRAMISSIOON

On tähelepanuväärne, et Petrus ei ole oma traktaadis selgelt otsustanud intro- või ekstramissiooniteooria kasuks, vaid jätab mõlemad võrdselt kehtivaks, esitades neid üksteist täiendavatena:

Ptolemaios tõestab raamatus nägemise kohta, et nägemiseks pole mitte tarvis ainult nähtavat vormi sisemuses vastu võtta, vaid ka välja saata, et võime ja vorm toimiksid endaomaselt koos.²⁵²

Sellise nägemisteooria esitamine toetub suures osas uusplatonistide filosoofilisele arusaamale ja samuti ka varasema matemaatilise optika pooldajatele, kes leidsid, et ekstramissiooni abil on parem esitada puhtalt geomeetrist optikat.²⁵³ Kõige tõenäolisemalt aga lähtub Petrus oma töös siinkohal otseselt Baconi nn segateooriast, mis näitab silma tegevust nii vastuvõtja kui väljasaatjana.²⁵⁴ Ekstramissioonile – erinevalt oma peamisest autoriteedist Alhacenist – nõnda võimalust andes näitab Roger Bacon, et tema seisukohti saab üldistavalt käsitleda augustiinlikena²⁵⁵ ning selliselt võib ka Limoges'i Petruse taustaks arvata pigem augustiinlikku kui aristoteleslikku mõtteviisi. See aga ei tähenda nagu oleks pigem uusplatoonikute poole kaldumine sisaldanud konservatismi või moodsa teaduse ignoreerimispüüet. Vastupidi – Limoges'i Petruse puhul on märgatav tõsine püüe integreerida kõikvõimalikud optikaalased teadmised Baconi poolt visandatud projekti, kuid seda tehes muutuvad teaduslikud teadmised tema käsitluses pigem vahendiks kui süstematiseeritud teadmiste sünteesimispüüdeks. Sellisest lähenemisest tulenev eklektitsism on paratamatu.

Ilmselt aga ei olnud süstemaatiline nägemise käsitlus Petrusel isegi eesmärk, vaid segateooria eelistamine tulenes – kõige muu kõrval – ka sellest, et nii tekib mitme-

²⁵² ptholomaeus [?] in libro de aspectibus probat quod ad uisionem requiritur ut uisio fiat non solum intus suscitando speciem uisibilem sed que extramittendo cooperando per propria uirtutem et speciem. Cm3 257v9–12. Siin on võimalik, et Petrus toetub sellele osale Ptolemaiiose tekstist, mis pole tänapäevani säilinud, või tõlgendab Ptolemaiiose vastavalt oma eesmärgile. Smith, *Ptolemy's Theory of Visual Perception*, lk 23 paigutab Ptolemaiiose kindlalt ekstramissionistide hulka.

²⁵³ Bruce S Eastwood, "Mediaeval Empiricism: The Case of Grosseteste's Optics", *Speculum*, 43.2 (1968), 306–321, lk 307.

²⁵⁴ Lindberg, *Perspectiva*, lk lxxiii–lxxxvi.

²⁵⁵ Steven P. Marrone, *The light of Thy countenance. Science and knowledge of God in the thirteenth century* (Leiden; Boston: Brill, 2001), lk 29–31.

kesiseid võimalusi allegooriliseks seletamiseks. Tõenäoliselt ei ole sellise lähene-mise juures ka tähtsusetud populaarsed tähelepanekud ja uskumused, mis tundu-vad toetavat nii ekstra- kui ka intromissiooni. Nii edastabki Petrus oma traktaadis intromissiooni toetuseks, et:

Silm on kuju ehk nähtava asja vormi vastuvõtja, mille üks tõestus on perspektiivi õpetuse alguses: kui keegi päevavalguses vaatab hoolikalt taevast sellest kohast, kus tema majal on suur katmata avaus taeva poole ja pärast seda läheb tagasi pimedasse kohta või katab silmad, näeb ta selle avause piirjoontega kujutist.²⁵⁶

ja ekstramissiooni toetuseks, et:

Basilisk, ehkki on väike, alati paljusid tapab oma pilguga ning isegi lendavaid linde. Nõnda naise vilksav pilguheit paljusid vaimselt tapab ja isegi taevalikke mehi himu sügavustesse tõmbab.²⁵⁷

5.1.2. KURI SILM JA SPECIES

Viimatitoodud kirjeldustes tuleb esile ka populaarne ettekujutus “kurjast silmast” (*fascinum*), mille olemuse kirjeldamisel joonistub Petruse arusaam segateooriast kõige paremini välja. Usk kurja silma oli sel ajal rahva hulgas laialdaselt levinud, nii et sellise ebausku vastu olid isegi penitentsiaalides karistused kindlaks määra-tud.²⁵⁸ Nii esines seisukohti, et kuri silm võib relva ära nüristada ja kahjustada veel sündimata või vastsündinud last.²⁵⁹ Kuigi Petrusel pole juttu sellest, et silm saaks elutuid asju mõjutada, on tema tekstis üsna hästi jälgitav teooria, kuidas kuri silm elusolenditele mõjub.

²⁵⁶ Oculus est forme seu speciei rei visibilis receptivus cuius hec est una probatio in principio per-spectivae quia si in luce diei vehementer aspiciat in celum de loco super quem domus habeat foramen magnum discoopertum ad celum et reuertatur post ea ad locum obscurum . vel claudat oculos aspiciat formam illius foraminis cum figura. Cm3 263v20–25.

²⁵⁷ Basiliscus cum sit brevis semper multos interficit intuitu suo et eciam aves volantes sic brevis aspectus mulieris multos spiritualiter interficit et eciam viros celestes ad yma voluptatis trahit. Cm3 269r12–15.

²⁵⁸ Nii esineb selline kontseptsioon juba Vergiliusel (*nescio quis teneros oculus mihi fascinat agnos*, III Ecl) ja samuti ka Vulgatas (*o insensati Galatae, quis vos fascinavit*, Gal 3,1). Vt Johannes Hoops, *Reallexikon der germanischen Altertumskunde* (Berlin: Walter de Gruyter, 2004), lk 323.

²⁵⁹ Selliselt tõlgentatav kirjeldus esineb nt Tours'i Gregoriusel, kus ta räägib sellest, et kui Chilpericile sündis poeg, kartis ta teda avalikult näidata, sest sellest võis lapsele mingisugust häda tulla (*his die-bus ei filius natus fuerat, quem in villa Victuriacense nutrire praecepit, dicens: 'Ne forte, dum publice videtur, aliquid male incurrat et moriatur!'*). Vt Gregorius Turonensis, *Gregorii Episcopi Turonensis Libri historiarum X*, ed. B. Krusch (MGH, SS 1,1, 1937–1951), l. 6, c. 41. Vt ka Gregory of Tours, *The History of the Franks*, trans. Lewis Thorpe (Penguin Classics, 1974), lk 375.

Esiteks eeldab see ekstramissiooniteooriat, sest vastasel juhul ei saaks pilk midagi ümbritsevas mõjutada. Oma arusaama sellest konseptsioonist illustreerib *tractatus* nii:

Marutõbisel koeral on ajus mürk. Hammustus temalt mis tahes kehaosasse tekitab hiljem nakkuse ajus või sarnases kehaosas. Nii on tõenäoline, et kiimaline aur, mis tuleb välja naise südamest tema silmadesse, nakatab tema nägemiskiidred – kui vaatleme nende [kiirte] ekstramissiooni, mis nakatavad mehe silmad ja hiljem südame, nii nagu see on lähtunud naise südamest.²⁶⁰

Sellisel toimuv ülekanne, mis juba näite poolest on sarnastatud nakatumisega, eeldab mõjutaja üle kandumist. Millisel moel see ülekanne toimub ei ole Petrusel endal otseselt kirjas, kuid vastuse sellele leiab Roger Baconi juurest:

Aristoteles ütleb [...] Empedoclese vastu, kes väidab, et valgus on keha ja keha väljavoolamine, nagu vesi allikast: suure kauguse pärast ei ole võimalik, et keha muudaks oma asukohta idast läände mittetajutava [aja] jooksul. Aga vorm ei ole keha ja ta ka ei liigu tervikuna ühest kohast teise, vaid see, mis on [objekti poolt] loodud ei eraldu sellest, sest vorm ei saa eristuda materias, kus ta on (kui ta pole just hing) vaid teeb endale sarnase järgmises osas ja nii edasi. Seega ei ole lokaalne liikumine, vaid läbi meediumi erinevate osade loov paljundamine.²⁶¹

Nagu juba ülaltoodud näidetes võis märgata, kasutab Petrus samasugust sõnavara ning ka edaspidi rõhutab ta, et silm tegeleb just asja vormiga (*species*). See sõna on keskajal läbivalts rakenduses Aristotelese poolt kasutatud sõna *eidos* tõlkevastena. Ka sisuliselt on *eidos* ja *species* seotud – nii on *eidos* kasutusel Homerosel ja ka presokraatikutel (Empedokles, Demokritos) tähenduses “mida on näha”, “paistus” “kuju”.²⁶² Hilisem areng toimub suunas, kus seda sõna hakatakse mitte ainult asja välise kuju, vaid selle teatava olemuse või “idee” kohta tarvitama. *Species* tähistab algselt samamoodi väljanägemist, paistust, kuid liigub hiljem pealispin-

²⁶⁰ Canis rabidus in cerebro venenum habet morsus ab eo in quacumque parte corporis post modum inficitur in cerebro vel simili membra . sic probabile est quod libidinosus fumus a corde mulieris egrediens ad eius oculos radios eius visuales inficiat si videamus extra mittendo qui inficiant oculos viri et postmodum cor sicut a corde mulieris. Cm3 269r15–20.

²⁶¹ Roger Bacon, *Perspectiva*, I.9.4, lk 140. Aristoteles dicit ... contra Empedoclem, qui posuit lucem esse corpus et defluxum corporis, sicut aqua defluit a fonte; et non est possibile quod corpus mutaret locum secundum se totum ab oriente in occidens quin perciperetur propter magnitudinem distantie. Sed species non est corpus, neque mutatur secundum se totam ab uno loco in alium; sed illa que in prima parte aeris fit non separatur ab illa, cum forma non potest separari a materia in qua est nisi sit anima; sed facit sibi simile in secundum partem, et sic ultra. Et ideo non est motus localis, sed est generatio multiplicata per diversas partes medii. See lõik peegeldab ka ülaltsiteeritud Grosseteste'i seisukohti valguse “enese lõpmatust paljundamisest”.

²⁶² Henry George Liddell & Robert Scott, *A Greek-English Lexicon. Revised and augmented throughout by Sir Henry Stuart Jones with the assistance of Roderick McKenzie* (Oxford: Clarendon Press, 1940), “είδος”.

nalt asja olemuse juurde ning hakkab tähistama midagi, mis annab *individuumile* teatud kuuluvuse liiki. Siinkohal tekib vajadus selle sõna tähendust eristada optilises (paistus) ja loogilises (liik) mõttes.²⁶³ Juba Grosseteste'i juures võib märgata aga ka optilise *speciēse* mõiste laiendamist²⁶⁴ ning Roger Bacon oma teoses *De multiplicatione specierum*, millega tutvumist peab ta oluliseks *Perspectiva* mõistmiseks,²⁶⁵ defineerib *speciest* juba kui *primus effectus agentis*.²⁶⁶ Sellist käsitlust saab mõista viisil, et *species* on midagi, mis lähtub kõigist kehadest ning mõjutab omakorda kõiki oma teele ettejäävaid kehasid.²⁶⁷

Eeltoodud näidetest tuleb aga välja, et silmad annavad välja mitte ainult enda *speciest* – ehk siis silmi on võimalik näha nagu kõiki teisi objekte –, vaid edastavad enda kaudu ka silmade omaniku tervikolemust või hingeseisundit. See väide kajastab levinud uskumust, et silmad on “hinge peegel” ning silmadest näeme me seda osa inimesest, mis pealispindsel vaatamisel võiks varju jääda.²⁶⁸ Nii on võimalik väga vihase loomusega olenditel teisi isegi vaid pilguga tappa:

Sküütias sünnivad teatud naised, keda nimetatakse “bicie”, kellel öeldakse olevat silmades kaks pupilli ja kui nad on väga vihased, pilguga tapavad selle, keda vaatavad.²⁶⁹

Võib oletada, et sellise tegevuse juures on väga oluline kahe pupilli olemasolu, sest just pupillis on *virtus visiva*, mis olles kahekordne suudab edastada “bicia” viha *speciest* tugevamini kui vaid üks pupill seda suudaks. Selles kontseptsioonis sisaldub implitsiitselt väljutatud *speciēse* enda omadus vahemaa ja takistuse tõttu nõrgemaks muutuda. Petrus pole *speciēse* nõrgenemisele ise tähelepanu pööranud, kuid võib arvata, et tema autoriteediks selles küsimuses on järjekordselt Roger Bacon, kes kirjutab oma *Perspectivas* (II.2.1) kergest udust, mis lähedalt ei ole märgatav, aga kaugelt vaadates on seda võimalik näha. Rogeri järgi saab ainuke seletus sellisele nähtusele olla asjaolu, et silmale lähedal on *virtus visiva* tugev aga suurema vahemaa tõttu see nõrgeneb ning ei jõua enam udusest õhust läbi tungida.²⁷⁰

Intromissioon muutub siin oluliseks väljutatud *speciēse* vastuvõtjana. Nimelt toetub Petrus autoriteetidele, kes väidavad, et “nägemine ei valmi silmades”²⁷¹ vaid aju peal asetsevas ühendnärvis. Seda seisukohta tuleb ilmselt mõista Platoni ja

²⁶³ Vt nt Bacon, *Perspectiva*, I.6.3, lk 80. Ergo relinquitur quod species albedinis, que est eius similitudo, erit individuum in specie albedinis predicamentali.

²⁶⁴ Leen Spruit, *Species Intelligibilis: From Perception to Knowledge* (Leiden; New York: Brill, 1994), lk 124–126.

²⁶⁵ Bacon, *Perspectiva*, I.9.3, lk 134.

²⁶⁶ Spruit, *Species Intelligibilis*, lk 152.

²⁶⁷ *Ibid.*, lk 151. Selliselt on see kontsepsioon väga sarnane Alkindi universaalse jõu teooriaga.

²⁶⁸ Nt Est enim oculus [...] mentis indicativus. Cm3 261v25–262r1.

²⁶⁹ In scicia feminas quasdam nasci que bicie nuncupantur que geminas pupillas dicuntur habere in oculis et cum fuerint vehementer irate uisu interficiunt si quem respexerint. Cm3 267r3–6.

²⁷⁰ Bacon, *Perspectiva*, II.2.1, lk 176–179.

²⁷¹ Visio in oculis non completur. Cm3 257v15.

Aristotelese kirjelduste valguses, kes räägivad sellest, et nägemise akt toimub inimese hingese.²⁷² Niisiis tuleb silmi mõista kui organeid, mis väljaspoolt tuleva kas välja saadavad või vastu võtavad ning ühendavad selle inimese olemusega. Selline ettekujutus on Petrusel eksplitsiitselt ja graafiliselt väljendatud järgmises näites:

Vares, kui läheb surnud looma juurde esiteks kougib talt silma välja ja sealt edasi aju. Nõnda saatan läbi naise pilgu haarab inimese silma pilku pidi ja pärast tõmbab välja aju, muutes ta rumalaks.²⁷³

Küsimusele, miks peab väljakiiratud *species* justnimelt silma kaudu inimesesse sisenema ning ei suuda näiteks selja tagant või suletud silmadega inimesele häda teha, võib arvatavasti vastata põhjendusega, et kui ei ole tegemist just erakordselt tugeva nägemisvõimega (vrd. “bicie”), siis ei suuda väljakiiratud *species* läbi tahke materia (keha) tungida ja hingega ühendusse asuda. Silmad aga, kuna nad osalevad oma olemuselt läbipaistvas keskkonnas²⁷⁴ ning on ühendatud õõnes närviga²⁷⁵ aju peal asetseva ühendnärviga, lasevad *specie* takistamatult sisse. Nii saab Petrus võrrelda halba silma halva uksehoidjaga, kes laseb sisse kutsumata külalised, ning maitseb ka muidu olema ettevaatlik selle suhtes mida vaadata ja mida mitte.²⁷⁶

5.1.3. SILMA EHITUS JA NÄGEMISE FÜSIOLOOGIA

Silma üldine füüsilise poole kirjeldus on antud juba Cm3g alguses ning see peegeldab jällegi üsna üheselt just Roger Baconi kirjeldust silma ehituse kohta:

Silmal on kolm kihti – esimene on uuvea, sest on viinamarja moodi; teine on kornea, sest on nagu sarv selge ja läbipaistev; kolmas on skleera ehk kõvakest, sest on vastupidav või kõva. Tal on ka kolm huumorit: esimest nimetatakse klaaskehaks, sest on sarnane [vedelale] klaasile; teist jäiseks või kristalliliseks – sest on kristallisarnane; kolmandat albugineuseks, sest on munavalge-sarnane. Tal on ka üks peen ja läbitav täht, mis sisaldab kolme nimetatud huumorit, peale selle ka silmalaud. Kristallilist huumorit aga, mis asetseb keskel, nimetatakse pupilliks ja just selles on nägemisvõime, ja mitte kohe külgmistes, sest [†] ühendusnärvidel

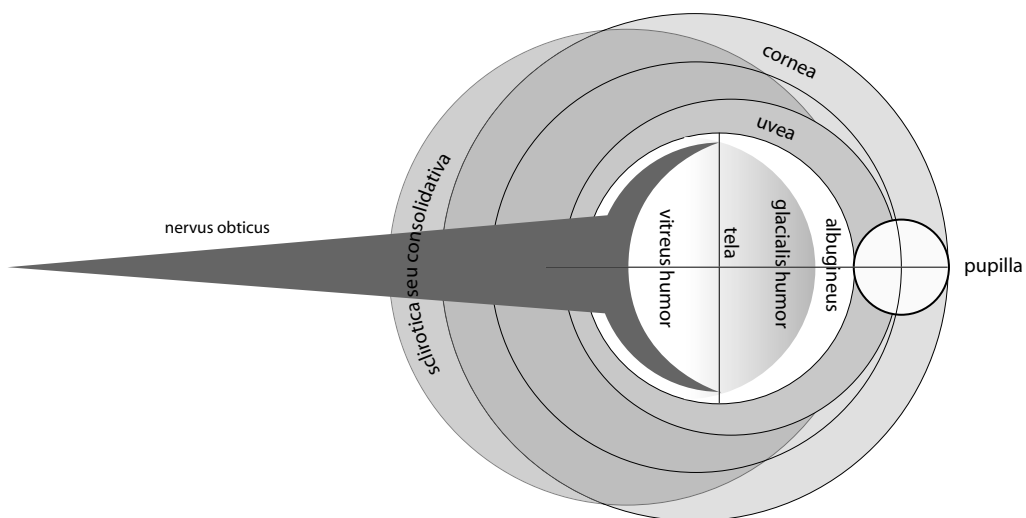
²⁷² Vt ptk 3.3.

²⁷³ Corvus cum inuenit animal mortuum primo sibi eruit oculum et postmodum extrahit cerebrum . sic diabolus per aspectum mulieris capit hominem per oculorum aspectum et post extrahit cerebrum . reddendo eum fatuum. Cm3 269v11–14.

²⁷⁴ Vrd. Aristotelese seisukohad nägemisakti toimumise kohta.

²⁷⁵ Vrd. Et quia uirtus fontaliter uisiva in ilo neruo est una cui continuantur uirtutes oculorum per medium nervorum obticorum. Cm3 257v26.

²⁷⁶ Malus oculos est sicut malus ianitor qui omnes permittit intrare. Cm296r10–11.

Joonis 5.1. Silma ehitus Roger Baconi (*Perspectiva*, I.3.3) järgi, mille tõenäoliselt baseerub ka Limoges'i Petruse arusaam silma ehitusest. Joonisel ei kajastu Petruse poolt mainimata jäänud silma osad.

on tüviorgan, kus lõikuvad kaks nägemisnärv ristikuuliselt, lähtudes silmast, mille töös [?] nägemisvõime saab alguse.²⁷⁷

Oletatav skemaatiline ettekujutus selliselt kirjeldatud silma ehitusest on toodud joonisel 5.1, mis praeguses töös on illustreeriva iseloomuga kuna sellist joonist Petruse enda tekstides ei leidu. Joonis baseerub peamiselt Roger Baconi *Perspectiva* jaoks tehtud skeemidel,²⁷⁸ kust on välja jäetud Petruse poolt mainimata jäänud detailid. Toodud huumoreid kujutavad ringjooned ei ole kindlasti juhuslikult või mugavuse pärast valitud – silma sfäärilise ettekujutuse taga peitub arusaam, et kuna selline kuju on kõikidest lihtsam, on see ka kõige täiuslikum.²⁷⁹ Siinjuures on tähelepanuväärne, et optiline närv asetseb täpselt pupilli taga (mitte veidi tsentrist nina poole, nagu tänapäeva anatoomia seda kirjeldab), nii et silma sisenenud valguskiir liigub otse õõnsa närvi sisse ja sealt edasi ühendnärv.

²⁷⁷ Oculus tres habet tunicas / prima vuea, quoniam est sicut vua / secunda / est cornea . quia sicut cornu est clara et lucida / tertia siroteca siue consolidatiua / quia sit solida sive dura ; habet qui tres humores / Primus nominatur uitreus . quia sicut uitri sequati similitudinem gerit / secundus glacialis seu cristallinus . similis cristallo / tercius albugineus quia albugineus oui similis / habet etiam unam stellam subtilem et peruiam qui continet tres superdictos humores / insuper et palpebras / humor autem cristaltinus in medio collocatus pupilla vocato et in ea est uirtus visiva. Cm3 257r2–9.

²⁷⁸ Bacon, *Perspectiva*, I.3.3, lk 42–47.

²⁷⁹ Figura spherica est omnium figuratibus simplicissima. Cm3 263r10. Vrd. Palatoni ja Aristotelese ettekujutus sfäärilisest kosmosest ja sellise vormi täiuslikkusest.

Oluline on siin esiteks “õõnes närv” (*nervus obticus*) – närvi õõnsus on vajalik selleks, et see saaks osa klaaskeha meediumist ning võiks viia vormid inimese tajuorganini, st hingeni. Teiseks põhjendab selline silma ehitus, miks otse silmale langevad kiired annavad kõige selgema nägemise ning viltu langevad ähmasema.²⁸⁰ Seda võimendab veel asjaolu, et viltu langevad kiired peavad paratamatult silmas (mis on tihedam kui õhk) murduma, ning murdunud kiired on nõrgemad, kui otse langevad kiired.²⁸¹ Nii tunnistab ka Petrus:

Perspektiivi autorite järgi on silmanägemine kolmene: esiteks otsekiirtega, teiseks murdunud kiirtega, kolmandaks peegeldunud kiirtega. Esimene on kahest järgnevast parem, teine vähem kindlam ja kolmas kõige ebakindlam.²⁸²

5.2. MORAALIALLEGOORILINE KÄSITLUS

5.2.1. *Distinctio*

Distinctio arenes välja pühakirja mõistmise viiside eristamisest, mida traditsiooni järgi jaotatakse neljaks (*littera, allegoria, moralia, anagogia*).²⁸³ Ometigi ei ole need eristused väga ranged ning kõige üldisemalt saab de Lubaci järgi rääkida kahekordsest tähendusest – tähttähelisest ja vaimlisest (*sensus litteralis et spiritualis*).²⁸⁴ Et just selline eristus sobib *Tractatus de oculo* vaatlemiseks, tuleb esile ka eelpool tsiteeritud Baconi programmi visandis (vt ptk. 5.1), aga eelkõige selles, kuidas Petrus ise oma töö üles ehitab. Nimelt seletab Petrus iga peatüki alguses teatavat aspekti silma ehitusest või nägemise omapärast, mis aitab kaasa pühakirja tähttähelisele mõistmisele. Niisiis, kui ta esiteks kirjeldab seitset erinevat kihti, mis ümbritsevad pupilli, näitab ta mida tähendab “kaitse mind nagu silmater”, andes ratsionaalse seletuse vastavale kirjakohtadele ja õpetades tõeliselt mõistma selle võrdpildi tähendust.

²⁸⁰ Bacon, *Perspectiva*, II.2.1, lk 176–179.

²⁸¹ *Ibid.*, I.6.2, lk 77–79; III.2.1, lk 286–293.

²⁸² Triplex est visio oculi secundum autores perspective / prima per lineas rectas / et alia per lineas fractas / tertia per lineas reflexas / prima perfectior duabus aliis secunda certior, tertia minus certa. Cm3 257r25–257v1.

²⁸³ Nt *Littera gesta docet, quod credas allegoria, // moralia quid agas, quo tendas anagogia*. See kaksvärss esineb esimest korda Augustinus de Dacia OP teoses *Rotulus Pugillaris* (ca. 1260). Vt Horst Robert Balz *et al.*, *Theologische Realenzyklopädie*, 15 (Berlin; New York: Walter de Gruyter, 1986), lk 113–114. Vt ka Kevin L. Hughes, “The ‘Fourfold Sense’: De Lubac, Blondel and Contemporary Theology”, *The Heythrop Journal*, 42.4 (2001), lk 452.

²⁸⁴ Hughes, “The ‘Fourfold Sense’”, lk 454.

Teaduslikule järgnev vaimline eristus algab Cm3g käsikirjas üldiselt ¶ sümbo-
liga tähistatult ning võib olla nii allegooriline, moraalne ja isegi anagoogiline, aga
sageli esindades neid kõiki koos. Nii osutab Petrus, et seitse silma kaitsvat kihti on
võrreldavad seitsme voorusega ja pupill ise on võrreldav inimese hingega. Siin esi-
tab Petrus allegooriliselt levinud arusaama kolmest teoloogilisest voorusest, mis
pärvinevad Pauluselt²⁸⁵ (*fides, spes, caritas*) ja neljast peamisest voorusest (*pruden-
tia, fortitudo, temperantia, iustitia*), mis pärvinevad juba eelkristlikust traditsioo-
nist.²⁸⁶ Selliselt näitab see ühest küljest silma kui organi ja inimese omavahelist
sarnasust²⁸⁷ ja teisalt töötab toodud näide suurepärase mnemotehnilise võttena
silma osade meeldejätmisel, sest vooruste ja pahede loetelud ning nendega seon-
duvad jutlused olid sel ajal väga levinud.²⁸⁸

Edasi jätkab traktaat moraalselt manitsedes:

Pehmem kiht on pupillile lähemal, kõvem kaugemal. Nõnda peab prelaat justkui
pehmem kiht alluval hinge hoidma halastusega ja pärast kõvema kihi moodi
ranguse ehk siis seadusega nõnda, et üks ei oleks teine.²⁸⁹

Nii rakendatud *distinctio* meetod oli loodusteadusliku informatsiooni selgitami-
seks just sel ajal laiemalt levimas²⁹⁰ ja Petrus kasutab seda meetodit süstemaati-
liselt terve oma teose vältel. Sarnaselt tõlgendab ta ka Aristotelese poolt kirjelda-
tud silma omadusi:

Aristoteles ütleb 19 raamatus loomade kohta, et pungitav silm on nägemises nõrk.
Sügaval asetsev silm on hea nägemisega ja tugev. Vaimliselt: Alandlikud näevad
selgemalt peeneid asju, kui kõrgid. Õp 11: Kus on alandlikkus seal on tarkus.²⁹¹

²⁸⁵ 1 Cor 13,13.

²⁸⁶ Vt nt David Carr, "The Cardinal Virtues and Plato's Moral Psychology", *The Philosophical Quarterly*, 38.151 (1988), 186-200.

²⁸⁷ Vrd. Si enim esset oculus animal, anima utique esset ipsius visus. Iacobus Veneticus translator Aristotelis, *De anima*, II.1.

²⁸⁸ Vt nt Richard Newhauser, *The treatise on vices and virtues in Latin and the vernacular*, Typologie des Sources du Moyen Age Occidental, 68 (Turnhout: Brepols, 1993).

²⁸⁹ ¶ mollior tunica est pupille proximior . durior remotior / sic prelatus tamquam molior tunica de fouere animam per misericordiam post duriori tunicam [?] . per rigorem siue iusticiam ita quod vna non sit altera. Cm3 257r17-20.

²⁹⁰ Marcus de Orvieto OFM kirjutab Petrussega umbes samal ajal (ca. 1291) seitsmekordse traktaadi asjade moraliteedi kohta (*Tractatus septiformis de moralitatibus rerum*), kus ta toetub Bartholomaeus Anglicuse teosele *De Proprietatibus Rerum*. Vt J. B. Friedman, "Peacocks and Preachers: Analytic Technique in Marcus de Orvieto's Liber de Moralitatibus, Vat. Lat. 5935", *Birds and Beasts of the Middle Ages. The Bestiary and its Legacy*, ed. Willene B. Clark & Meradith T. McMunn (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1989), lk 179-196. Vt ka Smalley, *English friars and antiquity*, lk 82jj.

²⁹¹ Dicit Philosophus . xix de animalibus quod oculus eminens est visus debilis . oculus profundus est boni visus et fortis . Spiritualiter humiles clarius uident subtilia quam superbi . prouer xi vbi humilitas ibi sapiencia. Cm3 270v 17-20.

Siin on segunenud tähtäheline ja vaimline mõistmine lähtudes Õpetussõnade väitest, et alandlikkus (madalus) ja tarkus on omavahel seotud. Petrus annab sellele teaduslikul informatsioonil põhineva ratsionaalse seletuse:

Miks aga sügavad silmad paremini näevad, sellel on perspektiivi autorite järgi kolm põhjust: esiteks, kuna on rohkem välistest ärritajatest kaugemal; teiseks, kuna nägemisvägi temas laiemalt koondub, sest ta voolab esile sügavamalt seest; kolmandaks, kuna on lähemal ühendnärville, milles on allikana nägemisvägi. Nende kolme põhjuse tõttu saab tarkus alandlikele rohkem osaks kui kõrkus.²⁹²

Siin paistab välja, et igasugune tarkus on seotud eelkõige nägemisega, ehk siis teadmised maailma ja asjade kohta saabuvad meile visuaalselt. See on nii Petrusse traktandi kui ka üldiselt nägemist keskseks meeleks tunnistava maailmavaate aluseisukoht ning kuna hea nägemise aluseks on madalus, siis on ka tarkuse aluseks madalus. Ühest küljest on siin abstraktselt madaluse mõistet üldistatud ja allegooriliselt tõlgendatud, teisest küljest aga on vastava kirjakohta tähtäheliseks mõistmiseks oluline madaluse eeliste ratsionaliseeriv seletus.

5.2.2. *Exempla*

Sõnumi kuulutamise ilmestamiseks ja elavdamiseks on retoorikas levinud ja vajalik võtte õpetlike või illustreerivate lugude jutustamine. Selliste lugude kohta kasutab Petrus oma tekstis terminit *exemplum* ning lisaks sellele leidub Cm3g marginaalias viiel korral *exemplumi* esiletõstmist.²⁹³ Richard Newhauser on näidanud, et nii Petrus kui ka lugejad tajusidki seda traktandi mitte teaduslikuna vaid eelkõige jutustavate lugude kolleksioonina.²⁹⁴ Sellised *exempla* kogumikud hakkasid populaarsust koguma just 13. sajandi jooksul ja arenesid lõpuks omaette žanriks, mida ei pruugitud enam koos jutlustega ümber kirjutada.²⁹⁵ Need kujutasid endast teiste – antiikautorite, patristiliste isade jms – teostest ümber kirjutatud lugusid, mis vahel

²⁹² ¶ Quare autem profundi oculi vident est triplex causa secundum actores perspectiue· prima melius quia est magna nocumentis exterioribus elongatus / secundo quia virtus visiva in eo amplius adunatur eo quod magis interius profundatur / tercio quia ad nervum communem propinquius accedit in quo est fontaliter uirtus uisua /hiis tribus causis humilibus magis conceditur sapientia quam superbia. Cm3 271v7–12.

²⁹³ Lehekülgedel 258v, 262r, 270r, 271r, 271v on näited just lühendiga *exm* välja toodud, mujal esineb näidete märkimiseks serval ka *nota*, ühel korral *fabula* (270r) ja *narracio* (268r). Samuti on tõstetud näited esile temaatiliste pealkirjade väljatoomisega (*de gula*, *de ira* jne).

²⁹⁴ Newhauser, “Der ‘Tractus Moralis De Oculo’”, lk 105–119. Newhauser toob ära, et *Tractatus* kirjutati väga harva ümber koos teaduslike tekstidega, analüüsib mitmel moel Petrusse teksti just *exempla* seisukohast ning näitab ära ka Petrusse teksti ja proto-*Gesta Romanorum*i võimalikud seosed.

²⁹⁵ D’Avray, *The Preaching of the Friars*, lk 66–67.

olid varustatud viidetega, aga sageli olid ära toodud ka nimetult. Arusaadavalt olid sellised kollektsioonid kasulikud nii jutluste ettevalmistamisel – varustades kõnelejat sobivate näidete ja nende võimalike tõlgendustega – ja teiselt poolt kujunesid need iseseisvaks kahtlemata seepärast, et rahuldasiid inimeste tungi lõbustavate ja enneolematute lugude järele.

Sageli korraldati neid kogumikke teatud sisemise loogika järgi teemadesse, vahel olid need üles ehitatud ka alfabeetiliselt.²⁹⁶ Selliselt saab Petrusse teksti teatud mõttes vaadelda kui nägemise ja visuaalsuse teema alla kogutud *exempla* kogumikku. Petrusse arutelude allikaks olevad näited aga võib omakorda kõige üldisemalt jagada kolme gruppi: a) näited, mis seonduvad teadusliku optikaga, b) vanaaja kuulsate tegelaste elu puudutavad lood ja c) üldised jutustused.

a) Optilisi nähtusi ja probleeme on Petrus illustreerinud sageli visuaalsete illusioonide kirjeldustena. Need pärinevad enamasti igapäevakogemusest ning on sel viisil kättesaadavad ja järele proovitavad kõigi lugejate (kuulajate) poolt ning võib isegi arvata, et paljud kuulajad on tuttavad toodud näidetega juba enne, kui Petrus neid jutustab. Oluline on siinjuures nende moraliseerimine ja teaduslik seletamine. Nii saabki sellist igapäeva elu probleemidele tähelepanu juhtimist tõlgendada ka eksperimentaalteaduse propageerimisena:

Perspektiiviteadus tõestab ja kogemus õpetab, et silm, mis on uduses õhus, mitte enne kui ta läheb udust välja ja tagasi vaatab – näeb seda, mida enne ei näinud. Vaimliselt: kui patustaja on patu sees, siis nii kaua, kui ta selles on ja on mõjutatud, ta ei näe ise oma patu pimedust, aga patust väljas ja valgustatud jumaliku armu poolt, alles siis tunneb ta selle ära.²⁹⁷

Siinkohal on huvitav, et kuigi näide on valitud sarnane Roger Baconi poolt toodud näitega *speciense* nõrgenemise kohta kaugusega, on seda täiesti teistmoodi seletatud. Kirjelduse aluseks näib siin olevat Platoni nägemisteooria “peenest tules”, mis väljub silmast, kuid mis ei suuda omal jõul pimedusest läbi tungida ning vajab toetuseks valgust (jumalikku armu). Samamoodi on teoloogilise põhjenduse leidnud ka intro- ja ekstramissioon tähendades ühest küljest jumaliku armu vastuvõtmist ning teisalt selle tegutsemist läbi inimese.²⁹⁸ Sellisest positsioonist võib järjekordselt välja lugeda uusplatonistlikku arusaama, et Jumalast emaneerunud val-

²⁹⁶ *Ibid.*, lk 69.

²⁹⁷ ¶ In perspectiua probatur et experientia docet quod oculus in aere nebuloso locatus non sic uaporo recedens si retro respiciat – uidet ipsum quod [?] prius non uidebat spiritualiter peccator in peccato positus quam diu est et afficitur ad ipsum peccati sui tenebras non videt sed extra peccatum illustratus diuina gratia – tunc primo cognocit. Cm3 258r7–12.

²⁹⁸ Si anima debet deum uidere . oportet quod recipat a deo gratiam et operetur secundam [?] per uirtutem propriam. Cm3 257v12–13.

gus/arm on oma koha leidnud inimeses ning need head teod ja saavutused, mida inimene selles elus teeb, on selle valguse peegeldamine läbi inimese.

b) Jutustustes vanaaja filosoofidest ja pühakutest keskendub Petrus (nagu näidatud juba ptk. 4, sissejuhatus) just eelkõige filosoofide ja skolaaride tegevusele, kes tõenäoliselt moodustasid ka Petruse traktaadi kõige otsesema publiku. Kriitika eestseisjate “kingituste vastuvõtmise”²⁹⁹ suhtes võib aga peegeldada Petruse sümpaatiat sel ajal levima hakanud vaesusliikumise suhtes:

Räägib Constabulus kellestki, kes aeti ära ühe kuninga õukonna ukse eest, sest õukond on vaestele suletud, annab varandus au, (nii) ta riietas end kallitesse riidesse ja sissepääs oli talle kohe avatud. Jõudes kuninga juurde, hakkas ta oma riideid austusega suudlema. Kui kuningas küsis, miks ta seda teeb, ta vastas: Ma austan auandjat, sest mida tõde ei suutnud, saavutas rõivas.³⁰⁰

c) Kui eelnevalt toodud näited peegeldavad teatud määral Petruse teaduslikke ja kirikupoliitilisi arusaamu, esineb tal nende kõrval ka täesti tavapäraseid allegoorilisi tõlgendusi nagu näiteks *Gesta Romanorum*ist tuntud lugu kuninga kolmest laisast pojast, kus ühe poja tahtmatus silmi tilkuva vee alt kõrvale pöörata leiab seletuse kangekaelsuse patust:

Jutustatakse mõistu, et keegi kuningas, tehes testamenti, tahtis kolmest pojast kõige laisemale riiki pärandada. Siis ütles esimene poeg: Kuningriik peab mulle saama, kuna istun tules ja enne lasen säärel enne põlema süttida kui tõmban selle põlevast tulest välja. Aga teine ütles: Mina olen valitsemiseks sobivam, kuna olen laisem. Nimelt kui mul oleks ümber kaela nööri ja kohe peaksin üles tõmmatama, siis mõõka, mis on mul käes, ma nõõri läbiraiumiseks välja ei siruta. Siis kolmas lisab: Vastupidi, mina valitsen, kuna laiskuses ületan. Selili voodis laman ja tilgub vesi mõlemasse silma, aga laiskuse pärast oma asendit ei muuda ei paremale ega vasakule. Nõnda sellele kolmandale kuningas pärandas kui kõige laisemale.³⁰¹

²⁹⁹ Cm3 258r25.

³⁰⁰ Refert constabulus de quodam quod cum fuisset ab ingressu curie cuiusdam regis repulsus quia curia pauperibus clausa est dat sensus honores ornauit se preciosis uestibus et mox aditus ei patuit qui ingressus coram rege cepit vestes suas osculari uenerabiliter a rege interrogatus cur hoc faceret . ¶ Et dicit . Ego honorantem honoro quia quod ueritas non potuit uestis optinuit. Cm3 261r 26–261v6.

³⁰¹ Refertur parabolice quod Rex quidam faciens testamentum ex tribus filiis pigriori uoluit diuitcere regnum tunc ait primus filius mihi debetur regnum quia ad ignem sedeo et prius crus comburi permitto quam illud extraham ab ignis incendio / sed[?] ait secundus / Ego ad regnandum sum appcior quia pigrior . Cum enim habeam in collo cordam et mox suspendi debeam . gladium quem habeo in manu non porigo ad abcindendam cordam / sed tertius subdit immo ego regnare qui in pigriciis antecello Resupinus in lecto iaceo et stillat aqua in utrumque oculum et propter pigriciam a statu meo moueo nec ad dextram nec ad sinistram . vnde huic tertio rex legauit ut magis pigro regnum. Cm3 268r 8–24.

5.2.3. *Visio beatifica*

14. sajandi kolmekümnendatel aastatel, ehk siis mõni aasta pärast seda, kui Cm3g tekst arvatavasti kirjutati, leidis aset väga huvitav teoloogiline vaidlus, mille temaatikasse Petrus tekst tähelepanuväärsel kombel haakub. Paavst Johannes XXII (ca. 1245–1334) pidas nimelt kõigi pühakute päeval 1331. aastal jutluse, kust sai välja lugeda, et pühakud ei saavuta täielikku õndsust enne viimset kohtupäeva, vaid viibivad enne seda Aabrahami süles (*sinus Abrahae*), mida nimetatakse ka *limbus*.³⁰² See piirkond on pime, aga pühadele on seal tagatud rahu.³⁰³ See koht on mitmel viisil problemaatiline. Nimelt näitab Johannes XXII, et pühade õndsust lükatakse edasi kuni viimase kohtupäevani ning kõik, mida nad senikaua suudavad näha, on Kristuse inimlikkus, mitte tema jumalikkus. Ülim õndsus aga, toetudes Paulusele ja Augustinusele, on näha Jumalat “näost näkku”, nii nagu ta on. Augustinus kirjutab oma vaated sellel teemal *Epistula 147*³⁰⁴ põhjalikumalt lahti ja väidab (nõustudes Plotinuse ja Porphyriosega), et õndsus seisneb Jumala intellektuaalses nägemises, mis aga ei ole saavutatav selles elus.³⁰⁵ Siin paistab silma kuivõrd oluline koht oli teoloogilises mõtlemises nägemisel ja valgusel ning teatavas mõttes saavutas see isegi õndsuslooliselt keskse positsiooni. Limoges'i Petrus tekst puudutab antud teemat selle poolest, et tõstab teema (toetudes jällegi Roger Baconile) üles perspektivistlikust positsioonist lähtuvalt:

Nii on vaimliselt nägemine kolmene: üks pärast viimset ülestõusmist südames ja hinges, mis on kõige täiuslikum; teine aga vaid hinges kuni ülestõusmiseni ja see on nõrgem. Augustinus: Hingedes, mis on juba õndsad ja näevad taevas Jumalat, on teatav loomulik keha eest hoolitsemise tarve, mis hoiab neid tagasi, et nad taolistena ei kanduks Jumalasse. Kolmas on selles elus ja apostel ütleb, et see on peegeldav või aimav ja on kõige nõrgem, sest on poolikute kiirtega.³⁰⁶

Olles populaarne jutluste ettevalmistamisel kasutatav tekst, andis see kindlasti omapoolse panuse õndsate nägemise problemaatikasse ning võis teoreetiliselt mõju-

³⁰² Johannes XXII, *Les sermons de Jean XXII sur la vision béatifique. Texte précédé d'une introduction et suivi d'une chronologie de la controverse avec la liste des écrits pour et contre le pape*, ed. Marc Dykmans (Roma: Presses de l'Université grégorienne, 1973), lk 85–99.

³⁰³ *Intelligit ergo Bernardus quod ista portio dicitur sinus Abrahae et dicit quod ista portio est tenebrosa et sine lumine [...] non erat sine requie. Ibid.*, lk 94.

³⁰⁴ Vt Augustinus, *Epistulae*, ed. A. Goldbacher (CSEL 44, 1904), CXLVII, 6.

³⁰⁵ Frederick Van Fleteren, “De Videndo Deo”, *Augustine Through the Ages: An Encyclopedia*, edd. Allan D. Fitzgerald, John C. Cavadini & Jaroslav Jan (Grand Rapids, Misc.: Wm. B. Eerdmans Publishing, 1999), lk 869.

³⁰⁶ *spiritualiter est triplex visio [...] una post resurrectionem ultimam in corpore et anima que est perfectissima secunda autem solum in anima usque ad resurrectionem et hec est debilior augustinus animabus iam beatis in celo deum videntibus inest quidem naturalis appetitus administrandi corpus quo retardantur ne taliter ferantur in deum / tertia est in hac uita et dicitur specularis siue enigmatab ab apostolo et est debilissima quo mediantibus lineis. Cm3 257v2–8.*

tada ka tekkinud vaidlust. Kuigi otsesõnu ei leidu Johannes XXII selleteemalistes jutlustes Petrus tsitaate ega ka sarnaseid teaduslikke seletusi, vaid need on kõik eranditult teoloogilised, isadel ja pühakirjal põhinevad argumendid, siis ometigi langeb Petrus suhtumise poolest samasse parteisse. Nimelt on võimalik sellest paragrahvist välja lugeda, et õndsad ei näe siiski Jumalat otse vaid murdunud kiirte (*per lineas fractas*) abil. Seda seisukohta saab selgitada kahe perspektivistliku optika seisukohaga.

Siteks, et otse saavad kiired on kõige tugevamad ning suudavad oma *speciest* ka kõige paremini ja vahetumalt edasi anda. Seevastu need kiired, mis langevad silmale kaldu, on aga juba nõrgenenud edastusjõuga. Teiseks ilmneb, et erinevad meediumid (näiteks vesi ja õhk) refrakteerivad kiiri ning annavad seega meile eba-kindlat informatsiooni asja suuruse ja asukoha suhtes,³⁰⁷ kuid peegeldunud kiired võivad meid veel rohkem petta.³⁰⁸

Seisukoha toetuseks, et pühad ei saavuta kohe Jumala otsest nägemist, tsiteerib Petrus Augustinust.³⁰⁹ On tähelepanuväärne, et samale kohale toetudes arutleb nägemise üle ka Petrus vanem kaasaegne Thomas de Aquino, kes aga jõuab teistsugusele järeldusele. Tema seisukoht on, et kirjeldatud olukorras on küll õndsate täiuslik nägemine võimalik, aga õndsate enda täius pole lõplikult saavutatud, kuni keha pole ühendatud hingega.³¹⁰

Just selles kontekstis on võimalik edasi vaadelda Johannes XXII seisukohti, sest kindlasti oli ta Aquinio Thomase argumentatsiooniga tuttav, olles ise 1323. aastal selle dominiiklase pühakuks kuulutanud.

Nimelt rõhutab Johannes kahes kohas, et see piirkond, kus pühakud viibivad enne ülestõusmist³¹¹ on pime ja ilma valguseta. Seda rõhutust saab mõista vaid kontekstis,

³⁰⁷ Cm3 259r2jj.

³⁰⁸ Cm3 260r23jj.

³⁰⁹ Inest animae quidam appetitus naturaliter administrandi corpus suum, quo appetitu retardatur quodammodo ne totaliter feratur in ipsum summum caelum, quamdiu non subest corpus cuius administratione appetitus ille conquiescat. Augustinus, *De Genesi ad litteram libri duodecim*, ed. J.Zycha (CSEL 28,1, 1894), XII,35. Vrd. Thomas de Aquino, *Summae theologiae prima secundae*, textus leoninus (Marietti, 1948). (II/1) q4, art5, arg4.

³¹⁰ Thomas de Aquino, *Summae theologiae prima secundae*, (II/1) q4, art5, co: Auctoritate quidem, quia apostolus dicit, ii ad cor. v, quandiu sumus in corpore, peregrinamur a domino; et quae sit ratio peregrinationis ostendit, subdens, per fidem enim ambulamus, et non per speciem. Ex quo apparet quod quandiu aliquis ambulat per fidem et non per speciem, carens visione divinae essentiae, nondum est Deo praesens. Animae autem sanctorum a corporibus separatae, sunt Deo praesentes, unde subditur, audemus autem, et bonam voluntatem habemus peregrinari a corpore, et praesentes esse ad dominum. Unde manifestum est quod animae sanctorum separatae a corporibus, ambulant per speciem, Dei essentiam videntes, in quo est vera beatitudo. Hoc etiam per rationem apparet. Nam intellectus ad suam operationem non indiget corpore nisi propter phantasmata, in quibus veritatem intelligibilem conuertitur, ut in primo dictum est. Manifestum est autem quod divina essentia per phantasmata videri non potest, ut in primo ostensum est. Unde, cum in visione divinae essentiae perfecta hominis beatitudo consistat, non dependet beatitudo perfecta hominis a corpore. Unde sine corpore potest anima esse beata.

³¹¹ Ehk siis nn Aabrahami süli, *limbus*, Ilm 6,9 kirjeldatud "altari all" (*subtus altare*).

kus igasugune nägemine on võimalik vaid valguse abil ning tõeline nägemine saab võimalikuks vaid jumalikus valguses. Sellisel puhul paigutub Johannes juba eelnevalt näidatud valguse metafüüsika konteksti ja siit edasi võib oletada, et ta pidi olema tuttav ka perspektivistliku optika seisukohtadega õndsate nägemise küsimuses.

5.3. KOKKUVÕTE

Limoges'i Petrus on *Tractatus moralis de oculo* teksti aluseks võtnud Roger Baconi *Perspectivas* tehtud tähelepanekud optikateaduse ja teoloogia omavahelisest suhtest ning arendab neid omalt poolt edasi. Metodoloogiliselt käsitleb ta silma ja nägemist kõigepealt teaduslikult ja seejärel kommenteerib teaduslikul vaatlusel ilmnenud asjaolusid vaimliselt. Silma füsioloogia kirjelduse ja nägemise teooria seletamisel toetub Petrus peamiselt Roger Baconi intro- ja ekstramissiooni segateooriale, kasutades ka *speciense* paljundamise teoriast lähtuvaid tähelepanekuid. Petrus lisab oma käsitlusele ka teiste autorite seisukohti, mille peamine eesmärk näib olevat illustratiivsete lugude esitamine. Esitatud lood võib kõige üldisemalt jagada kolme gruppi: a) näited, mis seonduvad teadusliku optikaga, b) vanaaja kuulsate tegelaste elu puudutavad lood ja c) üldised jutustused. Sellega seoses tulevad käsitluse alla ka rahvalikud usukumused (nt "kuri silm").

Petruse nägemisse puutuva vaimlise (spirituaalse) käsitluse võib jagada pühakirja seletamise traditsiooniliste meetodite järgi neljaks: tähttäheiline, allegooriline, moraliseeriv ja anagoogiline. Ta ei kasuta neid aga rangelt eristatult vaid sageli kattuvalt. Toodud näidetest tuleb esile arusaam nägemise ja valguse primaarsusest, mis kohati omandab isegi õndsusloolise tähenduse, samamoodi paistab silma nende lugude orienteeritus skolaaridele ning Petruse pooldav suhtumine vaesusliikumisse.

6. CM3G JÕUDMINE EESTISSE

Kõne all oleva käsikirja Eestisse jõudmise kohta (nagu töö sissejuhatuses juba välja toodud) on praeguseks ajaks kaks põhilist hüpoteesi:

1) Fr. Koehlerile toetuv ja eelmise sajandi kunstiajaloolaste hulgas kanda kinnitanud arvamus, et see on liikunud koos tsistertslastega Eesti alale (Padisele).

2) Tiina Kala arvamus, et see käsikiri on tõenäoliselt saabunud Tallinna koos dominiiklastega.

Allpool vaatlengi Cm3g võimalikke liikumisteid seoses eelnevates peatükkides tehtud tähelepanekutega ning kaalun ka argumente dominiiklastele või tsistertslastele kuulumise poolt ja vastu.

6.1. CM3 JA CM4 KÄSIKIRJADE TAUST

Nii nagu Koehleri tähelepanekutele ja kodikoloogilistele andmetele tuginedes võis otsustada (vt ptk 1) tuleks Cm3 ja Cm4 käsikirju koos käsitleda. Ka Cm4 koodeks ei sisalda otseseid vihjeid selle kohta, kelle omanduses see enne Tallinna raearhiivi valdusesse sattumist oli ning käsikirja võimalik päritolu jääb seega spekulatsioonide valdkonda. Cm4 sisaldab Innocentius III teost *Liber de missarum misteriis*,³¹² anonüümseid traktaate *Summa de sacramentis*³¹³ ja *Ordo penitencie*. Põhiosade kõrval on enam tähelepanuväärsed koodeksi köitmisel plagelehtedeks kasutatud Alexander de Villa-Dei OFM (ca. 1170 – ca. 1240) *Doctrinale puerorum* lehed³¹⁴ ja marginaalias leiduvad rohked ladinakeelsed luuletused ja mõistatused, mis kuuluvad oma iseloomult vagantide traditsiooni. Alexandri *Doctrinale puerorum* on 2645 heksameetrisest värsireast koosnev didaktiline traktaat, mis oli 13. sajandist kuni 16. sajandi alguseni üks enim ülikoolides kasutatud ladina keele õppevahend. Sellega sobivad ka vagantlike värsside ja mõistatuste iseloom, mida samuti seostatakse ülikoolidega. Need värssid on aga üldiselt kogu Euroopas laia levikuga ning on

³¹² In principio: Tria sunt in quibus praecipue lex diuina consistit.

³¹³ In principio: Cum multa sint sacramenta noue legis.

³¹⁴ Enamasti on Alexandrit nimetatud frantsisklaseks, kuigi leidub ka allikaid, mis peavad teda dominiiklaseks või benediklaseks. Tema sünni- ja surmaaastad on samuti lahtised. Philip J. Ford, "Alexandre de Villedieu's *Doctrinale puerorum*. A Medieval Bestseller and its Fortune in the Renaissance", *Forms of the "Medieval" in the "Renaissance": A Multidisciplinary Exploration of a Cultural Continuum*, ed. George Hugo Tucker (Charlottesville, Va.: Rookwood Press, 2000), lk 155–156.

keeruline neid spetsiifilisemalt teatud piirkondadega seostada.³¹⁵ Nii on Cm4 marginaalias võimalik leida ühte otseselt *Carmina Burana* tsükliks esinevat värssi,³¹⁶ hiljem on Cm4 käsikirjas ära toodud lõik *Anticlaudianusest*³¹⁷, mis tähelepanuväärsel kombel on olemas ka *Tractatus moralis de oculo* käsikirjas. Spetsiifilisemalt saksa aladele näib Cm4 värssidest viitavat *Maguntinensis, Coloniensis ac Trevirensis*³¹⁸, mis kujutab endast Püha Rooma keisri valijaid kirjeldavat värssi.³¹⁹ Samas aga paarisriim *Nullus in hoc mayson*³²⁰ tundub viitavat Prantsuse keeleruumile. Seda värssi ei leidu Waltheri nimestikus, aga sellele on paralleel siiski olemas ühe Praha Ülikooli raamatukogus (IV.A.14) leiduva 14. sajandi lõpu käsikirjas, mille kolofoonis leiduva märkuse järgi saab otsustada, et see on kirjutatud Määrimaal. Käsikiri ise sisaldab Esculanumi Nicolause jutluseid, Innocentius III raamatut *De miseria et utilitate humanae condicionis*, Augustinuse kirja Cyrilliusele ja Eusebiuse kirja Hieronymuse surma kohta.³²¹

Cm4 käsikirja sisuosa kiri kuulub *textualis formata/textualis libraria* gruppi ning marginaalia märkuste kirjaks võib pakkuda *cursiva antiquior/cursiva recentior* (tähelepanuväärne on 29v, 30r kaheosaline a vaheldumisi üheosalisega; 29r 8-kujuline, joone peal asetsev g, iseloomulik p), mille võiks paigutada 14. sajandisse ning nõustuda Tiina Kala arvamusel, et need märkused on tehtud enne köitmist.³²² Selline kiri on Derolezi järgi 14. sajandil eriti iseloomulik Saksamaale, Kesk-Euroopale ja Skandinaaviale.³²³ Cm4 lakkum on purunenud, kuid säilinud

³¹⁵ Tiina Kala on TLA & EAM kataloogis, lk 70–80 toonud ära paljude värsside numbrilise Hans Waltheri järgi. Vt Hans Walther, *Proverbia sententiaeque Latinitatis Medii Aevi. Lateinische Sprichwörter und Sentenzen des Mittelalters in alphabetischer Anordnung*, Carmina Medii Aevi posterioris Latinae II, 1–6 (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1963–1969); Hans Walther & Paul Gerhard Schmidt, *Proverbia sententiaeque Latinitatis medii ac recentioris aevi. Lateinische Sprichwörter und Sentenzen des Mittelalters und der frühen Neuzeit in alphabetischer Anordnung*, Carmina Medii Aevi posterioris Latinae, Nova ser. (Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1982–1986). Nimetatud teostes tuuakse ära ka nende värsside leidumine käsikirjades või kollektsioonides, mis Cm4 värsside puhul pärinevad nii inglise, saksa kui ka prantsuse keeleruumist.

³¹⁶ Etates anni vitium peccata tyranni
currunt, labuntur, remanet, crescunt, statuuntur.

Johann Andreas Schmeller, *Carmina burana. Lateinische und deutsche Lieder und Gedichte einer Handschrift des XIII. Jahrhunderts aus Benedictbeuern auf der K. Bibliothek zu München* (Stuttgart: Literarischer Verein, 1847), LXVIII a. (f. 43b), lk 38–39. Koehler, lk 110 [28], Cm4 38v.

³¹⁷ Koehler, lk 111 [30], Cm4 40v.

³¹⁸ Koehler, lk 112 [36], Cm4 43r.

³¹⁹ In principio: Maguntinensis Treuerensis. Hans Walther & Alfons Hilka, *Initia carminum ac versusum Medii Aevi posterioris Latinorum. Alphabetisches Verzeichnis der Versanfänge mittellateinischer Dichtungen. Ergänzungen und Berichtigungen zur 1. Auflage von 1959* (Göttingen: Vandenhoeck u. Ruprecht, 1969), nr. 10618.

³²⁰ Koehler, lk 113 [39a], Cm4 46v.

³²¹ Josef Truhlář, *Catalogus codicum manu scriptorum latinorum qui in c. r. bibliotheca publica atque Universitatis Pragensis asservantur* (Pragae: Sumptibus Regiae Soc. Scientiarum Bohemicae, 1905), lk 240. Värss leidub seal kujul: “finivi librum, sine manibus scripsi illum. Si quis in hoc mayson quidquid facit nisi rayson, si facit rayson, statim mittetur in ayson.”

³²² TLA & EAM kataloog, lk 65.

³²³ Derolez, *The palaeography of Gothic manuscript books*, lk 133jj.

detailide järgi saab otsustada, et ka see oli väga sarnane Cm3 sulusele, kinnituses (tüüpiliselt Saksamaale ja Madalmaadele) samuti raamatu esikaanele.

Niisiis saab paleograafilistele andmetele, sõnavaraliste iseärasustele ja tekstide levikule tuginedes käsikirjade praeguse kuju päritolupiirkonnaks oletadagi Kesk-Euroopat, Saksamaad või Skandinaaviat. Cm3 ja Cm4 käsikirja koos käitlemise juures aga on vajalik rõhutada, et käsikirjad võidi ühtsesse köitesse liita alles hiljem ning sellega seoses ei pea kõite sarnasus tähendama köidetes leiduvate tekstide sama kirjutamiskohta ja päritolu.

Arvesse tuleb siinkohal võtta asjaolu, et kõige tõenäolisemalt köideti Cm3 ja Cm4 käsikirjad 14. sajandi lõpu – 15. sajandi alguse kontekstis, ehk siis Sajaaastase sõja ajal 1337–1453. Samaaegselt oli käärimas ka nn Lääne skisma (1378–1417), kui üheaegselt oli võimul mitu legitiimse kardinalide kogu poolt valitud paavsti ja tekkis poliitiline vastuolu Euroopa erinevate piirkondade vahel. Balti alad oleksid seal olnud koos Püha Rooma keisririigi, Inglise, Rootsi, Taani ja Norra aladega Roomas resideeruva paavsti pooldajad, Prantsuse, Šoti ja Ibeeria poolsaare alad pooldasid aga Avignoni paavsti. Ka see asjaolu tundub viitavat Inglise, Kesk-Euroopa ja Skandinaavia suhetele võimalusele.

Siinkohal on väga oluliseks teguriks jätkuv traditsioon sooritada ristiretki, millega seoses muutusid just sel ajal Euroopa aadli hulgas populaarseks nn Preisi reisid.³²⁴ Selliste reiside populaarsusest annab tunnistust ka kuulus Chauceri rüütel, kelle kohta mainitakse:

... ja laua otsas, meestehulgas ranges
ta tihti troonis sõjakäigul Preisis.
Ning Venemaal ja Leedus väega reisis,
ta rohkem küll kui ükski ristosõitnu...³²⁵

Sellele teemale mahuka uurimuse pühendanud Paravicini toob välja, et kõige tihedamad olid selliselt kirjeldatud kontaktid Inglise alade ja Preisi piirkonna vahel vahemikus 1360–1369 ja 1390–1394, mil Inglise-Prantsuse sõjas olid suuremad vaherahuperioodid – samast ajast on teada ka Prantsuse rüütlite kõige sagedasem periood Preisi ristosõdadest osavõtmisel.³²⁶ Niisiis on mõeldav, et raamatute

³²⁴ Vt Werner Paravicini, *Die Preussenreisen des europäischen Adels*, 1–2 (Sigmaringen: Jan Thorbecke, 1989–1995).

³²⁵ Geoffrey Chaucer, *Canterbury lood*, trans. Volele Viidemann (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2006), lk 54. Ful ofte tyme he hadde the bord bigonne / Aboven alle nacions in Puce; / In Lettow hadde he reysed and in Ruce, / No Cristen man so ofte of his degree. (52–55). Geoffrey Chaucer, *The Canterbury Tales: The First Fragment*, ed. Michael Alexander (London; New York: Penguin Books, 1996), lk 5. Kui "Lettow" tähistas sel ajal üldiselt Leedut, siis "Ruce" tuleks siinkohal tõlkida tõenäoliselt hoopis Žemaitijaks. Vt William Urban, "The Correct Translation of 'Ruce'", *Journal of Baltic Studies* 13, 1 (1982), lk 12–18.

³²⁶ Paravicini, *Die Preussenreisen des europäischen Adels*, 1, lk 102, 122.

kõitmine võis toimuda Pommeri regioonis ja sealt edasi liikusid need mingisugusel ajal (Saksa Ordu kontaktidega?) Eestisse ja lõpuks Tallinna rae valdusesse.

Samas ei ole välistatud ka nende raamatute pärinemine hoopis Rootsi vahenduse kaudu, sest on teada Rootsi Birgitta ordu liikmete huvi nii Tallinna (Mariendal) kui ka Inglismaa (Syon Abbey) vastu ning arvestades Vadstena laialdasi kontakte ülejäänud Euroopaga ei oleks sellise sisuga käsikirjade leidumine seal üllatav. Vadstena munk Johannes Johannis Kalmarist külastas 1407. aastal Tallinna ja 1415–1416 viibis Londonis, mõlemal korral oli eesmärgiks kloostris asutamine.³²⁷ Et sellised kontaktid ei jäänud ühekordseks, annab tunnistust teade, kus Karolus Andree Vadstenast külastas Tallinna 1410. ja 1412. aastal ning kopeeris seal mitmeid raamatuid.³²⁸ Tähelepanuväärne on siinjuures ka 15. sajandist pärineva haruldase Rootsi päritolu kukkur-raamatu (Cm9) leidumine Tallinna Linnaarhiivis,³²⁹ mis annab ka materiaalselt tunnistust raamatute liikumise võimalikkusest sellel marsruudil. Birgitiinide huvi raamatute vastu kinnitavad ka Pirita kloostris kaevamistelt leitud raamatute lukkumid.³³⁰

Sellised kontaktid iseenesest ei ütle midagi selle kohta, millise ordu kontekstis need raamatud Eestisse jõudsid. On ju samuti teada nii Tallinna dominiiklaste³³¹ kui ka Padise tsistertslaste kontaktid Rootsi ja Taani valdustega.³³² Koher omistabki selle käsikirja kuulumise just tsistertslastele. Tema peamine argument käsikirja paigutamiseks valgete munkade konteksti on lõik Cm4 f. 49r:

³²⁷ Julia Bolton Holloway, *Saint Bride and Her Book: Birgitta of Sweden's Revelations* (Cambridge: Boydell & Brewer, 2000), lk 23. Vt ka Monica Hedlund & Alf Härdelin, *Vadstena klostera bibliotek: ny katalog och nya forskningsmöjligheter = The Monastic library of medieval Vadstena: a new catalogue and new potentials for research* (Stockholm: Almqvist & Wiksell International, 1990).

³²⁸ Sven Olof Andersson, *Preachers in the Vadstena Collection* (Uppsala: Uppsala University, Department of Classical Philology, 1992), lk 47. Vt ka Margarete Andersson-Schmitt & Monica Hedlund, *Mittelalterliche Handschriften der Universitätsbibliothek Uppsala: Katalog über die C-Sammlung, Acta Bibliothecae R. Universitatis Upsaliensis* 26, 1–8 (Stockholm: Almqvist & Wiksell International, 1988).

³²⁹ TLA & EAM kataloog, lk 150–152.

³³⁰ Hans Treumann, *Vanemast raamatukultuuriloost* (Tallinn: Eesti Raamat, 1977), lk 22–24. Hugo Peets, "Pirita kloostrivaremeist leitud vaselöike plaadi fragmendi "Ecce Homo" päritolust", *Vana Tallinn / Tallinna Ajaloo Selts* I/1 (1936), lk 12–15. Kirjeldab 1936. aasta kaevamistelt leitud, hollandi-burgundi meistri vaselöike jäljendust 15. sajandi keskelt ning oletab, et see on tõenäoliselt siia sisse toodud. Jaan Tamm & Villem Raam, *Pirita klooster: ehitus- ja uurimisligu* (Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2005), lk 61 toob ära ka mõningaid Pirita kloostrist leitud raamatute nurgakaitseid, mis otsustades Szirmai, lk 265 järgi on 15. sajandi keskpaiga tüüpiline masstoodang, mis oli levinud kogu Euroopas ja mida valmistati sagedasti Nürnbergis.

³³¹ G. von Walther-Wittenheim, *Die Dominikaner in Livland im Mittelalter*, lk 67–69. Vt ka Jarl Gallén, *La province de Dacie de l'Ordre des Frères Prêcheurs* (Helsingfors: Söderström, 1946), lk 181–183.

³³² Vt Reinhold Hausen, *Registrum Ecclesiae Aboensis eller Abo domkyrkas Svartbok* (Helsingfors: J. Simelii Arfvingars Boktryckeri, 1890), lk 91 (Registrum Ecclesiae Aboensis, fol. 72). Vt ka Wolfgang Schmidt, *Die Zisterzienser im Baltikum und in Finnland*, Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran Vuosikirja XXIX–XXX (Helsinki: Suomen Kirkkohistoriallinen Seura, 1941), lk 84.

Nõnda ka võib lugeda Püha Augustinuse kohta, kes põgenes kõigist linnadest, kus polnud piiskoppi. Samamoodi on loetav kellegi Clairvaux' munga kohta, kes paavsti ja abti poolt piiskopiks valituna ütles neile nõnda: võin saada jooksik-mungaks, aga piiskoppi ei saa minust kunagi. Ütles, sest teadis, et vaimus saab pärast surma päästetud, kui aga oleks piiskopiks saanud, oleks hukka mõistetud.³³³

Tõepoolest leidub esimene paralleel sellele tekstile (arvatavasti) tsistertslastena surnud Petrus Cantori (ca. 1127/47–1197) teoses *Summa quae dicitur Verbum adbreuiatum*,³³⁴ samas aga leidub see *exemplum* hiljem ka dominiiklase Stephanus de Borbone (ca. 1190–1261) teoses *Tractatus de diversis materiis praedicabilibus*³³⁵ ja veidi hiljem ka frantsisklase Salimbene (1221–ca. 1287/88) *Cronicas*.³³⁶ Niisiis ei saa selle tekstikatke päritolu põhjal kindlalt otsustada, millise ordu kontekstist see märkus Cm4 lehe serval võib pärit olla.

6.2. KUNSTIAJALOOLISED ARGUMENDID

Nagu ka juba sissejuhatuses toodud, toetub kunstiajaloolane Armin Tuulse oma raamatus *Die Spätmittelalterliche Steinskulptur in Estland und Lettland*³³⁷ Fr. Koehleri uurimusele³³⁸ väites, et Cm3 käsikiri oli kunagi Padise tsistertslaste valduses. Ta toob täpsemalt välja, et Padise kloostrikiriku konsoolidel kujutatud voorused ja pahed on otseselt seotud Tallinna Linnaarhiivi käsikirjas kirjeldatutega. Mis puutub spetsiifiliselt Cm3g osasse, siis toob Tuulse välja, et nii kloostrikirikus kui ka Risti kirikus leiduvad skulptuurid pööravad suurt tähelepanu silmadele, mis on just eriti Risti kirikus visuaalselt valitsevad. Sellise seisukoha järgi oleks pidanud käsikiri Eestisse jõudma 14. sajandi lõpus või 15. sajandi alguses, sest sellesse aega dateeritakse Padise raidplastika. See iseenesest klapib küll oletusega, et Cm3g käsikiri köideti kokku Cm3a–f osaga just sellel perioodil (vt ptk 1). Samas ei ole

³³³ Illud etiam legitur de beato Augustino, quod fugit de omne civitate in qua non fuit episcopus. Similiter legitur de quodam monacho Clarevallis dum a papa et ab abbate eligeretur in episcopum, ille dixit: monachus fugitivus esse potero, episcopus vero nunquam ero; qui dixit in spiritu post mortem se esse salvatum, sed si fuisset episcopus factus, fuisset dampnatus. Koehler, lk 99.

³³⁴ Petrus Cantor, *Summa quae dicitur Verbum adbreuiatum (textus conflatus)*, ed. M. Boutry (CM 196, 2004), pars 1, c. 52.

³³⁵ Stephanus de Borbone, *Anecdotes historiques: légendes et apologues tirés du recueil inédit d'Etienne de Bourbon, dominicain du XIIIe siècle*, ed. A. Lecoy de La Marche (Paris: Renouard, 1877), lk 421.

³³⁶ Salimbene de Adam, *Chronica*, ed. G. Scalia (CM 125–125A, 1998–1999), pag., 206.

³³⁷ Tuulse, *Die Spätmittelalterliche Steinskulptur in Estland und Lettland*, lk 23.

³³⁸ Koehler, lk 14.

sarnasused käsikirjas kirjeldatud allegooriliste piltidega ning skulptuuride vahel kuigi otsesed. Nii näiteks on Padisel kujutatud ahvi peegliga, kuid Cm3g tekstis on ahvide püüdmine seotud liimi, mitte peeglitega. Arvestades ka oletuslikku seotust pigem mendikantidega ei tundu seisukoht, et Cm3 käsikiri oli eeskujuks Padise kloostri dekoreerimisel, kuigi tõenäoline.

6.3. KOKKUVÕTE

Toetudes eelnevates peatükkides toodud arutlusele tundub tõenäolisem versioon, et käsikiri – olles ilmselt ümber kirjutatud mendikantide hulgas – liikus ka nende kaudu lõpuks Eesti alale ja sealt edasi Tallinna Linnaarhiivi valdusesse. Cm3 käsikirja liikumisel tuleb arvesse võtta ka sellega väga sarnase Cm4 käsikirja iseloomu, mis on samuti paigutatav ülikoolitraditsiooni. Arvestades Cm4 koodeksi palgelehti, ei ole alust arvata, et sellise iseloomuga tekste oleks köitmisel Eestis kättesaadaval – seega võib arvata, et nende köitmine toimus väljaspool Eetit ja Cm3 ja Cm4 käsikirjad liikusid siia koos. Köitmiskohaks võib oletada Põhja-Saksamaad (Pommeri piirkonda?). Käsikirjade Eestisse jõudmisel ei ole välistatud ka Rootsi vahendus, sest sellest perioodist on teada tihedaid kontakte Rootsi erinevate ordudega (domiiniiklased, tsistertsused, birgitiinid).

7. KOKKUVÕTE

Selle dissertatsiooni eesmärgiks on kirjeldada, publitseerida ja tõlkida osa Tallinna Linnaarhiivi käsikirjast fond 230, nimistu 1, säilik Cm 3 (lühendatult Cm3). See ladinakeelne konvoluut on üks vähestest, mis on säilinud Eesti keskajast ning tähelepanuväärne ka selle poolest, et sisaldab lõpuosas ilmselt Inglise kopisti poolt kirjutatud teksti. Tegemist on teadaolevalt ainukese Inglise päritolu käsikirjaga, mida on võimalik seostada Eesti keskajaga.

Töö läheneb käsikirjale juhindudes esiteks fenomenoloogilise deskriptsiooni põhimõtetest, kus antakse ülevaade käsikirjast tervikuna ja üksikelementide kogumina. Selliselt on kirjeldatud käsikirja detaile vastavalt nende esiletuleku järjekorrale – niisiis esiteks koodeksi välimus, seejärel köide ise, raamatuplokk, lehekülje joonimine ja lõpuks kiri.

Koodeksi sisu arvesse võttes on võimalik see jaotada seitsmeks osaks, mis on tähistatud tähtedega a kuni g (Cm3a – Cm3 f. 1ra-123rb; Cm3b – Cm3 f. 123rb-127r; Cm3c – Cm3 f. 127ra-vb; Cm3d – Cm3 f. 128ra-198vb; Cm3e – Cm3 f. 199ra-202ra; Cm3f – Cm3 f. 202rb-256va; Cm3g – Cm3 f. 257r-272v). Paleograafilistest kaalutlustest lähtuvalt kuuluvad Cm3 a–f osad kokku ning on alles hiljem liidetud Cm3g osaga.

Liikudes deskriptiivselt käsitluselt hermeneutilisele, olen ma edasi vaadelnud kirjeldatud detaile kontekstis, esitades käsikirja kirjutamise asjaolud lähtudes tehnoloogia- ja ideeajaloolistest tähelepanekutest. Sellega seonduvalt olen kirjeldanud ka teksti võimalikku auditoriumi ja arutlenud käsikirja liikumisteede üle. See osa tööst on suuresti spekulatiivse iseloomuga, sest üheselt tõlgendatavaid asjaolusid käsitleva koodeksi juures ei ole palju. Asjaoludeks, millest saab käsikirja kui füüsilise objekti valmimise ja võimaliku liikumise juures lähtuda, on:

1. Cm3 a–f osa kirjutamise aeg: 13. saj lõpp või 14. saj algus;
2. Cm3a–f kirjutamise koht: tõenäoliselt Põhja-Prantsusmaa või Madalmaad;
3. Cm3g kirjutamise aeg: ca. 1320;
4. Cm3g kirjutamise koht: tõenäoliselt Inglismaa;
5. Cm3g kirjutamise kontekst: tõenäoliselt mendikandid;
6. Cm3 köitmise aeg: 15. saj algus;
7. Cm3 köitmise koht: tõenäoliselt Põhja-Saksamaa (Pommer?) või Skandinaavia piirkond.

Cm3 osad a–f sisaldavad jutluste ettevalmistamiseks mõeldud tekste (Nicolaus de Byard OFM(?) (fl. 13 saj. keskel) *Summa de abstinentia* ning Nicolaus de Gorran OP († 1295) *Sermones de tempore et de diversis* ja *Sermones de sanctis*), tähestikulist registrit ja kalendrit (*dominicalia et ferialia totius anni*). De Gorrani tekstide kohta on Fr. Koehler arvanud³³⁹, et need polnud kindlasti väheharitutele jõukohased. Asjaolust, et raamatu kasutaja pidi olema üsna haritud, annab tunnistust ka Cm3 koodeksi viimane osa, mis ongi käesoleva töö uurimisobjekt.

Cm3g näol on tegemist 13. sajandi 80ndatel aastatel Limoges'i Petruse poolt kirjutatud moraalligeograafilise traktaadi (*Tractatus moralis de oculo*) konspektiga. Petrus kirjutas Tallinna käsikirjale aluseks oleva teksti Pariisis ning seega paigutub algtekst 13. sajandi õhustikku, kus araablaste poolt vahendatud teadmised optika ja kreeka filosoofia kohta olid juba leidnud Lääne ülikoolides väga elava vastuvõtu ning sellele toetudes toimusid mitmed olulised intellektuaalsed muutused. Filosoofiliselt sai järest olulisemaks keskaegselt mõistetud aristotelism ning koos sellega hakati rohkem pöörama tähelepanu ka loogikale ja eksperimentaalsusele. Ühelt poolt tähendas see huvi mitmesuguste teaduslike teooriate vastu, mis leidsid väljenduse nt Roger Baconi teostes ja teisalt loogilis-süsteemiseerivas teoloogias Thomas de Aquino teostes.

Juba 12. sajandil olid alguse saanud ka teistlaadsed muutused vaimuelus, mis esialgu väljendusid siimaani läänes pea tundmatute hereetiliste liikumiste tekkes ja leidsid 13. sajandil teatava lahenduse uute mungaordude esilekerkimises. Mendikandid, kes esindasid sageli peaaegu radikaalseid vaesust pooldavaid ideid ja kritiseerisid teravalt ilmalikku (ja vahel ka kiriklikku) võimu, püüdsid hakata taas kohati võibolla liigselt formaliseeritud kirikut inimesele lähemale tooma. Kõige muu hulgas väljendus see ka aktiivses jutlustamises, mille tarbeks tekkisid esiteks süstematiseeritud käsiraamatud ja seejärel ka jutluste toorikud, kust jutlustajad said kiiresti vajaminevaid kirjakohti, viiteid ja mõtteteri üles leida. Samal ajal jätkus ülikoolide kasv ning sellega seoses oli tarvis üha enam õppematerjale üliõpilastele. Selline olukord viis omakorda muutustele raamatute ümberkirjutamises – kui eelnevalt oli kirjutatud tavaliselt üks raamat korraga, siis nüüd tuli kasutusele nn *pecia* süsteem, mis võimaldas poognate kaupa raamatut välja laenutada ning seega jaotada selle ümberkirjutamine mitme kirjutaja vahel.

Limoges'i Petruse traktaat silma kohta paigutub eelkirjeldatud konteksti ning levis ka *pecia* süsteemi kaudu – niisiis on tegemist tekstiga, mis on ühest küljest jutlustamise abivahend, kuid samal ajal pakub ta jutlustamiseks välja allegoorilisi tõlgendusi selleaegsest kõige moodsamast teadusest. Cm3g käsikirjas sisalduv traktaat oli selliselt inspireeritud kõige olulisemal määral Roger Baconi töödest (eriti *Perspectivast*), keda Petrus aga oma tekstis nimepidi kordagi ei maini. Sellise väljajätmise põhjuseid võib olla mitmeid, kuid üks tõenäolisematest seisneb selles, et Roger Baconi ideed olid just sel ajal kõige suurema kahtluse all, ning võib arvata, et see hoidis Petrust tagasi ka teda avalikult tsiteerimast.

³³⁹ Koehler, *Ehstländische Klosterlectüre*, lk 84.

Tractatus ise lähtub matematiseeritud optika (ehk siis *perspectiva*, nagu seda 13. sajandil nimetama hakati) arusaamadest ning kasutab selle uue teaduse seletusjõudu ka teoloogiliste probleemide avamiseks. Kasutades üheltpoolt Alhaceni intromissiooniteooriat ja teiselt poolt platonistlikku ekstramissiooniteooriat, seletab Petrus allegooriliselt pühakirja, vanaaja filosoofide ja pühakute elusid ning visuaalseid illusioone, andes neile moralistliku ja teoloogilise sisu. Selliselt paigutub traktaat teatud mõttes eklektilisele keskteele intro- ja ekstramissiooniteooriate vahel. Ilmselt aga ei olnud süstemaatiline nägemise käsitus Petrusel isegi eesmärk, vaid segateooria eelistamine tulenes – kõige muu kõrval – ka sellest, et nii tekib mitmekesiseid võimalusi nägemise allegooriliseks seletamiseks. Tõenäoliselt ei ole sellise lähenemise juures ka tähtsusetud populaarsed tähelepanekud ja uskumused, mis tunduvad toetavat nii ekstra- kui ka intromissiooni ja tulevad nõnda lugejatele esile tähenduslikuna.

Selliselt pakkus see tekst tõenäoliselt kõige suuremat huvi justnimelt ülikooliringkondades, sest enamasti oli ülikoolihariduse lõppeesmärk vaimuliku karjäär ning sellega seoses oli kõigil tarvilik pidada ka vastavalt ettevalmistatud jutlusi. Petruse traktaadi keerukus lubab arvata, et tegemist ei olnud väheharitutele mõeldud tekstiga, millest annab muuhulgas tunnistust ka asjaolu, et see oli varustatud põhjalike ja täpsete viidetega, et lugejad saaksid ise uurimistööd edasi teha. Tekst muutus omal ajal väga populaarseks, millest annavad tunnistust siiani säilinud rohkem kui 220 käsikirja, mida on leitud Euroopa kõige erinevamatest piirkondadest. On siiski tähelepanuväärne, et selle teksti esimene trükk (15. saj lõpp) omistati inglise päritolu Johannes Peckamile ning mõningates kataloogides võib *Tractatus moralis de oculo* käsikirju siiani näha samuti inglise päritolu Robert Grosseteste'ile omistatuna.

Vastavalt Cm3g paleograafilisele analüüsile on see kirjutatud kasutades *anglicana* kirja, mis oli kasutuses Briti saartel. On niisiis mõeldav, et Tallinna käsikiri kirjutati ümber just Inglismaal, kuigi ei saa välistada ka, et teksti kirjutas ümber Inglismaal hariduse saanud isik ajal, kui ta viibis mandril. Nii või teisiti saab väita, et see toimus just insulaarses mõjuväljas 14. sajandi alguses. Just sel ajal oli ka Oxfordi ülikooli ümber tekkinud enamasti mendikantidest koosnev grupp, kelle peamiseks huviks olid klassikalised autorid ja kellest üks (Thomas Waleys) sattus ka pühade nägemise (*visio beatifica*) teemal vaidlusesse paavst Johannes XXII-ga. Kuigi Cm3g tekstist pole võimalik välja lugeda otseselt sellesse vastuollu puutuvaid märkuseid, tundub selline temaatiline sarnasus ometigi tähendusrikas. Siinkohal saab arvesse võtta ka spetsiifiliselt Tallinna käsikirja puhul täheldatavat püüdu ümber kirjutada ja tsiteerida pigem antiikautoreid kui Piiblit või patristilisi isasid. Nii võibki oletada, et kirjutajaks oli keegi üliõpilane, kelle sooviks oli õpetatud jutluste tarbeks konspekteerida teksti, millest tal polnud võibolla endal kõige paremat arusaamist, sest tekstis esineb mitmeid vigu seoses teaduslike terminite ümberkirjutamisega.

Kõige suurema tõenäosusega sattus see tekst koos Briti saartelt lähtuvate “reisijatega”, ehk siis Preisi ristosõdijatega (või vähemalt oletatavasti nende kontekstis, toi-

mus siis ju hansateed kaudu kõige tihedam liiklus saarte ja Pommeri/Preisi vahel) tagasi mandrile ning köideti seal Cm3 a–f osaga kokku. Sellest annab tunnistust Cm3 köite iseloom, mis on sarnane pigem mandril kui Briti saartel köidetutega ning selle sarnasus ka Cm4 käsikirjaga, mille kohta pole mingit alust arvata, et see on kunagi Inglismaal viibinud. On võimalik, et keegi ülikoolis õppinud munk võttis need raamatud endaga lõpuks Eestisse kaasa või saadeti need siia “raamatuabi” korras. Välistatud ei ole siinkohal aga ka Rootsi vahendus, sest on mitmeid teated raamatute liikumisest just Rootsi – Tallinna marsruudil.

Nii joonistubki välja käsikirja võimalik teekond Eestisse ja selle positsioon siinsel intellektuaalsel maastikul. Võib arvata, et seda raamatut kasutasid tõenäoliselt Tallinna mendikandid, kelle kettraamatukokku see võis mingisugusel perioodil kuuluda. On üsna kindel, et nii Cm3 kui Cm4 (mis köite sarnasusi arvestades kuuluvad kokku) ei ole seotud Dünamünde tsistertslaste juurest pärineva ja ilmselt mõnda aega Padisel olnud Cm8 käsikirjaga, mille köide on valmistatud täiesti erinevaid tehnoloogiaid kasutades. Sellele oletusele lisavad toetust ka Cm3g ümberkirjutamise asjaolud, kus kirjutaja on lisanud mendikantide tsitaate (Bonaventura ja Thomas de Aquino) ning jätnud välja mitmeid Clairvaux Bernarduse tsitaate, mis tsistertslaste puhul oleks vähemasti ebatavaline.

Kui eeldada, et tekst kuulus kettraamatukokku, siis on alust arvata, et see leidis kasutust siingi, kuna kettraamatukokku sattusid üldiselt teosed, mis olid suurema lugejahuviga ja seega pidid olema pidevalt kättesaadavad.

II OSA

8. CM3G TEKST

8.1. PÕHIMÕTTED, MILLEST ON LÄHTUTUD TRANSKRIPTSIOONI JA TÕLKE TEGEMISEL

Järgnev Cm3g transkriptsioon ei püüa esitada Limoges'i Petruse *Tractatus moralis de oculo* teksti vaid Tallinna Linnaarhiivi käsikirja versiooni. Sellega seoses on siin säilitatud viited Cm3g ridadele ladinakeelse teksti sees, mis on toodud ära loogeliste sulgude { } vahel väiksemas ülakirjas. Teksti sees on ära toodud ka Cm3g käsikirjas leiduvad paragrahvimärgid ¶ ja suurtähtedena esinevad *litterae notabiliores*. Marginaalias on märgitud Cm3 foolionumbrid (teksti sees tähistab fooliovahetust taandrida) ning ära toodud ka käsikirjas marginaaliasse lisatud pealkirjad. Samas ei ole välja toodud kõiki marginaalia märkusi, vaid ainult neid, mis viitavad teksti struktuurile. Sellel põhjusel on lugejamärkused (nt *nota*, *fabula*, *narracio*) välja jäetud. Käsikirja võimalikult täpset esitust silmas pidades ei ole siinses ümberkirjutuses kasutatud ka normaliseeritud ladina keelt vaid tekst on toodud selliselt, nagu see kirjas on. Seega keskajale tüüpiliselt esineb käändelõpp "ae" läbivalt "e" kujul, ka nimed ning kirjavead on toodud ära sellisena nagu need käsikirjas esinevad.

Teksti sees on lisatud selgitavad märkused kandiliste sulgude [] vahele, sarnaselt [?] on märgitud ka küsitav või halvasti loetav sõnakuju. Nurksulgude () vahel on märgitud sõnad, mis oletatavasti peaksid käsikirjas olema, kuid on jäänud ümberkirjutaja poolt mingisugusel põhjusel välja. Selleks võib olla nii Cm3g kirjutajale kättesaadava algteksti halb loetavus või konspekterimise iseloomust tulenev lühendus.

Cm3g ümberkirjutuse iseloomu illustreerimiseks on toodud ära teksti all allikakriitilises aparatuuris erinevalt mõistetud või muudetud sõnade puhul võrdlused P8 käsikirjaga (kui vaste sellele P8 leidub) ning Cm3g eriomaste tsitaatide puhul (mida P8 ei leidu) ka oletatava allika tekstiga. Need on esitatud vormingus "Cm3g sõnakuju] paralleelsõnakuju", mille lõppu on lisatud viide selle allikale. Nt "13 vis] visio P8". Paksus kirjas toodud number vastab rea numbrile, kus esineb aparatuuris toodud sõna. Need reanumbrid on ladinakeelses tekstiosas toodud vasakul marginaalias (iga viie rea järel) ning ei vasta Cm3g reanumbritele (mis on toodud teksti sees loogeliste sulgude { } vahel).

Joonealuste märkustena on toodud algtekstis tuvastatud viited nii Piibli kirjakohtadele kui ka autoritele. Autorite puhul olen sageli ära toonud ka lause või lõigu, millele käsikirjas on viidatud või mida on ilma viiteta tsiteeritud. Seal kus Cm3g autor viitab P8 käsikirjas puuduvatele autoritele, olen selle ka eraldi välja toonud (vt ka tabel 4.5). Enamik viiteid autoritele on leitud Brepolise ladinakeelsete tekstide andmebaasi abil.³⁴⁰ Piibli kirjakohtade toomisel olen kasutanud Typographus

³⁴⁰ "CLCLT", "MGH", "AL", <<http://brepolis.net>> [29. mai 2008].

Vaticanus'e poolt 1598. aastal välja antud editsiooni *Biblia Sacra Vulgatae editionis, Sixti V Pontificis Maximi jussu recognita et edita* (nn *Vulgata Clementina*) 2005. aasta võrguväljaannet.³⁴¹ Deutsche Bibelgesellschafti poolt välja antud *Biblia Sacra iuxta vulgatum versionem* (nn Stuttgardi Vulgata) ei leidnud kasutamist seetõttu, et püüab taastada võimalikult täpselt Hieronymuse algteksti. Arvestades Cm3 käsi-kirja konteksti võib aga oletada, et Piibel, mis oli kättsaadav selle kirjutajale, oli sarnane pigem Clemensi Vulgatale. Need kommenteerivad viited on toodud ära väiksemas ülakirjas esitatud ladina tähestiku väiketähtedega.

Sarnaseid põhimõtteid olen järginud ka eestikeelse tõlke juures – see püüab edastada võimalikult täpselt ladinakeelset konsekti, omandades vahel ka ise konsektiivse iseloomu. Seega ei ole tõlke eesmärgiks olnud teksti ladusus või mõtte sidusus vaid kirjapandud teksti vahendamine. Vahel on siiski mõistetavuse huvides olnud vajalik lisada puuduvaid sõnu või kirjutatu arusaamiseks vajalikke kommentaare ka teksti sisse (vastavalt () ja [] sulgude vahel). Puuduvad sõnad, millele pole isegi oletuslikku vastet on märgitud ristiga [†]. Eestikeelses tekstis olen toonud joone all viiteid ka töö esimesele osale ja selgitanud ümberkirjutuse ja tõlke problemaatilisemaid löike. Olukorras, kus Cm3g tekstis esineb ekslik viide (Piiblile või autorile), olen ma selle viite tõlkinud ja samamoodi ekslikult edasi andnud – korrektse viite võib sellisel puhul leida ladinakeelse teksti all.

Enamasti vastavad ladinakeelse teksti aparatuuris toodud viited tänapäevases kasutuses olevale Piiblile. Tüüpiliseks erinevuseks on siiski, et *Vulgata Clementina* annab neli kuningate raamatut seal, kus eestikeelses Piiblis on 1-2Sm ja 1-2Kn. Samamoodi tuleb arvesse võtta psalmide numeratsiooni erinevus, sest keskajale tüüpiliselt järgiti Septuaginta (LXX), mitte masoreetilise teksti jaotust.

Kuna Piiblitsitaadid põhinevad kõik *Vulgata Clementina* tekstil, siis olen ma seal, kus tsiteeritav kirjakoht lahkneb tänapäevases numeratsioonist, selle eestikeelse tõlke joone all ära toonud. Eestikeelse Piibli tsiteerimisel olen kasutanud 2004. aasta Eesti Piibli Seltsi võrguväljaannet.³⁴²

Tabel 8.1. Septuaginta ja masoreetilise traditsiooni erinevused psalmide numeratsioonist.

Septuagintal põhinev vana numeratsioon, mida kasutab <i>Vulgata Clementina</i>	Masoreetilisel tekstil põhinev uus numeratsioon, mida kasutab ka <i>Versio Nova Vulgata</i> ja ka enamik uusi Piiblitõlkeid
1–8	
9	9–10
10–112	11–113
113	114–115
114–115	116
116–145	117–146
146–147	147
148–150	

³⁴¹ “The Clementine Vulgate project” <<http://vulsearch.sourceforge.net/gettext.html>> [12. veebr 2008].

³⁴² “Piibel.net”, ed. Eesti Piibli Selts <<http://www.piibel.net/>> [12. veebr 2008].

8.2. CM3G TRANSKRIPTSIOON JA TÕLGE

{1} ¶ · Constantinus^a in libro de oculo et ex uerbis alhacen in primo libro f. 257 r
 {2} sciencie perspective / oculus tres habet tunicas / prima vaea, quoniam
 est sicut vua / secunda {3} / est cornea · quia sicut cornu est clara et lucida
 / tertia siroteca siue {4} consolidatiua / · quia sit solida siue dura ; habet
 5 qui tres humores / {5} Primus nominatur uitreus · quia sicut uutri sequati
 similitudinem gerit / secundus glacialis {6} seu cristallinus · similis cristallo
 / tertius albugineus quia albumen {7} oui similis / habet eciam unam stellam
 subtilem et peruiam que continet {8} tres supradictos humores / insuper
 et palpebras / humor autem cristallinus {9} in medio collocatus pupijlla
 10 uocatur et in ea est uirtus enim uisua {10} sicut in subiectobus [?] non
 primo quoniam [lacuna] neruis communionis est organum radicale {11} in
 quo se intersectant duo · nervi uisibiles in modum crucis {12} ab oculis
 uenientes · in quo munio [?] fontaliter est uirtus uisua / subiectum [?]
 {13} ergo debet psalma^b costodi nos domine vt pupillam oculi / quia sicut
 15 sunt vij {14} ad pupille custodiam · ita si · sunt ad spiritualis pupille {15}
 id est anime custodiam necessaria · est tres theologice virtutes^c · et quatuor
 {16} cardinales / insuper continua influentia gratie manans a crucifixo {17}
 ¶ mollior tunica est pupille proximior · durior {18} remotior / sic prelatus
 tamquam molior tunica debet fouere animam {19} subditi per misericordiam
 20 et post duriori tunicam [?] · per rigorem siue {20} iusticiam ita quod vna
 non sit altera / Gregorius^d iusticia sine {21} misericordie multum destituitur
 si una sine altera teneatur {22} / 4 · Regum · 2^e helias dicitur · primo currus
 · prelatus · per misericordiam {23} infirmos supportando et post auriga per
 iusticiam discolos {24} stimulando [?] {25} ¶ triplex est visio oculi secundum
 25 autores perspective / prima per lineas {26} rectas / et alia per lineas fractas /
 tertia per lineas reflexas /

{1} prima perfectior duabus aliis · secunda certior tericia minus certa · f. 257v
 sic {2} spiritualiter est triplex uisio [?] una post resurrectionem ultimam
 {3} in corpore et anima que est perfectissima secunda autem solum in

4 siroteca] sclerotica P8 5 sequati] liquiati P8 7 stellam] telam P8 9 cristallinus]
 cristallinus P8 10 subiectobus] subiectos P8

^aConstantinus Africanus (1015-1087). ^bPs 16,8. ^cCf. Roger Bacon, *Perspectiva*, 3.3.1.
^dGregorius Magnus, *Moralia in Iob*, ed. M. Adriaen (SL 143, 1979-1981), XX,5: Disciplina
 enim uel misericordia multum destituitur, si una sine altera teneatur. ^e4Rg 2,11.

¶ Constantinus raamatus *silma kohta* ja Alhaceni sõnadest 1. raamatus f. 257r
perspektiiviteadusest: silmal on kolm kihti – esimene on uuvea, sest on viinamarja moodi; teine on kornea, sest on nagu sarv selge ja läbipaistev; kolmas on skleera ehk kõvakest, sest on vastupidav või kõva. Tal on ka kolm huumorit: esimest nimetatakse klaaskehaks, sest on sarnane [vedelale] klaasile; teist jäiseks või kristalliliseks – 〈sest on〉 kristallisarnane; kolmandat albugineuseks, sest on munavalge-sarnane. Tal on ka üks peen ja läbitav täht, mis sisaldab kolme nimetatud huumorit, peale selle ka silmalaud. Kristallilist huumorit aga, mis asetseb keskel, nimetatakse pupilliks ja just selles on nägemisvõime, ja mitte kohe külgmistes, sest [†] ühendusnärvidel on tüviorgan, kus lõikuvad kaks nägemisnärv ristikujuliselt, lähtudes silmast, mille töös [?] nägemisvõime saab alguse. Selle kohta ütleb psalm^a: Kaitse meid Issand kui oma silmatera. Sest nii nagu seitsmekordselt on vaja silmatera kaitsta, nõnda on see ka vaimse silmatera, see tähendab hinge hoidmiseks vajalik. On 〈olemas〉 kolm teoloogilist voorust ja neli põhivoorust^b, peale selle pidev armu voog, mis voolab Ristilöödult. Pehmem kiht on pupillile lähemal, kõvem kaugemal – nõnda peab prelaat justkui pehmem kiht alluval hinge hoidma halastusega ja pärast kõvema kihi moodi ranguse ehk siis seadusega, nõnda et üks ei oleks teine. Gregorius 〈ütleb〉: Õiglus ilma halastusega on väga põlgusväärne, kui üht järgitakse ilma teiseta. 4Kn 2 kõneldakse Eelijast esmalt, et ta kanti üles “vankril”, sest halastusega toetas ta haigeid, ja pärast, et “sõjavankril”, sest ta torkis vastalisi õiglusega tagant. Perspektiivi autorite järgi on silmanägemine kolmene: esiteks otse-kiirtega; teiseks murdunud kiirtega; kolmandaks peegeldunud kiirtega.^c

Esimene on kahest järgnevast täiuslikum, teine kindlam ja kolmas f. 257v
vähem kindlam. Nii on vaimliselt nägemine kolmene: üks pärast viimset ülestõusmist südames ja hinges, mis on kõige täiuslikum; teine aga vaid

^aPs 17,8. ^bVt ptk 5.2.1. ^cVt ptk 5.2.3.

anima {4} usque ad resurrectionem et hec est debilior augustinus^a animabus
 iam beatis {5} in celo deum videntibus inest quidem naturalis appetitus
 administrandi {6} corpus quo retardantur ne taliter ferantur in deum · /
 tertia {7} est in hac uita et dicitur specularis siue enigmata^b ab apostolo
 5 {8} et est debilissima · quo · mediantibus lineis {9} ¶ ptholomaeus [?] in ·4· capitula
 libro de aspectibus probat quod ad uisionem {10} requiritur ut uisio fiat
 non solum intus suscitando speciem uisibilem {11} sed que extramittendo
 cooperando per propria uirtutem {12} et speciem / sic spiritualiter si anima
 debet deum uidere · oportet quod {13} recipat a deo gratiam et operetur
 10 secundam [?] per uirtutem propriam quia {14} qui fecit te sine te et
 cetera^c {15} ¶ In perspectiua docetur · visio in oculis non completur · ·5· capitula
 Nam {16} eiusdem rei due species ad vtrumque ueniunt oculum · Et {17}
 cum diuersitas speciei diuersificent iudicium · si vis completur {18} in oculis
 propter apprehensionem speciei gemine – una res {19} iudicabitur esse due ·
 15 oportet ergo vt ponatur aliud sentiens {20} preter oculum in quo compleatur
 – cuius instram sunt oculi quo {21} reddunt ei speciem visibilis rei · Et hoc
 est communius {22} nuridus [?] in superficie cerebri situatus ubi concurrunt
 duo nervi^d {23} a duabus partibus anterioris cerebri qui post concursum in
 {24} duos iterum dividuntur · Et quia uirtus fontaliter uisiva in {25} ilo neruo
 20 est una cui continuantur uirtutes oculorum per medium {26} nervorum
 obticorum · ideo vna res aparet una quamuis

{1} uideatur a duobus oculis ¶ moraliter iudicium temerarium {2} uitare f. 258r
 debemus ut non compleatur per ea que apparent {3} in prima facie · sed
 per deliberacionem ad uinternum iudicium {4} recurramus ·Ysa·xi·^e Non
 25 per uisionem oculorum iudicabit {5} ·Seneca^f non quod ante oculos est –

13 vis] visio P8 16 instram] instrumenta P8 17 communius] communis P8
 17 nuridus] nervus P8 24 uinternum] internum P8

^aAugustinus, *De Genesi ad litteram libri duodecim*, ed. J. Zycha (CSEL 28,1, 1894), XII,35: inest ei naturalis quidam adpetitus corpus administrandi: quo adpetitu retardatur quodammodo, ne tota intentione pergat in illud summum caelum, quamdiu non subest corpus, cuius administratione adpetitus ille conquiescat. ^b1 Cor 13,12. ^cAugustinus, *Sermones* (PL 38), CLXIX: Qui ergo fecit te sine te, non te iustificat sine te. ^dLisatud hilisema kääga. ^eIs 11,3. ^fIlmselt tsiteeritud sententside kogumiku järgi cf. Iohannes de Fonte, *Auctoritates Aristotelis, Senecae, Boethii, Platonis, Apulei, Porphyrii, Gilberti*, ed. J. Hamesse (Béatrice-Nauwelaerts, 1974), XXV, 15: Non solum quod ante oculos situm est sufficit intueri; Cf. M. Tullius Cicero, *Pro A. Caecina oratio*, ed. F. Schoell (Teubner, 1923), V: Non ut id demonstretur quod ante oculos est.

hinges kuni ülestõusmiseni ja see on nõrgem. Augustinus: Hingedes, mis on juba õndsad ja näevad taevas Jumalat, on teatav loomulik keha eest hoolitsemise tarve, mis hoiab neid tagasi, et nad taolistena ei kanduks Jumalasse. Kolmas on selles elus ja apostel ütleb, et see on peegeldav või aimav ja on kõige nõrgem, sest on poolikute kiirtega. ¶ Ptolemaios^a tõestab raamatus *nägemise kohta*, et nägemiseks pole mitte tarvis ainult nähtavat vormi sisemuses vastu võtta, vaid ka välja saata, et võime ja vorm toimiksid endaomaselt koos.^b Nii vaimliselt: kui hing peab Jumalat nägema, on tarvis Jumalalt armu vastu võtta ja toimida vastavalt endaomasele voorusväele, sest kes tegi sind ilma sinuta jne. ¶ Perspektiivi (teaduses) õpetatakse, et nägemine ei valmi silmades. Nimelt üheksamast asjast tulevad kaks vormi kumbagisse silma. Ja kuna erinevus vormides muudab erinevaks otsustuse – kui nägemine valmib silmades kaksikvormi haaramise järel, siis peetakse ühte asja kaheks olevaks –, seetõttu on järelikult tarvis, et tajujana eeldataks peale silmade midagi, milles (nägemine) valmib – mille tööriistad on silmad, mis annavad sellele nähtava asja vormi. Ja see on ühendav närvi^c, mis asub aju peal, kuhu jooksevad kokku kaks närvi kahest aju eesmisest osast, mis pärast kokkujooksmist jällegi kaheks jaotuvad. Ja kuna selles närvis on nägemisvõime allikas üks, mida jätkavad silmade võimed õõnsa närvi^d kaudu, seetõttu siis üks asi paistab ühena, kuigi

Neljas peatükk

Viies peatükk

nähakse kahe silmaga. Moraalselt: me peame hoiduma hooletutest otsustest, et ei teeks midagi selle põhjal, mis paistab esmapilgul, vaid jõuaksime sisemise otsustuseni pärast kaalumist. Js 11: Ta ei otsusta silmale nähtava järgi. Seneca: Selle nägemisest, mis on silmade ees,

f. 258r

^aVt ptk 3.2. ^bVt ptk 5.1.1. ^cTõlge P8 järgi. ^dVt ptk 5.1.3.

sufficit intueri {6} Nota de lepra Leui 14^a ·6· Capitulum {7} ¶ In perspectiua probatur · et experientia docet quod oculus in {8} aere nebuloso locatus non sic uaporoso recedens {9} si retro respiciat – uidet ipsum · quod [?] prius non uidebat {10} ¶ spiritualiter peccator in peccato positus quam diu est et afficitur {11} ad ipsum peccati sui tenebras non videt · sed extra peccatum {12} illustratus diuina gratia – tunc primo cognocit · Dauid^b {13} post peccatum bersabe dixit in phalmo quoniam iniquitatem meam {14} + ego cognosco · Exo 14^c leuantes filii israel uiderunt · egiptios [?] {15} post se · Egiptus interpretatur tenebra · Anselmus de similitudinibus^d {16} consuetudo uicii est ut non facile uideatur ab illo qui {17} eo primitur · sed 10 mox ut cessauerit et ab illo se alienauerit {18} tunc considerat in quanta miseria et feditate iacuerit {19} ¶ Exspertum est in prefata scientia quod si quis oculo subponat {20} digitum et a situ debito pellat eum · propter motum factum {21} in oculo unum uidebitur esse duo ¶ Spiritualiter ¶ prelatu 15 {22} dum instinctu mali consiliariari · quasi [?] · quibusdam inpulsionibus {23} digitum pellitum a rectitudine iudicii alicui {24} concedit duo qui vix dinguus uno · iste oculus ·scilicet· {25} prelatu decipitur acceptione munerum que quasi [?] quibusdam digitis {26} a loco suo quodammodo rationis pellunt oculum · Ysa lix^e

20 {1} digiti vestri pleni sunt iniquitate ·Deu 16.^f non accipias {2} personam f. 258v et cetera · exemplum de martino presbitero cardinali id est [?] de quo {3} refert bernardus ad eugenum^g quod cum pauper a legatione rediret {4} et equum sibi neccesarium ab episcopo florentino accepisset eundem {5} donatori restituit · quia post cognouit quod in {6} romana curia causam 25 haberet · Decepisti me inquit {7} nesciebam tibi imminere negocium tolle

10 primitur] premitur P8 15 consiliariari] consiliarium P8 16 digitum] dignum P8
16 pellitum] depelluntur P8 23 equum] equum P8

^aLv 14,34ff ^bPs 50,5. ^cEx 14,10. ^dEadmerus Monachus Cantauriensis, *Liber De Sancti Anselmi Similitudinibus* (PL 159). ^eIs 59,3. ^fDt 16,19. ^gBernardus Claraeuellensis, *De consideratione libri V, Bernardi opera*, vol. 3, edd. J. Leclercq et al. (Editiones Cistercienses, 1963), IV,13: Is cardinalis presbyter, functus aliquando legatione in Dacia, tam pauper remeavit, ut, paene expensis et equis deficientibus, vix perveniret Florentiam. Ibi Episcopus loci donavit ei equum, quo Pisas usque, ubi eramus tunc, pervectus est.

ei piisa. Pane tähele leeprahaigest Lv 14. ¶ Perspektiivi ⟨teadus⟩ tõestab ja kogemus õpetab, et silm, mis on uduses õhus, mitte enne, kui ta läheb udust välja ja tagasi vaatab – näeb seda, mida enne ei näinud. Vaimliselt: kui patustaja on patu sees, siis nii kaua, kui ta selles on ja on mõjutatud, ta ei näe ise oma patu pimedust, aga patust väljas ja valgustatud jumaliku armu poolt, alles siis tunneb ta selle ära. Taavet ütleb pärast pattu Batsebaga psalmis^a: Ma tean milline on mu üleastumine. Ex 14: Silmi tõstes nägid Iisraeli pojad egiptlasi enese taga. Egiptust tõlgendatakse pimeduseks. Anselm *tähendamissõnade kohta*: Pahele on kombeks, et teda ei ole lihtne sellel näha, keda ta rõhub, aga niipea, kui see on lakanud ⟨pattu tegemast⟩ ja end ⟨patust⟩ eemaldanud, nõnda saab see kohe aru, millises hädas ja viletsuses vires. Eelnimetatud teaduses on näidatud, et see, kes paneb silma juurde sõrme ja liigutab selle oma kohalt ära, siis liikumise tõttu paistab ühe asemel kaks. Vaimliselt: kui prelaat halva nõuande õhutusel, justkui mingitest survetest liigutatud sõrm, kaldub kõrvale otsustuse õigsusest, kellegagi nõustudes, et on kaks, kuigi on vaevalt ühtegi väärt, niisiis see silm, tähendab prelaat, on pettusesse viidud kingituste vastuvõtmisega, mis justkui mingite sõrmedega oma kohalt liigutavad teataval moel mõistuse silma. Js 59:

Teie sõrmed on täis ebaõiglust. Dt 16: Ära võta vastu isikut jne. f. 258v
Näide kardinalpresbüter Martinuse kohta, see on see, kellest jutustab Bernardus Eugeniusele, et kui too tuli vaesena oma saadikuretkelt tagasi ja talle vajaliku hobuse võttis kingitusena vastu Firenze piikopi käest, siis ta sellesama kinkijale andis tagasi. Sest ta sai pärast teada, et sellel paavsti kuurias oli asja ajada. Viisid mind eksiteele, ütles ta, ma ei teadnud et sul ⟨oli⟩ kiire asi. Võta

^aPs 51,5.

equum tuum ^{8} Chrysostomus^a · scilicet [?]. quod tenebra erubuit lumen
 erubescat ^{9} figure non fuit concessum quod inter Leuitas qui partem
 capiebat ^{10} in bethleem caperet in ierlalem · ergo cum perfecciores [?]
^{11} esse debeamus qui capit in tyro non capit in ^{12} damasco · ¶ Apud
 5 perspectiuos expertum est quod si quis de nocte ^{13} uirgam uel digitum
 uel quamcumque rem aliam que ^{14} umbram faciat eleuet vicine oculos et
 candelam si tamen[?] ^{15} recte candelam respiciat uidebitur de uno digito
^{16} quod sunt duo et si claudatur oculus dexter disparibit ^{17} ymago dextra
 · super quo multum admiratus est Augustinus^b ^{18} xi de trinitate · capitulo·
 10 2 · dicens longum esset causam appellacionis ^{19} declarare ¶ spiritualiter si
 peccator existens in ^{20} nocte peccati peccat considerationis oculis apponat
^{21} peccatum suum et ad lucernam aspiciat uerbi dei de ^{22} qua phalmus^c
 lucerna pedibus meis uerbum tuum uidebit peccata ^{23} sua quo ad pene
 quo ad pene^d resspendendam duplicarem ^{24} quia perdit celeste premium
 15 et meritur [?] eternum supplicii ^{25} reatum . yeremia . ii .^e uidelicet quia
amarum quo ad priuacionem ^{26} visionis diuine · et amarum quo propter
 acerbitatem · infernalis

^{1} pene reliquisse te dominum deum · scilicet · per peccatum ^{2} f. 259r
 ¶ Experitur in dicta scientia · quod baculus cuius vna pars est in ^{3}
 20 aqua et reliqua super aquam prominet oculo existenti in ^{4} aere factus^f
 aparet cuius causa redditur ibidem · quia res ^{5} quam conspiciamus in aqua
 propinquior apparet oculo quam ^{6} sit secundum veram distanciam sui
 situs · et ideo pars baculi ^{7} in aqua quia non apparet propinquior videtur
 fracta · ¶ vir ^{8} spiritualis [?] rectus secundum ueritatem quasi baculus
 25 si secundum inferiorem sui ^{9} partem contingat^g aquas^h id est · scilicet ·

1 equum] equum P8 3 perfecciores] perfectiores P8 10 appellacionis] apparitionis
 P8 11 peccat] peccatum P8 14 resspendendam] correspondentiam P8

^aThomas de Aquino, Quodlibet, *Opera omnia iussu Leonis XIII P. M. edita*, vol. 25/1
 (Commissio Leonina-Éditions du Cerf, 1996), IX, q. 7, a. 2, arg. 3: Chrysostomus dicit: *quod
 tenebra erubuit, lumen erubescat: quod figurae non fuit concessum, rei reor esse illicitum.*
 Figurae autem non fuit concessum, quod inter Leuitas qui capiebat in Bethleem, caperet in
 Ierusalem. Ergo, cum perfectiores esse debeamus, qui capit in Tyro, non capit in Damasco.
^bAugustinus, *De trinitate*, ed. W. J. Mountain (SL 50, 1968), XI, 2: Quippe illud corpus uisibile
 longe alterius naturae est quam sensus oculorum. ^cPs 118,105. ^dDitograafia. ^eJr 2,19.
^fHiljem parandatud *fractus*. ^gTäpp u all on hilisema korrektori märk ja näitab, et see tuleks
 kustutada. ^hLisatud teise käega.

kohe oma hobune! Chrysostomus teadagi: Mida pimedus on häbenenud, häbenegu ka päevavalgus. Teisisõnu: ei olnud lubatud, et see, kes leviitidest võttis vastu oma osa Petlemmas, võtaks vastu ka Jeruusalemmas. Järelikult: kui paremad olema peaksime, siis see, kes võtab tasu vastu Tüüroses, ei võta Damaskuses. Perspektiivi juures on kindlaks tehtud, et kui keegi öö ajal vitsa või sõrme või mõne muu asja, mis varju heidab, silmade ette tõstab ja küünla, ⟨ja⟩ kui ta siis otse küünalt vaatab, näib, et ühe sõrme asemel on kaks, ja kui katta kinni parem silm, kaob parem kujutis.^a Selle üle palju on imestanud Augustinus *Kolmainsusest* 11. raamatus, 2. ptk., öeldes, et läheks pikale taotlemise^b põhjust seletada. Vaimliselt: kui patustaja viibib patu öös ja patu jälgimiseks silme ette tõstab oma patu ja Jumala sõna lambi poole vaatab – mille kohta psalm: Sinu sõna on lamp minu jalgadele –, näeb enda patte, mis piinab vastuseks kahekordselt, sest läheb hukka taevane tasu ja ta teenib igavese karistuse süüdistuse – Jr 2. Teadagi on kibe, sest jäädakse ilma Jumala nägemisest, ja on kibe põrgu kõrvetuste pärast,

kui sa jätaid maha Issanda, oma Jumala, mõistagi – läbi patu. On f. 259r kindlaks tehtud nimetatud teaduses, et kepp, mille üks osa on vees ja ülejäänud ulatub vee kohale, paistab silmale, mis on õhu ⟨keskkonnas⟩, murdunud, mille põhjus seletub selles, et asi, mida vaatame vees, paistab silmale lähemal, kui on oma tegeliku kauguse asukoha järgi, ja seetõttu vees olev kepi osa, kuna ta paistab lähemal, näib murdunud. Kui vaimline mees, kes on sirge tõe järgi nagu kepp, oma alumise osaga vette puutub, see tähendab mõistagi,

^aSiin on kirjelduses viga, nii P8 kui ka eksperimendi kordamine annavad tulemuseks, et kaob vasak kujutis. ^bP8: ilmumise.

utatur deliciis huius [?] mundi {10} que sunt propinque oculis mundanorum
 · non ad petulanciam {11} sed ad recreacionem cordis necessariam [?]
 · a viris mundanis {12} iudicabitur fractus et a morum rectitudine {13}
 obliquasse figura · 1Rg 18.^a saul dixit de Daudid {14} dabo ei michel qui
 5 interpretatur aqua · que significat {15} fluxum deliciarum carnalium · ut fiat
 ei in scandalum {16} quia modica offensa uertitur in scandalum pluriorum
 {17} propter exemplum infirmorum · vnde claudianus^b · Regis ad exemplum
 {18} totus componitur [?] orbis · mobile mutatur semper cum principe {19}
 uulgus ¶ probatur in predicta scientia quod ea que non possunt {20} oculis
 10 uideri · ut videntur minora · possunt {21} superinfusione aque videri · etiam
 maiora [?] quam sint {22} si enim denarius ponatur in scutella sumaturque
 distancia {23} in qua minime videatur · si aqua desuper infundatur {24}
 poterit videri denarium ¶ moraliter peccata carnalia {25} que in fluxu
 carnalium lasciuie committuntur oculis {26} hominum maiora uidentur ·
 15 sunt enim maioris

{1} infamie quam^c peccata spiritualia et vix valent finaliter {2} occultari f. 259v
 · Exemplum de peccato Dauit cum Bersabee^d {3} ¶ probatum in dicta
 scientia · quod oculus debilius apprehendit {4} rem quam videt in speculo
 quam si cerneret aspectu directo {5} eo quod forme reflexe debiliores sunt
 20 et ideo representant {6} debilius · vnde homo sue forme quam pluries uidit
 in speculo {7} vix [lacuna] recordatur et melius ymaginatur alterius {8}
 hominis faciem quam aliquociens directe vidit · quam sue – {9} quam
 in speculo sepe uidit Spiritualiter per faciem intelligitur {10} divina lex
 quia sicut facies testificatur de homine iuxta illud {11} ecc 3^{oe} · ex visu
 25 cognoscitur vir et ab occultu faciei sentus {12} sic et sacra scriptura testificatur
 de christo Jo 5^f scrutamini scripturas {13} illae testimonium perhibent de me
 · hanc faciem divinam · id est · scripturam {14} sacram ille [?] directe uidet
 et ex hoc memoriter retinet qui {15} eam opere complet · econtrario[?] ille

1 mundanorum] immundanorum P8 2 petulanciam] paetulam P8 2 necessariam]
 necessariam P8 21 [lacuna]] et tenuiter P8 24 ecc 3°] Ecclesiastici xix P8 25 occultu]
 occurru P8 25 sentus] sensatus P8

^a1Rg 18,21. ^bClaudius Claudianus, *Panegyricus dictus Honorio Augusto quartum consuli*, ed. J. B. Hall (Teubner, 1985), VIII,299: Regis ad exemplum; nec sic inflectere sensus / humanos edicta valent, ut vita regentis; / mobile mutatur semper cum principe vulgus.
^cHiljem lisatud. ^d2 Rg 12,12f. ^eSir 19,26: Ex visu cognoscitur vir, et ab occurru faciei cognoscitur sensatus. ^fJo 5,39.

et kasutab siinse maailma mõnuseid, mis on puhaste inimeste silmade lähedal mitte nende taotlemiseks, vaid südame hädavajalikuks taastumiseks, siis peetakse ilmalike meeste poolt teda murdunuks ja arvatakse, et tema kuju on kommete sirgusest kõrvale kaldunud. 1Sm 18 ütleb Saul Taaveti kohta: Annan Miikali temale – mida tõlgendatakse veeks, see tähistab lihalike mõnude voolamist –, et ta saaks talle komistuskiviks, nõnda ebaoluline üleastumine saab paljudele komistuskiviks nõrkade eeskuju järele. Seetõttu (ütleb) Claudianus: Kuninga eeskujul ehitatakse kogu maailm üles – muutlik rahvas sobitub alati juhiga. Eelnimetatud teaduses on tõestatud, et seda, mida ei ole võimalik silmaga näha või on näha väiksel, saab vee alla panduna näha ja isegi suuremana, kui ta (tegelikult) on. Kui nimelt väike münt panna taldrikule ja kaugemale, kus seda ei ole üldse näha, ning valada selle peale vett, on võimalik münti näha. Moraaliliselt: lihalikud patud, mida lihalike ihade voolus sooritatakse, paistavad inimese silmadele suuremad. Nad on ju suuremas

autuses kui vaimsed patud ja neid on vaevalt võimalik lõpuks varjata. f. 259v
Näide Taaveti patust Batsabaga. Nimetatud teaduses on kindlaks tehtud, et silm näeb halvemini asja, mis paistab peeglist, kui seda, mida näeb otse. Seda seetõttu, et peegeldunud kujud on nõrgemad ja seega esitavad (asja) nõrgemalt. Nii ka inimene, kes näeb oma kuju sageli peeglist, vaevaga (seda) meenutab ja kujutab paremini ette teise inimese nägu, mida mõned korrad on näinud otse, kui enda oma – mida peeglis näeb sageli. Vaimliselt: nägu tuleb mõista jumaliku seadusena, kuna nagu nägu annab tunnistust inimesest. Selle kohta Srk 30: Meest tuntakse näost ja varjatud näost jõhkardit. Nõnda ka Pühakiri tunnistab Kristuse kohta. Jh 5: Te uurite pühi kirju – need annavad tunnistust minust. Seda jumalikku nägu, see tähendab püha kirja näeb otse ja peab seda mälus see, kes seda viib teoga täide. Vastupidi see,

qui solum audit et opere non perficit ^{16} quasi in speculo eam cernit et
hic eam oblivioni ^{17} tradit · Ja.1.^a estote factores uerbi et non auditores
tantum · quia si ^{18} auditor est uerbi et non factor hic comparabitur uiro
consideranti uultum nativitatis suae in speculo ^{19} consideravit enim se
5 et abiit et statim oblitus est qualis fuerit / philosophus^b ^{20} super senes
intellexi quia mandata tu ex ¶ Expertum in ^{21} perspectiva scientia · quod
si oculus in speculo in aqua posito solem ^{22} aspiciat · apparent ei duo
soles · ad quod quidem ^{23} speculum · quasi tres soles uidentur concurrere
· vnus in ^{24} celo et duo precedentes ab ipso · id est · due solis imagres [?]
10 apparentes ^{25} in aqua et in speculo et tamen secundo ueritatem scimus
^{26} unum esse solem · Circa tamen alteram illarum ymaginum

^{1} plures per speculum errauerunt dicentes unam esse imaginem ^{2} f. 260r
solis · et alteram alterius stelle prope solem quod ^{3} tamen non est uerum ·
sed est duplex solis imago a duplici reflexo ^{4} speculo · Spiritualiter Oculo
15 fidei in aquas sape posito ^{5} apparet deus trinus et unus · sed circa terciam in
trinitate personam ^{6} · scilicet · spiritum · scilicet · plures errauerunt · unde
Exo · 8.^c defecerunt ^{7} in tercio signo ^{8} ¶ probatum in dicta sciencia quod
existens in centro speculi concaui sperici ^{9} si respiciat speculum · uidet
se tantum · unde si totum celum ^{10} esset speculum existens^d in centro in
20 celo se solum uideret · probatur ^{11} sic · Cum enim res extra centrum posita
radios habeat super ^{12} superficiem speculi cadentes oblique · cum ceteri [?]
equales sint angeli ^{13} reflexionis et incidencie · sequitur ut radii non in
^{14} ipsum centrum sed ad partem oppositam reflectantur · alanus^e ^{15} deus
spera est intelligibilis cuius centrum est ubique [?] circa [?] uno [?] · nu-
25 enim ^{16} speculum sine macula Sap · 8.^f ^{17} ¶ Probatur in dicta sciencia
quod res existens in centro speculi concaui ^{18} ab oculo extra centrum
posito respiciente centrum^g speculum non ^{19} uidetur · Spiritualiter Quam
diu extra centrum diuine stabilitatis ^{20} in hac vita · deum videre non

1 opere] operam P8 5 philosophus] David P8 6 mandata tu ex] mandata tua
quaesivi P8 8 speculum] spectaculum P8 17 defecerunt] defecisse P8 18 existens]
oculus existens 19 existens] oculus existens 22 angeli] anguli P8 22 incidencie]
incidentiae P8 27 centrum] om. P8

^aJac 1,22. ^bPs 118,100. ^cEx 8,1 f. ^dOn tähelepanuväärne, et siin ja kaks rida eespool
on jäetud *oculus* ära, ilmselt teadlikult. ^eAlanus ab Insulis, *Alain de Lille: textes inédits*,
ed. Marie Thérèse d' Alverny (Librairie philosophique J. Vrin, 1965), p. 305: Deus est sphaera
intelligibilis cuius centrum ubique, circumferentia nusquam. ^fSap 7,26. ^gMärgitud
käsikirjas punktidega (kustutamiseks).

kes vaid kuulab ja teoga täide ei vii, see vaatab seda ⟨Pühakirja⟩ nagu peeglist ja nõnda selle unustusse saadab. Jk 1: Olge sõna tegijad ja mitte üksnes kuulajad, sest kui keegi sõna kuuleb, aga selle järgi ei tee, siis ta sarnaneb mehega, kes vaatleb oma sünnipärast nägu peeglist – vaatles ennast, läks minema ja kohe unustas, milline ta oli. Filosoof:^a Ma olen arukam kui vanad, sest ma panen tähele su korraldusi. On tõestatud perspektiiviteaduses, et kui silm vaatab vette paigutatud peeglis päikest, paistab talle kaks päikest ja selle peegli juures on kokku näha justnagu kolme: ühte taevas ja kahte, mis temast lähtuvad, see tähendab kaks päikese kujutist paistavad vees ja peeglis, aga ometi tegelikult teame, et on vaid üks päike. Aga teise kujutise puhul

paljud eksivad peegli tõttu, öeldes, et päikese kujutis on üks ja teine f. 260r on teise tähe kujutis päikese kõrval, mis aga pole õige, vaid on kahekordne päikese kujutis kahekordselt peegeldunud peeglist. Vaimliselt: usu silmale, mis on sageli vette pandud, paistab Jumal kolmene ja üks, aga kolmanda isiku puhul kolmainuses, teadagi – vaimu puhul, teadagi paljud eksivad. Siit Ex 8: Nad jätsid järele kolmanda tunnustähe juures. Eelnimetatud teaduses on tõestatud, et kui miski, mis on nõgusa sfäärilise peegli keskel, vaatab peeglit, näeb ta üksnes iseend. Mistõttu kui kogu taevas oleks peegel, siis see, mis on taevas keskel, näeks vaid ennast. Seda tõestatakse nii: kui asi on asetatud keskmest väljaspoole, siis tema kiired langevad peegli pinnale kaldu, kuna ⟨aga⟩ teised inglid^b on võrdsed peegeldumisel ja langemisel, järeldub, et kiired ei peegeldu mitte selle kesmesse vaid vastaspoolde. Alanus: Jumal on intelligiibel sfäär, mille keskpunkt on kõikjal [ühe ümber?] – peegel ilma plekita. Õp 8. On tõestatud nimetatud teaduses, et asja, mis on nõgus⟨sfäärilise⟩ peegli keskel, silmaga, mis on keskmest väljaspoole paigutatud, ei ole näha. Vaimliselt: niikaua, kuni ⟨oleme⟩ väljaspool jumaliku stabiilsuse keset selles elus, ei suuda me Jumalat näha,

^aPs 119,100. ^bP8: nurgad.

possimus · sed in altera {21} vita stabilitati^a in ipso et uniti sibi qui in centro
videbimus {22} eum sicuti est · 1·Jo·3^b {23} ¶ Oculo respicientis in speculo
facies apparent prepostere {24} et altines uidentur euerse · id est tantum
dum oculus cernit in speculo iudicat {25} quod dextrum est - esse sinistrum
5 · et sinistrum dextrum · et quod superius {26} est - esse inferius · et quod
inferius · superius · Spiritualiter dum nostre

{1} consideracionis oculus secundum doctrine sacre speculum et sacro- f. 260v
rum virorum exemplum de {2} rebus iudicat dicit ea que esse^c videntur
esse sinistra · id est · aduersa esse dextra {3} · id est · prospera et econtrario
10 periculum et maximum [?] et utilitatem alterius attendens · Et {4} ea
que videntur · scilicet · sursum · scilicet · superba et alta esse infima · id est ·
vilia {5} Et infima · id est · humilia esse supra preciosa · Isa·43^d · Dicam {6}
aquiloni [lacuna] da · scilicet · nos deo · secundo[?] austro · id est · propter
{7} prosperitati noli prohibere · scilicet · nos a deo quia [lacuna] uersa dant
15 {8} nos deo et prospera prohibent · Et ideo iacob Gen 48^e · sinistram
{9} manum posuit super manassem qui erat in dextra · et dextram {10}
super effraim · qui erat in sinistra · prouer 3^f · apo·x·g christus in {11} cruce
sinistram habet ad austrum · dextram ad aquilonem · / Scilicet tantum [?]
{12} videbit quod inferiora sunt superiora · Ja·v·h vidi servos {13} in equis
20 · et principes ambulantes super terram Valerius Maximinius {14} libro ·7·i
factorum et dictorum memorialium dicta de quodam rege {15} subtilis iudicii
· qui traditum sibi^j diadema priusquam in capite {16} poneret consideravit
et dixit · o pannum magis nobilem quam felicem {17} quem si quis penitus
cognosceret quam multis sollicitudinibus periculis {18} et miseriis est reffectus
25 humi iacentem nequaquam leuaret {19} ¶ Probatum et cetera quod rei vise
sub fractis radiis certificari non {20} potest quantitas potest autem si uideatur
per rectas lineas ut patet {21} de re aliqua que non videtur in aere non in aqua

3 altines] altitudines P8 21 memorialium] memorabilium P8 24 reffectus] refertus
P8 27 non ... aqua] quae nunc videtur in aere, nunc in aqua P8

^aMärgitud käsikirjas punktidega (kustutamiseks). ^b1Jo 3,2. ^cMärgitud käsikirjas punktidega (kustutamiseks). ^dIs 43,6. ^eGn 48,14. ^fPr 3,16. ^gApc 10,2. ^hEcl 10,7.
ⁱUalerius Maximus, *Facta et dicta memorabilia*, ed. C. Kempf (Teubner, 1888), VII,2,5: Rex etiam ille subtilis iudicii, quem ferunt traditum sibi diadema prius quam capiti inponeret retentum diu considerasse ac dixisse 'o nobilem magis quam felicem pannum! quem, si quis penitus cognoscat quam multis sollicitudinibus et periculis et miseriis sit refertus, ne humi quidem iacentem tollere uelit'. ^jLisatud hilisema käega.

vaid teises elus, stabiilsuses eneses ja ühendatult temaga, kes on keskel, näeme teda, nagu ta on: 1Jh 3. Silmale, mis vaatab peeglist, paistab nägu valetpidi ja kõrgus paistab ümberpööratud. Ainult siis, kui silm vaatab peeglist, arvab ta, et see, mis on parem, on vasak ja vasak on parem ja mis on ülemine, on alumine ja mis alumine – ülemine. Vaimliselt: nii kaua, kuni meie

järelemõtluse silm püha õpetuse peegli ja pühade meeste näite järele f. 260v asju hindab, ütleb ⟨ta⟩ selle kohta, mis paistab olevat vasak, see tähendab halb, et see on parem, see tähendab hüvaks ja vastupidi, näeb ülimalt hädaohtlikku kasulikuna teisele. Ja see, mida nähakse, tähendab ülal, tähendab kõrgus ja kõrge, on viletsaim, see tähendab väärtusetu. Ja madalaim, see tähendab alandlikkus, on üle kallitust asjadest. Js 43: Ütlen põhjamaale: Anna! – tähendab, meid Jumalale; teiseks lõunamaale, see tähendab, meie õnne pärast ära hoiu eemale, tähendab, meid Jumalast, kuna vastupidised [?] annavad meie Jumalale ja õnne hoiavad eemale. Ja seetõttu Jaakob Gn 48 vasaku käe pani Manasse peale, kes oli paremal, ja parema Efraimi peale, kes oli vasakul. Õp 3; Ilm 10: Kristusel ristil oli vasak ⟨käsi⟩ lõunasse ja parem põhja. Mõistagi näeb ta, et alumine on ülemine. Jk 5: Ma olen näinud sulaseid hobuste seljas ja vürste käivat maas. Valerius Maximinus 7. raamatus *märkimisväärsetest tegudest ja ütlustest* ⟨räägib⟩ ühest nõukast kuningast, kes endale antud diadeemi enne, kui selle pähe pani, vaatas ja ütles: Oo peakate, kes sa oled rohkem õilis kui õnnelik! Kui ainult keegi täpselt teaks, kui palju muret, hädaohte ja viletsusi oled täis, ei tõstaks ta sind mingil juhul maast üles. On tõestatud ja nii edasi, et asja suurus, mis on nähtud murdunud kiirte [nurga] all, ei saa kindlaks teha, saab aga siis, kui seda vaadata otsekiirtes, nagu ilmneb asja puhul, mida ei nähta ei õhus ega ka vees.

· Spiritualiter sanctus[?] {22} prelatus sanctus sacerdos qui dum discernere inter lepram et lepram· {23} dum considerat deformitatem secundum gradum proprie quantitatis peccati directe {24} cognoscit peccatum · sed peccator quando peccator^a quia non {25} respicit deformitatem sed delectacionem peccati · ipsum qui · per {26} fractam lineam intuetur · Et ideo errat Prover 14^b· errat ·

{1} qui operatur malum · Nota de stulto parius qui quesivit a pluribus f. 261r
theologis {2} congregatis simul[?] quid esset melius vel facere quod scit homo vel {3} adiscere quod nescit · Ei illis post discussam questionem {4} respondentibus quod melius est facere quod scit ./^c conclusit ergo omnes {5} estis dementes · quia facitis oppositum vsius de summo bono^d lector {6} strenuus potius ad implendum que legit · quam ad sciendum erit promptissimus · {7} minus · enim peccatum est nescire quid appetas quam ea que noveris {8} non implere {9} ¶ Probatum et cetera · quod res uisa
15 maior quam sit secundum ueritatem apparet {10} oculo existenti in medio rariori · econtrario contingit oculo posito in medio {11} densiori · vnde oculo existente in aere · rem visam existentem {12} in aqua maiorem necesse est apparere minorem autem oculo in aqua defixo {13} re uisa in aere collocata
B suprascripti [?] {14} ¶ Spiritualiter pauper in arido paupertatis positus
20 uidens aliquem {15} mundanis diuiciis affluentem · ipsum iudicat esse magnum {16} numeri 13^e Quibus cooperti · quasi · locustae videbamur Psalmus^f beatum^g dixerunt · populum · cui {17} haec sunt Quidam philosophus dicit quod propter hoc magni videntur quia metiris {18} eos cum basi sua^h · Nec enim granum milii magnum est quamvis {19} supra montem sit positum ·
25 Dives econtrario iudicat pauperem esse paruum {20} qui re vera magnus est in oculo dei vnde fortunatus / pauper {21} in angusto regnat habendo

7 quesivit] confutavit P8 11 vsius] Isidorus P8

^aMärgitud käsikirjas punktidega (kustutamiseks). ^bPr 14,22. ^c*Punctus elevatus*.
^dIsidorus Hispalensis, *Sententiae*, ed. P. Cazier (Turnholt, 1998), III.8.6: Lector strenuus potius ad implendum quae legit, quam ad sciendum erit promptissimus. ^eNm 13,34. See kirjakoht esineb P8 käsikirjas hiljem. ^fPs 143,15. ^gKorrektori parandus. ^hL. Annaeus Seneca, *Epistulae morales ad Lucilium*, ed. O. Hense (Teubner, 1938), LXXVI, 31: Cum basi illum sua metiris.

Vaimliselt: püha prelaat, püha preester kes peab vahet tegema [ühel] leeprahaigel ja [teisel] leeprahaigel, kui vaatleb väärastumist patu määra järgi, otse tunneb ära patu, aga et patustaja – kuna ta on patustaja^a – ei arvesta väärastumist, vaid patu mõnu, näeb seda nagu murdunud kiirte abil ja nõnda eksib. Õp 14: Eksib see,

kes teeb kurja. Pane tähele rumala kohta Pariisis, kes küsis paljudelt teoloogidelt, kes olid üheaegselt kokku kogunenud, kumb oleks parem: kas teha seda, mida inimene teab, või uurida seda, mida ei tea. Ja kui talle need pärast küsimuse üle arutamist vastasid, et parem on teha, mida (inimene) teab, siis ta tegi järelduse: siis te olete kõik jaburad, sest te teete vastupidi. Isidorus *ülimal hüve kohta*: Lugeja [olgu] pigem tugev ellu viima, mida on lugenud, kui ülivalmis [uut] teada saama. Sest on väiksem patt mitte teada, mida püüded, kui et seda, mida juba tead, mitte teha. On tõestatud jne., et asi paistab suurem, kui tegelikult on, silmale, mis asub hõredamas keskkonnas (ja) vastupidiselt juhtub silmale, mis on tihedamas keskkonnas. Nii silmale, mis on õhus, paistab asi, mis on vees, paratamatult suuremana, väiksemana aga silmale, mis on pistetud vette, paistab asi, mis asub õhus – (nagu) ülal juba kirjutatud^b. Vaimliselt: kui vaene vaesuse hõreduses näeb kedagi, kes on külvatud üle maiste rikkustega, otsustab ta, et see on suur. Nm 13: Kellega võrreldes paistsime nagu rohutirtsud. Psalm:^c Rahvast nad kutsusid õnnelikuks, kel seda on. Keegi filosoof ütleb, et nad paistavad selle pärast suured, et sa mõõdad neid oma tasemelt. Pole ju hirsitera suurem sellest, kui on paigutatud mäe otsa. Rikas vastupidi arvab, et vaene on väike, kuigi tegelikult on suur Jumala silmas. Mistõttu Fortunatus: Vaene valitseb puuduses, sest tal on

^aTõlgitud parandust arvestamata. ^bVt 259r, 19-21. ^cPs 144,15.

deum^a · dicit Seneca^b De diogene {22} philosopho qui noluit recipere munera
ab alexandro / potencior {23} erat Diogenes alexandro macedone [lacuna]
possidente {24} plus ei erat quod iste nollet accipere^c quam ille posset dare
{25} ista visus decepicio · sic cernit [?] quod nihil reputatur homo nisi sit
5 dives {26} ad minus secundam apparenciam / Refert constabulus^d de quodam
{1} quod cum fuisset ab ingressu curie cuiusdam regis repulsus {2} quia f. 261v
curia pauperibus clausa est:/^e dat census honores^f ornauit se {3} preciosis
uestibus et mox aditus ei patuit qui ingressus coram rege {4} cepit vestes
suas osculari uenerabiliter a rege interrogatus {5} cur hoc faceret · ¶ Et dicit
10 [?] · Ego honorantem honoro quia quod {6} ueritas non potuit uestis optinuit
· o inquit vanitas uanitatum {7} plus defertur uestibus quam uirtutibus In
historiis romanorum {8} legitur [?] quod romani disputauerunt in concilio
utrum Christus {9} qui tot miracula fecit in munero deorum esset recipiendus
· {10} Et diffinitum est quod non quia cum predicauerit paupertatem quam
15 unusquisque {11} contempnit non haberet cultores {12} ¶ Docet Alhacen in
libro 7 perspective^g quod stelle uersus terram in {13} occidente vel oriente
locate maiores apparent oculo quam {14} fuerint ad celi medium elevate
{15} ¶ Spiritualiter viri celestes quanto altius per dignitates exaltantur
et {16} ascendunt tanto semetipsos per humilitatem peruificant [?] tanto
20 {17} minores appetunt humanis aspectibus apparere · Ecclesiastici 3.^h {18}
Quando magnus es et cetera · Et reputamus mirabile quod apparet in stella
[?] {19} ita etiam [?] propter raritatem admiramur quod aliquis in dignitate
sit {20} humilis · honor enim timorem parit in animo presidentis · Bernardusⁱ
non est {21} magnum esse humilem in abiectioe · magna prorsus et rara

2 [lacuna]] omnia P8 7 census] census P8 18 altius] altiora P8 23 timorem]
tumorem P8

^aVenantius Fortunatus, *Poemata, Venantii Honorii Fortunati, Pictaviensis Episcopi, Opera* (A. F. Hurez, 1822), VII,3, p. 271: Pauper in angusto regnat habendo Deum.

^bL. Annaeus Seneca, *De beneficiis*, ed. E. Hosius (Teubner, 1914), V.6.1: Quidni victus sit illo die, quo homo super mensuram iam humanae superbiae tumens vidit aliquem, cui nec dare quicquam posset nec eripere? ^cKorrektori parandus. ^dQusta ibn Luqa (820-912). ^eObelos. ^fP. Ouidius Naso, *Amores*, ed. R. Ehwald (Teubner, 1907), III, 8, 53: Curia pauperibus clausast; dat census honores. ^gAlhacen et al., *Opticae thesaurus. Alhazeni Arabis libri septem, nuncprimum editi. Eiusdem liber De Crepusculis et nubium ascensionibus. Item Vitellonis Thuringopoloni libri X*, ed. F. Risner (Johnson, 1972 [reprint]), VII,55. ^hSir 3,20. ⁱBernardus, *Homiliae super Missus est, Bernardi opera*, vol. 4, edd. J. Leclercq et al. (Editiones Cistercienses, 1966), IV,9: Non magnum esse humilem in abiectioe; magna prorsus et rara virtus, humilitas honorata.

Jumal. Räägib Seneca filosoof Diogenese kohta, kes ei tahtnud vastu võtta kingitusi Aleksandri käest. Diogenes oli võimsam kui Makedoonia Aleksander, kes omas kõike^a. Tal oli temast [Aleksandrist] rohkem, sest et ei tahtnud vastu võtta, mida see võis anda, olles näinud, et see on petlik. Nõnda ta otsustab, et inimesest pole midagi arvata enne, kui too ei näe võimalikult vähe rikas välja. Räägib Constabulus kellestki,

kes aeti ära ühe kuninga õukonna ukse eest, sest õukond on vaestele f. 261v suletud, annab varandus au, (nii) ta riietas end kallitesse riidesse ja sissepääs oli talle kohe avatud. Jõudes kuninga juurde, hakkas ta oma riideid austusega suudlema. Kui kuningas küsis, miks ta seda teeb, ta vastas: Ma austan auandjat, sest mida tõde ei suutnud, saavutas rõivas. Ta ütles: Oo tühisuste tühisus! Enam austatakse riideid kui voorusi. *Roomlaste ajaloos* räägitakse, et roomlased arutasid koosolekul, kas mitte Kristust, kes tegi nii palju imesid, ei peaks vastu võetama jumalate hulka. Ja otsustati, et mitte, sest kuna ta kuulutas vaesust, mida igauks põlgab, ei oleks tal austajaid. Õpetab Alhacen 7. raamatus *perspektiivi kohta*, et tähed maa lähedal, asudes läänes või idas, paistavad silmale suuremad kui siis, kui nad on tõusnud kesktaevasse. Vaimliselt: mida kõrgemale taevalikke mehi väarikuse läbi ülendatakse ja nad [taevasse] tõusevad, sedavõrd nad end alandlikkusega vähendavad ja sedavõrd väiksemana püüavad nad ilmuda inimeste pilgule. Srk 3: Mida kõrgemal jne. Ja [nii nagu] peame imepäraseks, mis paistab tähes, nõnda ka harulduse tõttu imetleme, kui keegi on au sees ja alandlik. Au nimelt sünnitab paistetuse^b prelaadi hinges. Bernardus: Ei ole suurus olla alandlik äratõugatuses, [kuid] tõesti suur ja harukordne

^aTõlge P8 järgi. ^bTõlge P8 järgi.

virtus {22} humilitas honorata · Cirenus^a magnum est honorem non appetere
 . /^b {23} magnus autem oblatum respuere · maximum vero de habito non
 superbire {24} · 7 · Capitulum {25} ¶ Est enim oculus numero geminus /
 comparari suo simillimus / colore diuersus / {26} figura spericus – palpebra
 5 velatus / in capite collocatus / specierum visibilium {27} receptius / non sui
 sed alterius agnitius / iuxta gradus distantie

{1} visium diversimode congitius / corporis directius / archanorum f. 262r
 mentis indicatius / {2} post longam vigiliam sopnotus [?] / {3} ¶ Est enim
 numero geminus et hoc ideo ut testatur alhacen ut unus {4} fortificaretur ex
 10 altero · et vt defectus vnus per alterum suppleatur · {5} Bernardus Silvestris^c
 · Non nichil est hoc · esse duos si langueat alter {6} ut vice participis suppleat
 alter opus · Spiritualiter Sicut oculi in {7} vicem se supportant · sic multe
 persone degentes in collegio invicem {8} se supportant · Ecclesiastes · 4.^d
 melius est esse duos simul quam unum {9} et cetera · proverbiorum · 18.^e
 15 frater qui adiuvatur a fratre quasi civitas firma · Exemplum de sancto
 [?] in vite patrum {10} patre qui cuidam querenti quid esset melius vel
 ducere vitam hermiticam {11} vel cenobiticam iusserit ut afferret uas plenum
 carbonibus · Qui {12} pater extrahens de vase unum carbonem ignitissimum
 seorsum {13} in terra collocavit · qui solitarius statim extingtus est · Et
 20 interroganti {14} dixit · erat omnibus plus ignitus sed prorsus extingtus est
 {15} ab aere frigido circumstante quia mansit ab aliis separatus {16} ¶ Oculus
 suo compari debet esse silimus Monstruosum est si vnus oculus sit {17}
 maior quam relicus vel si sit aliter coloratus · Spiritualiter duo oculi {18}
 intellectus et affectus · Quidam habent hos oculos in colore dissimiles {19}
 25 unum dicentes et aliud facientes / alii vero in magnitudine inaequales multa
 {20} dicunt et pauca faciunt quia parum curant de caritate [?] que illuminat
 {21} affectum · plus de doctrina que intellectum · vnde petebat david^f {22}
 illumina oculos meos / In multis · oculus sinister · multum illuminatur ·
 dexter vero obscurus {23} de prelato · Z·xi.^g o pastor et ydolum et post et

7 visium] visibilium P8 8 sopnotus] somnolentus P8 22 silimus] similimus P8
 26–27 parum ... affectum] et parum curantes de inflammatione affectus. oculum intellectus
 illuminat veritas, oculum affectus caritas P8

^aSerenus, episcopus Massiliensis, fl. ca. 600? ^b*Punctus elevatus.* ^cBernardus
 Silvestris, *Cosmographia*, ed. P. Dronke (Brill, 1978), XIV,37f (217r): Non nichil est hos
 esse duos; si langueat alter, ut vice participis suppleat alter opus. ^dEcl 4,9. ^ePr 18,19.
^fPs 12,4. ^gZach 11,17.

voorus on aga alandlikkus austuses. Cyrenius: Suur on mitte taotleda au; [veel] suurem pakutust keelduda, suurim aga seda omades mitte kõrgiks muutuda. ¶ On nimelt silm arvu poolest paaris, mis on teineteisele väga sarnased, erinevat värvi,^a kujult ümarad, lauga kaetud, peas asetsevad, võttes vastu nähtavaid vorme, tundes ära mitte end, vaid teisi, kauguse astme järgi

7. peatükk

tunnetavad erineval moel, keha juhatavad, meele saladusi viitavad, pärast pikka ärkvelolu unised. On nimelt paaris ja seda seetõttu, nagu kinnitab Alhacen, et üks ⟨silm⟩ kindlustab teist, ja kui üks on vigane, siis teine asendaks teda. Bernardus Silvestris: Mitte asjata pole see nii, et neid on kaks – kui väsis üks, siis teine tema asemel teeb tolle tööd. Vaimliselt: nagu silmad üksteist toetavad, nii nagu paljud inimesed koos koolis käies üksteist toetavad. Kg 4: Parem on olla kahekesi kui üksik jne. Öp 18: Vend, kes aitab venda, on kui kindel linn. Näide püha isa kohta *Isade eludest*, kellelt küsiti, mis oleks parem, kas elada eremiitlikku või koinobiitlikku elu, laskis kohale tuua hõõgivate sütega täidetud nõu. Isa võttis nõust ühe tugevalt hõõguva söe ja paigutas eraldi maha ja see, kuna oli üksik, koheselt kustus. Ja küsijale ütles ta: See oli kõigist kõige hõõgavam, aga täiesti kustus külma õhu ümbruse tõttu, kuna jäi teistest eraldatuks. Silm peab oma paarilisele olema väga sarnane. On koletislik, kui üks silm on suurem kui teine või on teist värvi. Vaimliselt: kaks silma on mõistus ja tunne. Kui kellelgi on silmad erinevat värvi, siis ühte räägivad ja teist teevad. Teised aga, kelle silmad on ebavõrdse suurusega, palju räägivad ja vähe teevad, sest väga vähe hoolivad armust, mis valgustab tunnet, ja rohkem õpetusest, mis ⟨valgustab⟩ intellekti. Mistõttu palus Taavet:^b Valgusta mu silmi. Paljudel on vasak silm rohkesti valgustatud, parem aga ähmane. Prelaadi kohta Sk 11: Oo karjane ja iidol jne. ja

f. 262r

^aIlmselt on siin silmas peetud, et erinevatel inimestel võivad silmad olla erinevat värvi, vrd 262r 18jj. ^bPs 13,4.

oculus · eius dexter {24} obte obscurabitur per [?] gladium [?] 1·Rs xi^a dicit
naas qui interpretatur serpens {25} blandiens et significat diabolus et de
viris iabes / uult enim diabolus facere

{1} pactum · ut dimisso sinistro oculo ad cognicionem temporalium f. 262v
5 auerat {2} nobis dextrum ad desiderium eternorum · Et multi parum curant
{3} de eternis potest dici de eis idem Iohb xxiiii^b · Et iob ·18^c· Ad {4} Deum
stillat oculus meus quia ad eterna coram oculus plus ad {5} divina stillat
· contra quos hugo de sancto · in libro de institucione noviciorum^d {6} in
lectione diuina prius debetis querere quid mores uestros instituat {7} ad vir-
10 tutem quam quod sensus acuat ad subtilitatem magisque velle preceptis {8}
scripturarum informari quam questionibus impediri {9} ¶ oculus in diuersis
hominibus est colore diuersus et pro colorum differentiis {10} variatur
operacio in fine uirtutis · philosophus 12 libro de animalibus^e habentes {11}
oculos nigros sunt acuti visus in die sed obtusi in nocte {12} habentes glaucos
15 econtrario Spiritualiter oculi glauci eo quod habent spiritum {13} debilem et
modicum humorem · sapientes huius mundi significant in {14} quibus deficit
humor gratie et Virtus beati operandi torpescit et quia totum {15} sensum
ad terrena convertunt clarius vident in nocte quam in die {16} sicut talpa
que sub terra sagax est et hastuta et ibi nouerit diverticula {17} multa et
20 supra terram efficitur stupida / tales sunt eciam auari / {18} spiritualiter illi
habent oculos nigros quibus memoria mortis firmiter est {19} impressa · isti
de nocte non vident sed de die quia non approbant {20} peccatorum opera
tenebrosa · sed opera lucis · id est opera uirtuosa · Ecclesiastici ·7·f {21}
memorare nouissima tua et in eternum non peccabis · Memoriam mortis
25 antiqui philosophi commendant {22} Seneca in epistulis^g · Mors ubique te
expectat tu quoque si sapiens fueris {23} eam in omni loco expectabis · Idem
in libro de moribus^h · Multos {24} vitam deferentes mors interim peruenit ·

1 obte] obtenebescens P8 13 in fine] visivae P8 27 deferentes] diferentes P8

^a1Rg 11,1ff. ^bIob 24,21ff. ^cIob 16,21. ^dHugo de Sancto Victore, *De institutione novitiorum*, ed. H. B. Feiss (Brepols, 1997). ^eGuillelmus de Morbeka translator Aristotelis, *De generatione animalium*, ed. H. J. Drossaart Lulofs (AL XVII.2.V, 1966), V,1: Eandem autem causam existimandum et eius quod est glaucos quidem non esse, acute intuentes de die, nigros autem oculos nocte. ^fSir 7,40. ^gSeneca, *Epistulae morales ad Lucilium*, XXVI, 7: Incertum est, quo loco te mors expectet: itaque tu illam omni loco expecta. ^hSeneca, *De breuitate uitae*, ed. E. Hermes (Teubner, 1923), VIII, 5: Quid fiet? tu occupatus es, vita festinat: mors interim aderit, cui, velis nolis, vacandum est.

tema parem silm, pimenenud, kustutatagu mõõgaga! 1Sm 11 ütleb Naahas, keda tõlgendatakse meelitajaks maoks ja tähistab saatanat. Ja tahab nimelt saatan Jaabesi meestega teha

lepington, et jätta alles vasak silm ajalike [asjade] tundmiseks, võtaks aga ära meilt parema silma, st igaveste [asjade] igatsuse. Ja paljud hoolivad väga vähe igavikulisest – nende kohta võib öelda Ii 24. Ja Ii 18: Jumala poole nutab minu silm, sest igaviku ees silm veel rohkem jumaliku poole nutab. Nende vastu [ütleb] Hugo de Sancto Victore raamatus *noviitside õpetamise kohta*, et vaimuliku lugemise (*lectio divina*) juures peate enne küsima, mis teie kombeid õpetaks vooruse poole [liikuma] ning alles seejärel, kuidas see meeli teravdab peenuse jaoks, ning rohkem tuleb tahta Pühakirja käskudest õpetatud saada kui küsimustesse takerduda. Silm on erinevatel inimestel erinevat värvi ja värvi erinevuse järgi varieerub nende nägemisvõime toimimine. Aristoteles 12. raamatus *loomade kohta*: Need, kellel on mustad silmad, on terava nägemisega päeval, aga viletsad öösel; heledate silmadega on vastupidi. Vaimliselt: kuna heledad silmad on neil, kel on nõrk vaim ja mõõdukalt huumorit, tähistavad need selle maailma tarku, kellel on puudu armu huumorit ja vägi teha häid tegusid on halvatud, ja kuna nad kogu meele pööravad maise poole, näevad nad öösel selgemalt kui päeval, nagu mutt, kes on maa all terava meelega ja taibukas ja seal teab iga käänakut ja maa peal muutub rumalaks – sellised on ka ahned. Vaimliselt mustad silmad on neil, kellesse mälestus surmast kindlalt on vermitud. Need öösel ei näe, vaid päeval, kuna nad ei kiida heaks pattude pimedaid tegusid, vaid valguse tegusid, st vooruslikke tegusid. Srk 7:^a Mõttele oma lõpule, siis sa ei tee iialgi pattu! Surma meeles pidada soovivad muistsed filosoofid. Seneca *kirjades*: Surm ootab sind kõikjal ning kui sa oled tark, ootad sinagi teda kõigis kohtades. Sedasama (ütleb ta) raamatus *kommete kohta*: Paljudele, kes elu edasi lükkavad, sekkub surm vahele.

^aSrk 7,36.

omnis itaque dies uelud {25} ultimus iudicandus est {26} ¶ Ieronimus primo libro contra iovinianum^a pittagoras philosophiam diffiniens ait / philosophia est

{1} meditatio mortis cotidie de caitere corporis nitens anime educere {2} f. 263r
5 libertatem · probacio ut dicit philosophus villam arcamie in quam frenatus:^b
frequenter {3} accidit studendi usui dedicauit · Et hec ideo ut pariet {4}
scolares memoriam mortis haberent et sic a viciis abstinerent {5} legitur
in historiis romanorum quod post coronacionem inperatoris antequam
quicquam inperaret {6} edeficatores sepultorum quatuor genera marmorum
10 diuersorum {7} ferentes coram principibus inperatori dicebant · De quo
{8} genere marmorum iubes tuum fieri monumentum · Et hec ideo ut
{9} mortem non obliuisceretur et ut imperium cum clemencia gubernaret
{10} ¶ oculus est spericus rotundus figura sperica est omnium figuratarum
simplissima {11} Spiritualiter figure oculi simplicitas ad simplicitatem {12}
15 intencionis hortatur · orbicularitas · ut in cunctis que agimus {13} ad eternum
brauium intentionis oculum dirigamus · Mt·6·^c si oculus {14} tuus fuerit
scilicet ille autem habet simplicem oculum qui inomnibus que agit intendit
{15} honorem diuinum {16} ¶ oculus palpebris est velatus ut nam oculum
a nocumentis exterioribus {17} preseruaret philosophus ·4· de animalibus^d ·
20 omne animal carens palpebris {18} est debilis uisus ut patet in piscibus · Et
ex hoc fit in eis nimia {19} deperditio spirituum propter defectum velaminis
palpebrarum 15 [?] Spiritualiter {20} Qui sua bona non occultant sed per
inanem gloriam propter humanos {21} fauores se ostentant totum perdund
Gregorius^e predari {22} desiderat qui tessarum pupplice in via portat · In
25 vitis patrum {23} dicitur · sicut thesaurus alia [?] manifestus [lacuna] {24} ita
et virtus quelibet deperit pupplicata / figurata .Exodi.4.^f manus moysi {25}

4 caitere] carcere P8 5 philosophus] Plato P8 6 pariet] perterriti P8 24 predari]
depraedari P8 24 tessarum] thesaurum P8 25 sicut ... [lacuna]] sicut thesaurus
manifestus cito minuitur P8

^aHieronymus, *Liber tertius aduersus libros Rufini*, ed. P. Lardet (SL 79, 1982), XL: philosophiam meditationem esse mortis, cottidie de corporis carcere nitentem animae educere libertatem. ^b*Obelus*. ^cMt 6,22: Si oculus tuus fuerit simplex, totum corpus tuum lucidum erit. ^dGuillelmus de Morbeka translator Aristotelis, *De historia animalium*, II, 13: oculos autem omnes habent sine palpebris, non durorum oculorum existentes. ^eGregorius Magnus, *Homiliae in euangelia*, ed. R. Étaix (SL 141, 1999), I, 11, 1: Depraedari ergo desiderat qui thesaurum publice portat in uia. ^fEx 4,6f.

Seega tuleb iga päeva justkui viimaseks pidada. Hieronymus 1. raamatus *Jovinianuse vastu*: Pythagoras ütles filosoofiat defineerides: Filosoofia on

surma üle igapäevane mõtisklemine, püüdes keha vanglast välja tõmmata hinge vabadust. Tõenduseks [on], nagu ütleb filosoof^a, Akadeemia mõis, kus sageli maaväinat esines, mida ta [Platon] kasutas ära õppeotstarbel. Ja seda seepärast, et tekitada (seisundit, et) õppijad hoiaksid meeles surma ja nii hoiaksid pahedest eemale. *Roomlaste ajaloost* võib lugeda, et pärast imperaatori kroonimist, enne seda, kui ta midagi valitsema hakkas, töid hauakambrite ehitajad vürstide juuresolekul nelja sorti marmorit imperaatorile, öeldes: Millisest marmorisordist käsid endale monumendi valmistada. Ja seda seepärast, et ta ei unustaks surma ära ja et impeeriumi juhiks leebusega. Silm on sfääriline, ümmargune. Sfääriline kuju on kõikidest kujudest kõige lihtsam. Vaimliselt: silma lihtne kuju kutsub üles intentsiooni lihtsusele. Ümmargusus kutsub sellele, et kõiges, mida teeme, juhiksime silma intentsiooni igavese tasu suunas. Mt 6: Kui sinu silm on (lihtne), tähendab see, et sellel on lihtne silm, kes kõiges, mida teeb, sihhib jumalikku au. Silm on kaetud lauga, et nõnda silma väliste ärritajate eest kaitsta. Aristoteles 4. raamatus *loomade kohta*: Kõik loomad, kel pole silmalaugu, on nägemise poolest nõrgad, nagu nähtub kalade juures. Ja sellest on neil liigne vaimu kaotus – silmalaugudega katmise puudulikkuse tõttu. Vaimliselt: need, kes oma omandust ei varja, vaid tühises hiilguses inimeste soosingu pälvimiseks näitavad, kõik kaotavad. Gregorius: Hukkuda tahab see, kes varandust avalikult kaasas kannab. *Isade eludes* öeldakse: Nagu teistele väljapandud varandus [+], nõnda hävib ka igasugune avalikult näidatav vourus. Tähenamissõnaga Ex 4: Moosese käsi

^aÜldjuhul tähistab "filosoof" Aristotelest, P8 annab siinkohal aga "Plato".

sana consistit dum in sinu reconditur · Mt · 6.^a te autem faciente elemosinam
{26} et cetera · christus post uictoriam passionis triduo fuit in sepulcro ·
Notandum libro {27} · 4 · de animalibus^b philosophus aues claudunt oculos
palpebram inferiorum [?]

5 {1} animalia vero gressibilia palpebram superiori / viri spirituales terre- f. 263v
na {2} despiciunt et ad celestia intendunt · Philippensium 3^c nostra con-
uersatio in celis est Martinus[?] {3} oculis ac manibus · in celum [?]^d
scilicet in animales homines oculos suos {4} statuerunt declinare in terram
· ut psalmus^e dicitur[?] Danielis 13^f declinauerunt oculos suos ut {5} non
10 videret celum {6} ¶ oculus est in capite collocatus et tibi ii^g oculi sapientis in
capite {7} eius^h Spiritualiter caput nostrum christus est a quo spiritualiter
influit nobis {8} motus et sensus .ⁱ In quo ergo capite debemus oculos
nostros collocare {9} videlicet intellectus per congregacionem et affectus
per amorem quia ubi ergo amor^j {10} ibi oculus^k · philosophus^l oculi mei
15 semper ad dominum · sed quidam propter quam diuites {11} sicuti [?] sunt
ingrati ad beneficia auertunt oculos suos a deo {12} Ecc 26^m qui querit
locupletari auertit oculum suum / tales sunt {13} peiores bestiis que grate
sunt ad beneficiaⁿ · Refert commentator primus [?] {14} libro de animalibus^o
quod quedam aspis adeo domesticata fuit a quodam {15} paterfamilias ut
20 cotidie hora prandii ad mensam eius ueniret et post {16} comestionem
ad eius cauernam rediret · Que eciam semei duos {17} genitos filios ad
mensam supradictam adduxit quo et vnus filius {18} paterfamilias venenavit
· quod cernens uirum velud ingratum {19} in conspectum omnium interfecit
{20} ¶ oculus est forme seu speciei rei visibilis receptiuus cuius hec est

1 consistit] persistit P8 10 et tibi ii] ecclesiaste ii P8 13 congregacionem]
cognitionem P8 14 philosophus] David P8

^aMt 6,3: Te autem faciente eleemosynam, nesciat sinistra tua quid faciat dextera tua.
^bGuillelmus de Morbeka translator Aristotelis, *De historia animalium*, II, 12: claudunt enim
inferiori palpebra omnes, non tamen operiunt pellicula oculos quidem, sicut aues. ^cPhlp
3,20. ^dSulpicius Seuerus, *Epistulae*, ed. J. Fontaine (SChr 133, 1967), III,15: Oculis tamen ac
manibus in caelum semper intentis invictum ab oratione spiritum non relaxabat. ^ePs 16,11.
^fDn 13,9. ^gIlmselt on siin käsikirjas *ecc ibidem ii* valesti loetud. ^hEcl 2,14: Sapientis
oculi in capite ejus; stultus in tenebris ambula: et didici quod unus utriusque esset interitus.
ⁱ*Punctus elevatus*. ^jteise käega lisatud. ^kSellise sõnastusega tuleb see vanasõna käibele
12. sajandil ja esineb nt ka Cm3 käsikirjas Nicolaus de Gorran, *Sermones de sanctis*. Vt ka
Koehler, lk 88. ^lPs 24,15. ^mSir 27,1. ⁿP8 kontekst on Dt 32. ^oCf. Aesopus, *Aesop's
Fables*, trans. L. Gibbs (Oxford University Press, 2002), 74; 75.

jäi terveks, kuni oli süles. Mt 6: Kui sa aga almust jagad jne. Kristus oli pärast kannatuse võitu kolm päeva hauas. Tuleb tähele panna Aristotelese 4. raamatus *loomadest*: Linnud katavad silma alumise lauga,

aga loomad, kes kõnnivad, ülemise lauga. Vaimlised mehed maist f. 263v põlgavad ja sirutuvad taevase poole. Fl 3: Meie elupaik on taevas. Martinus silmade ja kätega taeva poole. Mõistagi loomalikud inimesed [?] oma silmad on seadnud maa poole pööratuks, nagu ütleb psalm.^a Tn 13: Keeravad ära oma silmad, et ei näeks taevast. Silm asetseb peas ka sinul. (Kg) 2: Targal on silmad tema peas. Vaimliselt: meie pea on Kristus, kellest vaimliselt voolab meile liikumine ja arusaam. Järelikult peame selles peas oma silmi kandma, nimelt mõistust tunnetuse^b kaudu ja tundeid armastuse kaudu, sest kus on armastus, seal on silm. Filosoof [ütleb]: Minu silmad on alati Issanda poole. Aga mõned, seetõttu, et on justkui rikkad, tänamatuna heategude eest pööravad Jumalast silmad ära. Srk 26: Kes tahab palju saada, pöörab ära oma silma. Sellised on halvemad metselajatest, kes on heategude eest tänulikud. Toob esile kommentaator *loomade* raamatu puhul [või: 1. raamatus *loomadest?*], et üks mürkmadu oli nõnda kodustatud kellegi pereisa poolt, et tuli iga päev hommikueine ajal tema laua juurde ja pärast ühist söömist läks oma urgu tagasi. Kui see kord ka kaks poega nimetatud laua juurde tõi, kus üks poeg ka pereisa mürgiselt salvas, siis seda nähes tappis madu selle (ussipoja) justkui tänamatu mehe kõigi silme all. Silm on kuju ehk nähtava asja vormi vastuvõtja, mille üks

^aPs 17,11. ^bTõlge P8 järgi.

una probatio {21} in principio perspective quia si in luce diei uehementer
aspiciat {22} in celum de loco super quem domus habeat foramen magnum
{23} discoopertum ad celum et reuertatur post ea ad locum obscurum {24}
· vel claudat oculos aspiciat formam illius foraminis cum {25} figura ¶
5 Spiritualiter foramen quod nos attendere debemus
{1} et frequenter aspicere est latus christi perforatum in cruce quod f. 264r
deuote {2} faciebat · Bernardus^a vnde sermonis [?] illud cantici 2 ueni in
foraminibus petre sermone {3} 61 Securus habito^b et cetera et post vulnere
domini recordabor Nempe {4} uulneratus est propter iniquitates nostras
10 ego uero fidenter quod ex {5} me mihi deest usurpo mihi ex uisceribus
domini quoniam misericordia affluunt {6} nec desunt foramina per que
effluant · foderunt enim {7} manus eius et pedes latusque lancea perforant
· Et per has {8} rimas licet mihi sugere mel de petra oleumque de saxo
durissimo {9} id est gustare et uidere quam suauis dominus · Clavis {10}
15 enim reserans clavis penetrans factus est mihi ut uideam domini / {11} patet
arcanum cordis per foramina corporis patent uiscera misericordie {12} in
quibus uisitauit · nos oriens ex alto · Item in sermone xl-e^c {13} cadunt a
latere mille^d utinam merear esse columba que in foraminibus {14} habitat
et in foramine lateris dextri ;^e {15} ¶ oculus corporalis est non sui sed
20 alterius agnitius spiritualiter econtra {16} oculi cordis de se non de aliis
iudicare possunt · et tamen {17} multi faciunt contrarium Iob x^f numquid
oculi carnei tibi sunt · augustinus {18} · 9 libro confessionum^g curiosum
est genus humanum ad cognoscendum {19} uitam alienam desiosum ad
suam · Quincilianus de oratorio {20} institutione libro secundo^h aliena uicia

15 clavis] clauuus P8; clauus Bernardus 17 xl-e] quadragesimae P8 18 mille] tuo
mille P8 23 desiosum] desidiosum P8 23–24 ad suam] ad cognoscendum suam P8

^aBernardus Claraeuallensis, *Sermones super Cantica Canticorum*, edd. J. Leclercq et
al., Bernardi Opera, vol. 1 (Editiones Cistercienses, 1957), sermo LXI,2: columba mea in
foraminibus petrae (Ct 2,14). ^bP8 jätkab: quia statuit supra petram pedes meos. Cf Ps 39,3.

^cBernardus Claraeuallensis, *Sermones super psalmum 'Qui habitat'*, Bernardi Opera, vol.
4, edd. J. Leclercq et al. (Editiones Cistercienses, 1966), VII,15: Utinam ego talis merear
esse columba, quae in foramine petrae habitat, et in foramine lateris dextri! ^dJutluse
pealkiri: 'lööakse sinu kõrvalt tuhat maha'. ^ePunctus versus. ^fJob 10,4. ^gAugustinus,
Confessionum libri tredecim, ed. L. Verheijen (SL 27, 1981), X, 3: curiosum genus ad
cognoscendam uitam alienam, desidiosum ad corrigendam suam. ^hQuintilianus, *Institutio
oratoria*, edd. L. Radermacher & V. Buchheit (Teubner, 1971), II, 5: aliena enim uicia quisque
reprendi mavult quam sua.

tõestus on perspektiivi(õpetuse) alguses: kui keegi päevavalguses vaatab hoolikalt taevast sellest kohast, kus tema majal on suur katmata avaus taeva poole ja pärast seda läheb tagasi pimedasse kohta või katab silmad, näeb ta selle avause piirjoontega kujutist. Vaimliselt: avaus, mida peame silmas pidama ja sageli vaatama, on Kristuse külg läbitorgatuna ristil, mida ta vagalt talus. Bernardus ütleb seetõttu 2. *jutluses ülemlaulust*:^a Tule kaljude lõhedesse; *jutluses [ülemlaulust]* 61: Ma elan kindlalt jne, ja pärast: Issanda haavu tuletan meelde. Kindlasti on ta ju haavatud meie ebaõigluse pärast. Mina, tõepoolest, usklikult, mis minus endas mulle vajaka on, haaran endale Issanda sisikonnast, sest sealt voolab välja halastus ja ei puudu avaused, läbi mille voolata. Nad torkasid ju tema käed ja tema jalad ja tema külje piigiga läbi. Ja läbi nende lõhede võib mulle tõusta mett kaljust ja õli kõigekõvemast kivist, see tähendab maitsta ja näha, kui sulnis on Issand. Avajaks võtmeks mulle nimelt on saanud läbistav nael, et näeksin Issandat. Avaneb südame saladus läbi keha avauste, avanevad halastuse sisemused, milles külastas meid kõrgelt sündinu. Seesama 40. *jutluses [ülemlaulust]*: Langeb küljelt tuhat, kui ainult vääraksin olema tuvi, kes avaustes elab ja parema külje avauses. Kehaline silm on teisi, mitte iseennast äratundev. Vaimliselt vastupidi: südame silm võib enda üle, mitte teiste üle kohut mõista. Ja ometi paljud teevad vastupidi. Ii 10: Kas sul on lihalikud silmad. Augustinus *pihtimuste* 9. raamatus: Inimeste sugu on uudishimulik teiste elude teadasaamiseks, aga laisk enda elu jaoks. Quintilianus *kõnekunsti õpetusest* 2. raamatus: Igaüks eelistab teiste eksimusi

f. 264r

^aKontekst on Ül 2, 13-14: Tõuse, mu kullake, mu iludus, ja tule! Mu tuvike kaljulõhedes, kuristiku peidupaigas!

quisquid reprehendi mauult quam {21} sua Gregorius nazazeus^a nichil
 suauius hominibus uidetur quam {22} aliena loqui vel aliena curare / sed
 a composite mentis arbitrio {23} uidetur alienum Ieronimus ad asellam
 epistula 83^b periculosum est {24} de seruo alterius iudicare et non facilis
 5 uenia praua dixisse {25} de rectis · tales assimilantur furibus qui archas
 {1} apertas negligunt id est consciencias proprias · sed archas clausas f. 264v
 id est aliorum {2} scilicet consciencias quas non uident querunt / seneca^c
 fures signata {3} querunt · aperta pretereunt · item dormitantibus qui ad se
 claudunt {4} oculos dum capud inclinant · ad alios aperiunt dum capud {5}
 10 erigunt · Item^d instionibus [?] qui circumunt [?] domos alienas frequenter ad
 {6} suas raro reuertuntur · Et ideo iudicant ad modum oculi {7} corporis qui
 existens in luce non uidet que sunt in tenebris · Sed pocius {8} econtrario
 · legitur in vitis patrum de sancto Moyse quod inuitatus in cicia {9} ad
 iudicandum ideo [?] in fratrem culpabilem · sportam uetustissimam {10}
 15 plenam harena portabat · Interogatus · Respondit peccata mea {11} sunt post
 me sequencia non uideo ea et hodie venio iudicare {12} aliena · Anselmus in
 libro de similitudinibus · Consideracio alieni peccati {13} multa mala facit in
 diversis · si enim peccator est qui alterius culpam {14} considerat malo illeus
 exemplo in peccato perseuerat · Si uero penitens {15} a peccato penitencia
 20 firgessit eo exemplo · Qui si eodem peccato {16} uel alio temptabatur
 facilius exemplo superatur · Si autem temptatione {17} carebat eo ipso
 temptatur quod uicium illius considerat · Si uero preferendo {18} se illi in
 superbiam erigitur · Non est ergo facile consideranda alterius {19} culpa
 cuius consideracio tot generat mala · Ecclesiastici 17^e · posuit {20} oculum
 25 ipsorum super corda eorum ut scilicet considerent semetipsos {21} solum ·
 ¶ Oculus est secundum diuersitatem distancie diuersificande cognitivus ,=^f

9 aperiunt] aperit P8 13 cicia] Scitia P8 14 ideo [?] in] ibi P8 20 firgessit]
 frigescit P8 23 erigitur] extollitur P8

^aIohannes Sarisberiensis, *Ioannis Saresberiensis episcopi Carnotensis Policratici sive De
 nvgis cvrialivm et vestigiis philosophorum libri VIII*, ed. C. C. J. Webb (Clarendon, 1909), II, 7,
 prol: nichil suauius uideatur hominibus quam aliena loqui uel aliena curare. ^bHieronymus,
Epistulae, edd. I. Hilberg et al. (CSEL 54, 1910/1996), XLV,1: periculosum quippe est de seruo
 alterius iudicare et non facilis uenia praua dixisse de rectis. ^cSeneca, *Epistulae morales
 ad Lucilium*, LXVIII, 4: Multi aperta transeunt, condita et abstrusa rimantur; furem signata
 sollicitant. ^dAugustinus, *Enarrationes in Psalmos*, ed. E. Dekkers, J. Fraipont (SL 39,
 1956), XCIX,13: multae non stant in domibus suis, circumeunt domos alienas. ^eSir 17,7.
^fArusaamatu kirjawahemärk.

parema meelega laita kui enda omi. Nazianzose Gregorios: Miski ei paista inimestele sulnim kui teiste asjadest rääkimine või teiste asjade eest muretsemine, ent korrastatud meele otsusele näib see võõras. Hieronymus 83. *kirjas* Asellale: Hädaohtlik on teise orja üle otsustada ja pole lihtne andeks saada ausatest halva rääkimist. Sellised on justkui vargad, kes avatud kirstudest

ei hooli, s.t iseenda südametunnistusest, vaid suletud kirste, s.t teiste f. 264v südametunnistust, mida nad ei näe, uurivad. Seneca: Vargaid ahvatleb lukustatu, avatust lähevad mööda. Nõnda ⟨on ka⟩ magajatel, kes enda jaoks sulevad silmad, kui pea ⟨ase mele⟩ panevad; teiste jaoks teevad ⟨silmad⟩ lahti, kui pea tõstavad. Samuti [Seneca?] *õpetustes* [?]: Kes külastavad teiste kodusid sageli, enda omasse pöörduvad harva tagasi. Ja seetõttu otsustatakse keha silma järgi, mis valguse käes olles ei näe seda, mis on pimedas. Aga vastupidi näeb paremini. *Isade eludest* on loetav püha Moosese kohta, et kui ta kutsuti Sküütiasse, et ta seal kohut mõistaks süüdi oleva venna üle, tõi ta kaasa väga vana korvi täis liiva. Kui tema käest ⟨selle kohta⟩ küsiti, vastas ta: Minu patud on minu järel kaasa tulnud, ma ei näe neid ja täna tulen teise ⟨pattude⟩ üle kohut mõistma. Anselm raamatus *tähendamissõnade kohta*: Teiste pattude arvustamine teeb palju kurja mitmel moel. Nimelt – kui see on patustaja, kes teise süüd arvustab, siis ta püsib patus tolle ⟨teise⟩ halva eeskuju järgi. Kui aga kahetseja, siis patu kahetsemine jahendab toda eeskuju. Kui seesama patt või mingi teine hakkab kiusama, siis on seda lihtne eeskuju abil ületada. Kui aga kiusatus puudub, siis kiusab seesama, mida ta teise pahena arvustas. Kui ta aga eelistab ennast teisele, siis kerkib temas kõrkus. Ei ole niisiis lihtne arvustada teise süüd, kuna arvustamine teeb nii palju halba. Srk 17: Ta pani oma silma nende südame peale – mõistagi, et nad arvustaksid vaid iseennast. Silma nägemisvõime on erinev vastavalt eristatavatele kaugustele.

{22} quem a remotis videmus paruum iudicamus cum per demonstracionem unde solem
 {23} probetur esse maior terra cencies sexagesies sexies · Spiritualiter {24}
 peccatores elongati a deo per peccatum longe a post scilicet post {25} celeste
 premium paruipendunt · terrena vero quibus apropinquant

5 {1} magnipendunt · econtrario [?] de iustis · quibus magna uidentur f. 265r
 celestia · {2} Baruc ·3^a· o israel quam magna est domus dei et cetera
 possessionis · Ego cognoui {3} quod magnus est dominus^b · quam magna
 multitudo dulcedinis tuae domine terrena uidentur {4} parua · Ieremia 4^c
 aspexi terram et ecce uacua erat et nichili · {5} ¶ Similis ratio est quare
 10 humiles sancti et perfecti viri se reputant {6} paruos · econtrario se magnos
 superbi huius causa semel semper querebatur {7} inter scolasticos quia eis
 uidebatur quod debet esse pocius {8} econtrario cum iustus et humilis habeat
 bonum unum possit extolli {9} peccator nullum [?] · sed inde humiliari · hinc
 15 apropinquat · superbia {11} elongat · videmus in machina mundali^d quod
 quanto circumferena {12} est minor tanto est centro propinquior · et quanto
 maior tanto {13} a centro remocior · Sed Dyonisius dicit in angelica rerarchia
 · quod deus est {14} quasi centrum et spiritus intelligibiles mouentur more
 circumferencie circa {15} centrum · per hunc modum de hominibus qui
 20 mouentur circa deum · Acc {16} 17^e in ipso uiuimus mouentur et sumus ·
 Quanto igitur quisque est brevior {17} et humilior^f tanto · deo propinquior
 et quanto per superbiam maior tanto {18} a deo remocior · psalmus^g humilia
 respicit scilicet de prope {19} et alta id est superba a longe cognoscit · ecc
 ·15^h· longe abest a superbia {20} nunc autem sic est quod ad ut turris quanto
 25 a remociori videtur tanto {21} minus videtur · Cum autem alis[?] pervenit
 ad pedem eam esse magnam {22} iudicabit · et semetipsum que uanum · {23}
 ¶ Oculus est tocius corporis directius vnde uocantur Luminariaⁱ {24} quia
 Lumen exterius recipiunt et acceptum comicant et refundunt · {25} Secundus
 Philosophus sic diffinit oculum · oculus est dux corporis

3 post] a peccatoribus salus P8 15 apropinquat] approximat P8 16 circumferena]
 circumferentia P8 25 Cum ... pervenit] et cum ad pedem turris pervenerit P8
 28 comicant] communicant P8

^aBar 3,24. ^bCf Ps 134,5. ^cJr 4,23. ^dSeda väljendit paistavad kasutavat nii Bernardus
 Claraeuallensis (*Sermo in feria iv hebdomadae sanctae*, VII; *Sermones in die pentecostes*,
 II, III) kui Bonaventura (*Breuiiloquium*, II; *Sermones dominicales*, XI) ja ka Grosseteste (*De*
luce). ^eAct 17,28. ^fLacuna teise käega täidetud. ^gPs 137,6. ^hSir 15,7. ⁱCf Mt 6,22;
 Lc 11,34.

Nii päike, mida kaugelt vaadates peame väikeseks, on 166 korda maast suurem, [nagu] siiski näidete abil on tõestatud. Vaimliselt: patustajad, kes on patu tõttu Jumalast kaugele viidud, on pääsemisest kaugel [ja] hindavad taevast tasu väikeseks, maist aga, millele on lähedal,

hindavad suureks, vastupidiselt õiglastele, kellele taevane paistab suur. f. 265r
Brk 3: Oh Iisrael, kui suur on Jumala koda jne omandi asupaik. Ma sain teada, et Issand on suur – sinu mõõtmatu sulniduse kõrval paistab maine väike. Jr 4: Vaatasin maad ja ennäe, see oli tühi ja eimiski. Sama on põhjus, miks alandlikud, pühad ja täiuslikud mehed peavad end väikseks. Vastupidi kõrgid peavad end seetõttu suureks. Ükskord [nagu] alati, arutasid skolastikud, et neile paistab, et pigem peaks olema vastupidi: kuna õiglasel ja alandlikul on üks hüve, siis võiks ta uhkeldada, patustajal pole, sealt [peaks olema] alandlik. Sellele küsimusele vastas üks neist koheselt, üteldes: Alandlikkus lähendab inimest Jumalale, kõrkus kaugendab. Me näeme maailma masinas, et mida väiksem on ümbermõõt, seda lähemal on ta keskmeele, ja mida suurem, seda kaugemal on keskmest. Aga Dionysios ütleb *inglite hierarhias*, et Jumal on nagu keskpunkt ja mõistuslikud vaimud liiguvad ringeldes keskmee ümber. Niiviisi käib see inimeste kohta, kes liiguvad Jumala ümber. Ap 17: Temas elame ja liigume ja oleme. Seega on nõnda, et kes iganes on vähem, on alandlikum, olles samavõrra Jumalale lähemal, ja kes on kõrkuse tõttu suurem, see on samavõrra Jumalast kaugemal. Psalm:^a Alandlikke vaatab, tähendab lähemaid, ja kõrgeid, tähendab kõrku, tunneb ära kaugelt. Srk 15: Ta on kaugel kõrkusest. Samamoodi on ka tornidega – mida kaugemalt vaadata, seda väiksem paistab. Kui aga keegi teine läheneb selle jalamile, siis arvab, et see on suur, ja iseennast peab tühiseks. Silm on kogu keha suunav. Nii nimetatakse neid laternaiks, sest välist valgust võtavad vastu, ja vastuvõetut annavad edasi^b ja kiirgavad tagasi. Teine filosoof nõnda defineerib silma: Silm on keha juht,

^aPs 138,6. ^bTõlge P8 järgi.

{1} · vas Luminis index animi Non soli sibi videt sed toti corporis f. 265v
 {2} Spiritualiter bona que habemus aliis comitemus · Sap 7.^a Quam {3}
 sine fictione didici et sine inuidia communico 1 Pe 4.^b vnusquisque sicut
 accepit {4} gratiam circa · Cassiodorus · epistula 14.^c non debet esse difficile
 5 beneficium {5} quod non partitur largitate detrimentum · Augustinus in
 libro de {6} civitate dei^d · non fit minor accidente uel permanente consorte
 possessio {7} bonitatis quam tanto lacius quanto concordius indiuiduo {8}
 sociorum posidet caritas · antiaudianus · 1.^e libro namque bonum {9}
 quod sepe latet splendore minori · Degenerat lucetque magis {10} si luce
 10 fruatur · Et 7.^f libro dicit Gratia et quia taurus {11} animique prodigia
 largos · vult possessores et dedignatur auaros {12} Bernardus^g rem profecto
 proximi retinens si donis scientie {13} et eloquentie adornatur uerbum
 bonum quod posset prodesse {14} multis inutili immo dampnabili silencio
 tegas cum maledictus {15} sit qui abscondit frumenta in populis · prouerb
 15 xi.^h · ysidorusⁱ {16} scientiam quam aure concipis ore effunde · Sapientia
 · enim {17} dando fit largior retinendo minoratur · Et certe [lacuna] {18}
 donum scientie propter talem auariciam talibus [lacuna] subtrahitur [?]
 {19} vnde Bernardus^j · dicit de seipso super canticam omelia 22 · cum

5 partitur] patitur P8 17 [lacuna]] a domino P8

^aSap 7,13. ^b1Ptr 4,10. ^cCassiodorus, *Uariarum libri duodecim*, ed. A. Fridh (SL 96, 1973), I, 14: quia nec decet esse difficile beneficium, quod non patitur largitate detrimentum. ^dAugustinus, *De ciuitate Dei*, edd. B. Dombart & A. Kalb (SL 48, 1955), XVI,5: immo possessio bonitas, quam tanto latius, quanto concordius indiuidua sociorum possidet caritas. ^eAlanus ab Insulis, *Antiaudianus: texte critique avec une introduction et des tables*, ed. R. Bossuat (Librairie Philosophique J. Vrin, 1955), I, 347f: Namque bonum quod sepe latet splendore minori / Degenerat lucetque magis si luce fruatur. ^fAlanus ab Insulis, *Antiaudianus*, VII, 237f: Gracia que doctos ditat, que prodiga largos / Vult possessores et dedignatur auaros. ^gBernardus Claraeuallensis, *Sermones super Cantica Canticorum*, XVIII,2: Rem profecto proximi retines tibi, si, verbi causa, plenus virtutibus cum sis, foris que nihilominus donis scientie et eloquentie adornatus, metu forte aut segnitie, aut minus discreta humilitate, uerbum bonum, quod posset prodesse multis, inutili, immo et damnabili ligas silentio, certe maledictus, quod frumenta abscondis in populis. ^hPr 11,26. ⁱIsidorus Hispalensis, *Etymologiarum siue Originum libri XX*, ed. W. M. Lindsay (Oxford Classical Texts, 1911), XII,3,3: Falso autem opinantur qui dicunt mustelam ore concipere, aure effundere partum. ^jBernardus Claraeuallensis, *Sermones super Cantica Canticorum*, LXXXII,1: Scio hominem aliquid aliquando inter loquendum ex his quae suggerebat Spiritus, etsi non infideli, minus tamen fidenti animo retentantem et reservantem sibi, ut haberet quid diceret denuo tractaturus; et ecce vox ad eum, ut quidem ei visum est: Donec istud tenebis, aliud non accipies.

valguse anum, hinge näitaja. Mitte ainult enda jaoks ei näe, vaid kogu f. 265v keha jaoks. Vaimliselt: hea, mis meil on, andkem teistele edasi. Trk 7: Mida ilma pettusega õppisin, selle annan ka kadetuseta edasi. 1Pt 4: Igaüks selle armuga, mille ta on saanud. Selle kohta Cassiodorus 14. kirjas: Ei tohi olla raske heategu teha, kui see ei kahjusta (liigse) heldusega. Augustinus raamatus *Jumala linnast*: Ei jää vähemaks ajutise või kestva jaotamisega headuse omandus, vaid isegi suurem on sedavõrd, kui suure üksmeelega on headus kaaslaste vahel jaotunud. *Anticlaudianus* 1. raamatus: Nimelt hea, mis on sageli peidul, kängub vähemas sätas, heidab aga rohkem valgust, kui saab valgust nautida. Ja 7. raamatus ütleb: Arm on selline hinge varandus, mis priiskajana tahab, et tema omanikud oleksid helded, ja põlgab kadedaid. Bernardus: Sa pead endale, mis kuulub su naabrile, kui teadmise ja elokventsi andidega kaunistad head sõna, mis saaks kasulik olla paljudele, kasutult katad kinni põlgava vaikimisega, kuna öeldakse, et on neetud, kes varjab inimeste eest vilja. Isidorus: Teadmist, mida võtad kõrvaga vastu, lase suust välja voolata. Tarkus nimelt saab andmisest suuremaks, endale pidamisest vähemaks, ja kindlasti teadmise anni võtab [Jumal] sellise ahnuse tõttu sellistelt tagasi^a. Nii ka Bernardus ütleb enda puhul *jutluses ülemlaulu kohta 22*: Kui

^aTõlge P8 järgi.

inter loquendum {20} ex hiis que suggerebat spiritus si non infideli minus {21} tamen in feruenti animo reservaret ut haberet quid diceret denuo {22} taccaturus · Ecce vox venit ad eum dicens donec istud {23} tenueris aliud non habebis {24} ¶ Oculus est arcanorum mentis indicatiuus · vnde et motus
5 oculi {25} significat statum interiorem vnde Philosophus xii de animalibus^a {26} si oculus fuerit nimis tardus pertinaciam uoluntatis {27} ¶^b 4 post autem humilis fuit · Nam cum esset rex ditissimus pauperibus et piscatoribus {28} se sociavit et monstrauit · dator sapientissimus ad {29} modum pueri simplicis doctores audiuit princeps fermomus {30} ad crucis patibulum se duci permisit
10 {1} · significat · si motus mediocris facilem mentis apprehensionem f. 266r {2} et in apprehensis debitam fixationem · Spiritualiter^c sic {3} de recencia hester xv piscis iudicamus per oculum quia non est recens si habeat {4} oculum pudridum et sanguineum · sic nec bene castus uidetur qui {5} habet oculum impudicum atque [?] impudicus et cetera {6} ¶ Oculus est post longam
15 vigiliam sompnolentus · postquam enim circa uisibilia {7} exteriora diu fuerit occupatus – oportet quod spiritus animalis qui ad exteriora {8} vacauit reuertatur intus et tunc dormit animal et quiescit {9} Spiritualiter Cum homo diu circa exteriorum administrationem intenderet {10} expedit ut ad interiora redeat et sic sompno spirituali {11} dormire valeat · psalmus^d si dedero
20 sompnum / leo dormit apertis {12} oculis ¶ Prelatus qui est corpus ecclesie pro oculo deputatur {13} postquam vacauerit exterius circa commissumque [?] sibi populum debet redire {14} interius ad semetipsum exemplo^e iacob qui postquam pauerat oues {15} laban dixit iustum est ut altim prouideam domui mee / Bernardus {16} ad eugenium^f · Quid tibi prodest si universos

8 monstrauit] ministravit Bonaventura 8 dator] doctor B 9 fermomus] fortissimus B 17 intus] interius P8 20 corpus] corpori P8 23 altim] aliquando P8

^aCf. Guillelmus de Morbeka translator Aristotelis, *De historia animalium*, I, 8: Faciei autem quod quidem sub bregmate intermedium oculorum frons; hec autem quibus quidem magna, tardiores, quibus autem parua, facilis motus; et quibus quidem lata, exstatici, quibus autem circularis, iracundi. ^bJärgnev tsitaat on toodud tavalise joonimise all ning seda ei leidu P8. Bonaventura, *Sermones dominicales*, ed. J. G. Bougerol (Bibl. Franciscana Scholastica Medii Aevi, 1977) IV,5: Nam cum esset rex ditissimus pauperibus et piscatoribus se sociavit immo ministravit doctor sapientissimus ad modum pueri simplicissimi doctores audivit princeps fortissimus ad crucis patibulum se duci permisit. ^cEst 15,10. ^dPs 131,4. ^eGn 30,30. ^fBernardus Claraeuallensis, *De consideratione libri V*, II,6: Quid tibi prodest si universum mundum lucreris, te unum perdens?

ta kõneles seda, mida sisendas vaim, siis mitte uskmatuses, vaid leegitsevasse hinge tahtis (osa kõnest) jätta hoiule, et oleks midagi hiljem käsitleda [jutlustada], siis ennäe! tuli hääle tema juurde, öeldes: Nii kaua, kui seda hoiad, muud sa ei saa. Silm näitab meele saladusi. Nii ka silma liikumine tähistab sisemist olukorda. Nõnda Aristoteles 12. raamatus *loomade kohta*: kui silm muutub liiga aeglaseks, (tähistab) see kangekaelsust. 4: Pärast aga oli alandlik. Nimelt oli kord väga rikas kuningas, kes vaeste ja kalameestega käis läbi ja näitas. Targim andja lihtsa poisi moodi arste kuulas, võimsaim valitseja end ristipuule lubas juhtida.

Kui [silmi],^a liigub keskmiselt, tähistab [see] mõistuse taiplikkust ja f. 266r
taibatus vajalikkude püsivust. Vaimliselt:^b Nõnda hindame kalade värskust Est 15
silma järgi, kui pole värsked, siis silm on roiskunud ja verine. Nii ei paista hästi karskena see, kellel on häbitu silm, vaid häbitu jne. Silm on pärast pikka valvamist unine. Pärast seda, kui on nähtavaga enda ümber pikka aega tegelenud, on sobiv, et looma vaim pöörduks välisest ära sisse ja seal loom magab ja puhkab. Vaimliselt: kui inimene pikka aega pöörab tähelepanu välistele asjaajamistele, siis pärast jätab selle järele, et sisemusse naasta ja nõnda vaimlises unes magada suudaks. Psalm:^c Kui annan und. Lõvi magab lahtiste silmadega. Prelaat on kiriku kehale pandud justkui silmaks – pärast seda, kui ta on vabanenud välisest ja enda rahvaga tegelemisest, peab ta tagasi pöörduma sissepoole, iseenda juurde. Nagu näiteks Jaakob, kui oli karjatanud Laabani lambaid, ütles: On õiglane, et mingil ajal hoolitseksin enda maja eest. Bernardus Eugeniusele: Mis sul on sellest kasu, kui saaksid endale kõik,

^aVt 265v26. ^bEesti Piiblis see osa puudub. ^cPs 132,4.

lucreris teipsum perdens {17} / Seneca epistula ·14.^a Quicquid feceris cito
redi a corpore ad animum {18} / sed de aliquibus potest dici illud job
·7.^b Et non reuertetur oculus meus ut {19} uideat bona ·8· Capitulum {20}
¶ superborum oculi magna et excelsa respiciunt et elationem animi {21}
5 pertendunt · Gregorius in moralibus^c cordis superbia usque ad membra {22}
foras extenditur et per oculos primum iudicatur hos oculos David^d {23}
destestatur · superbo oculo et insatiabili corde · Domine non est exaltatum
cor {24} meum^e · Dicitur in proverbiorum^f Sex sunt que odit dominus et
cetera oculos sublimes / {25} in hoc homo maxime asimilatur dyabolo de
10 quo job ·41.^g omne {26} sublime uidet et cetera · Tales propter superbiam
uisum interiorem a

{1} amittunt similes vespertilionibus que ideo debiliter uident quia hu- f. 266v
mor {2} cristallinus qui est oculo neccessarius transit in substanciam alarum
et {3} subtractum est oculis quod positum est in alis corialibus^h ·4 Regum vjⁱ
15 {4} de assiriis qui interpretatur sublimes dicitur percute obsecro gentem hanc
{5} cecitate interdum accidit huiusmodi cecitas jn exercitio uirtuoso vnde
{6} Thobias^j a sepultura mortuorum ueniens perdidit uisum · {7} Gregorius^k
valde timendum est uicium quod de victoria nascitur uiciorum {8} Tales
non uident quod homo dicatur ab humo {9} ¶ Oculus inuidi instar oculi
20 strabonici ·1 Regum 18.^l saul non {10} rectis oculis aspiciebat david Nam
felicitas alterius est inuido {11} cruciatus Et ideo socrates^m dicit vtinam in-
uidi in omnibus ciuitatibus {12} oculos haberent ut de cuntorum felicitatibus
torquerentur {13} Tales significantur per heliⁿ qui lucernam domini id est
viros bonos {14} uidere non poterat ante quam extingueretur per mortem

5 pertendunt] portendunt P8

^aSeneca, *Epistulae morales ad Lucilium*, XV, 5: quid facies, cito redi a corpore ad
animum: illum noctibus ac diebus exerce. ^bJob 7,7. ^cGregorius Magnus, *Moralia in Iob*,
XXXIV, 22: Quod apte etiam eius membris congruit, quia omnes iniqui per tumorem cordis
elati cunctos quos cernunt superbiae fastu despiciunt. ^dPs 100,5. ^ePs 130,1. ^fPr 6,16.
^gJob 41,25. ^hP. Ovidius Naso, *Metamorphoses*, ed. W. S. Anderson (Teubner, 1981) IV, 405:
sustinuere tamen se perlucentibus alis / conatae que loqui minimam et pro corpore uocem
/ emittunt peragunt que leues stridore querellas / tecta que, non silvas celebrant lucem que
perosae / nocte volant sero que tenent a uespere nomen. ⁱ4Rg 6,18. ^jTob 2,10. ^kCf.
Gregorius Magnus, *Moralia in Iob*, IXX, 21: Quos ergo iste significat quem sua uictoria
oppressit, nisi eos qui uitia superant, sed sub ipsa quae subigunt, superbiendo succumbunt?
^l1Rg 18,9. ^mCf. Uincentius Beluacensis, *De morali principis institutione*, ed. R. J. Schneider
(CM 137, 1995), XXI: Vnde philosophus: Vtinam inuidi oculos haberent ubique ut omnium
torquerentur felicitate. ⁿ1Rg 3,2.

aga kaotaksid iseenda. Seneca 14. *kirjas*: Mida iganes teed, pöördu kiiresti kehast hinge tagasi. Aga teistest võib öelda selle kohta Ii 7: Ja ei pöördu tagasi mu silm, et näeks head. 8. peatükk. ¶ Kõrkide silmad vaatavad suurt ja väljapaistvat ja hinge ülistamises püsivad. Gregorius *moraalias*: Südame kõrkus ulatub kuni ihuliikmeteni välja ja esiteks näitab end läbi silmade. Neid silmi Taavet^a põlgab: Kõrgi silma ja täitmatu südamega. Issand, mu süda ei ole kõrk. Öeldakse õpetussõnades: Kuus on, mida vihkab Issand jne ülbeid silmi. Selles inimene on väga sarnane Saatanale, kelle kohta Ii 41: Kõike kõrki näeb jne. Sellised kaotavad seesmise nägemise kõrkuse pärast

sarnaselt nahkhiirtele, kes selle tõttu näevad halvasti, et kristalliline f. 266v huumor, mis on silmale vajalik, kandub tiibade substantsi ja tõmmatakse silmadest ära ning paigutatakse teistesse kehaosadesse. 2Kn 6 assüürlaste kohta, keda tõlgendatakse “ülbetena”, öeldakse: Löö, ma palun, seda rahvast pimedusega. Vahel juhtub sedasorti pimedust vooruse harjutamisel. Nii Tobias surnute haa juurest tulles kaotas nägemise. Gregorius: Tuleb väga karta pahet, mis sünnib pahede võitmisest. Sellised ei näe, et inimene on nime saanud mulla järgi. Kade silm on sarnane kõõrdis silmale. 1Sm 18: Saul ei vaadanud sirge silmaga Taavetit. Nimelt teise õnn on kadedale piin. Ja seetõttu ütleb Sokrates: Oleks ometi kadedatel silmad kõikides linnades, et neid piinaksid kõigi õnned. Selliseid tähistatakse Eeli kaudu, kes Jumala valgust, st häid mehi näha ei võinud enne, kui [lamp] kustus surma tõttu.

^aPs 131,1.

· Boetius^a inuidi {15} nequiunt oculos tenebris assuetos in lucem perspicue ueritatis {16} attollere · /^b Inuidus tunc certe primo uidet proximum quoniam extinctus lumine {17} gratie fetet per peccatum · Riccardus de sancto victore · Inuidus {18} bonum quod uidet inuidet quod audit odit quod tangit extinguit · {19} Intantum malum alterius emulatur · quod uellet etiam graue {20} pati dispendium dum alter grauius lederetur · sicut qui vnum oculum {21} optauit erui ut utroque proximus priuaretur · Inuidi disimiles {22} sunt deo a quo ut dicit plato^c relegata est omnis inuidia · aquila {23} filios sub solis radio ponens [?] eum qui immobiliter intuetur solem tam {24} quam filium 10 conservat et nutrit alios qui sic non intuentur tamquam {25} degeneres abicit^d · ergo deus qui per aquilam figuratur · Deuteronomi 32.^e {26} sicut aquila prouocans ad uolandum et cetera · {27} Ambrosius^f sicut reus est dives qui pecuniam non inperitur pauperibus ita {28} reus qui gratiam doctrine quam habet non diuidit inperitis ut doceat eos cum {29} possit

15 {1} ¶ Ira turbat oculum rationis Psalmus^g turbatus cum in ira oculus f. 267r
 meus / hugo {2} de sancto uictore^h · superbia aufert homini deum · inuidia proximum · ira · seipsum {3} / Narrat solinus de mirabilibus mundiⁱ / In scicia feminas quasdam {4} nasci que bicie nuncupantur que geminas pupillas dicuntur {5} habere in oculis et cum fuerint vehementer irate uisu 20 interficiunt {6} si quem respexerint / Et sicut in aqua turbida non apparet ymago {7} sic et in mente turbata per iram ueritas non relucet ut possit recte {8} iudicare / tales diabolus ducit quo vult sicut ducitur equus ad

^aBoethius, *Philosophiae consolatio*, ed. L. Bieler (SL 94, 1958), IV, prosa 4: nequeunt enim oculos tenebris assuetos ad lucem perspicuae ueritatis attollere. ^bSee märk on paragrahvi, küsimärgi ja *virgula* vahepealne. ^cCf. Bonaventura, *Collationes in Hexaemeron*, ed. F. Delorme (Bibl. Franciscana Scholastica Medii Aevi VIII, 1934), II,5: sed a deo secundum platonem in timaeo relegata est omnis inuidia. ^dCf. Isidorus Hispalensis, *Etymologiarum siue Originum libri XX*, XII,7,11: Nam et contra radium solis fertur obtutum non flectere; unde et pullos suos ungue suspensos radiis solis obicit, et quos uiderit immobilem tenere aciem, ut dignos genere conseruat; si quos uero inflectere obtutum, quasi degeneres abicit. ^eDt 32,11. ^fAmbrosius Mediolanensis, *Expositio euangelii secundum Lucam*, ed. M. Adriaen (SL 14, 1957), VIII, 1099: quod similiter ut diues qui pecuniam suam non inperitit pauperibus ita etiam qui doctrinae suae gratiam non diuidit inperitis, docere cum possit, haud mediocris est reus culpa. ^gPs 30,10. ^hHugo de Sancto Uictore, *De quinque septenis*, ed. R. Baron (SChr 155, 1969), II, 104: Superbia enim aufert homini Deum, inuidia aufert ei proximum, ira aufert ei seipsum. ⁱGaius Julius Solinus, *De mirabilibus mundi*, ed. C. L. F. Panckoucke (Paris, 1847), I, p. 58: Apollonides perhibet, in Scythia feminas nasci, quae bityae uocantur, eas in oculis pupillas geminas habere, et perimere visu, si forte quem iratae aspexerint.

Boethius: Kadedad ei saa pimedusega harjunud silmi tõe läbipaistvasse valgusesse tõsta. Kade näeb kindlalt ligimest esmalt alles siis, kui armu valgus on tema jaoks kustunud ja ta haiseb patust. Riccardus de Sancto Victore: Kade seda head, mida näeb, kadestab, mida kuuleb, vihkab, mida puutub, kustutab. Ta võistleb sedavõrd teise halvaga, et sooviks isegi ränka kahju kannatada, kui teist raskemalt kahjustatakse. Nii nagu see, kes soovib kaotada ühe silma, tahtis välja kiskuda, selleks et teine jääks mõlemast ilma. Kadedad ei ole Jumalale sarnased, kellest – nagu ütleb Platon – on eemal kõik kadedus. Kotkas oma pojad paigutab päikesekiirte alla: kes liikumatult vaatab päikest, seda kui poega hoiab ja toidab, teised, kes nõnda ei vaata, justkui mandunud hülgab. Niisiis Jumal, keda kujutatakse kotkana Dt 32: Nagu kotkas ärgitades (oma poegi) lendama jne Ambrosius: Nagu süüdi on rikas, kes raha ei jaga vaestele, nõnda on süüdi, kes õpetuse armu, mis tal on, ei jaga kogenematutele, nõnda, et ta neid õpetaks suutmist mööda.

Viha hägustab mõistuse silma. Psalm:^a Minu silm on vihas hägune. f. 267r
Hugo de Sancto Victore: Kõrkus võtab inimeselt Jumala ära, kadedus lähedase, viha tema enda. Jutustab Solinus *maailma imedest*: Sküütias sünnivad teatud naised, keda nimetakse “bicie”, kellel öeldakse olevat kaks pupilli silmades ja kui nad on väga vihased, pilguga tapavad selle, keda vaatavad. Ja nõnda nagu sogases vees kujutis ei paista, nii ka vihast hägustunud meelde tõe ei paista, et võiks õigesti otsustada. Selliseid saatan juhib, kuhu tahab, nagu juhatakse hobust

^aPs 31,10.

molam {9} quando habet oculos clausos seu ligatos / Et quia tales alium
 immoderate {10} puniunt Refert valerianus maximinus · libro 4 · dictorum
 {11} et factorum memorabilium^a / quod archita tarentinus [?] dum rediret a
 studio sub {12} pictagora et inuenisset propter defectum et negligenciam
 5 uillici {13} rura sua perdita et corrupta dixit · Nunc de te supplicia {14}
 sumerem si tibi iratus non essem · malo enim inpunitum dimittere · {15}
 quam propter iram iuste gravius te punire · Idem in eodem^b refert {16}
 quod populo propter delictum servi iratus timens ne vindicte modum {17}
 excederet^c · ypo amico suo castigationis mandavit arbitrium {18} deforme
 10 reputans · si parem reprehensionem culpe servi platonis {19} animaduersio
 mereretur / fiat ergo nimis liberalis archite moderacio {20} temperacior
 platonis / Tullius libro de officiis^d / primo cauenda est ira in puniendo {21} ne
 maior sit pena quam culpa / · Seneca^e lex uidet iratum {22} non uidet legem
 / · Seneca^f male de te locuntur moueret si hoc {23} iudicio facerent. sed
 15 morbo laborant / · Philosophus^g duo sunt maxime {24} iudium [?] contraria

2 immoderate] solet interdum immoderate P8 8 populo] Plato P8 11 fiat] fuit P8

^aValerius Maximus, *Factorum et dictorum memorabilium libri nouem*, ed. J. Kapp (A. J. Valpy, 1823), IV, 1, ext.1: arentinus Archytas, dum se Pythagorae praeceptis Metaponti penitus inmergit, magno labore longoque tempore solidum opus doctrinae complexus, postquam in patriam reuertit ac rura sua reuisere coepit, animaduertit neglegentia uilici corrupta et perdita intuensque male meritum 'sumpsissem' inquit 'a te supplicium, nisi tibi iratus essem': maluit enim inpunitum dimittere quam propter iram iusto grauius punire.

^bValerius Maximus, *Factorum et dictorum memorabilium libri nouem*, IV, 1, ext. 2: Nimis liberalis Archytas moderatio, temperatior Platonis: nam cum <ad>uersus delictum serui uehementius exarsisset, ueritus ne ipse uindictae modum dispicere non posset, Speusippo amico castigationis arbitrium mandauit deforme sibi futurum existimans, si commisisset ut parem reprehensionem culpa serui et animaduersio Platonis mereretur. ^cCf P8: aduersus delictum serui sui uehementius exarsisset, ueritus ut uindictae modum inspicere non posset.

^dM. Tullius Cicero, *De officiis*, ed. C. Atzert (Teubner, 1963), I,25,89: prohibenda autem maxime est ira in puniendo. ^eCf. *Publili Syri Sententiae*, ed. W. Meyer (Teubner, 1880), littera L, v. 13: Lex uidet iratum, iratus legem non uidet. Seda tsitaati ei õnnestunud Seneca teostest leida. ^fTõenäoliselt tsiteeritud sententsidekogumiku põhjal cf. Sedulius Scotus *Collectaneum miscellaneum*, ed. D. Simpson (CM 67, 1988-1990), IV: Male de te locuntur homines, bene enim loqui nesciunt. Faciunt (non) quod mereor sed quod ipsi solent.

^gGuillelmus de Morbeka translator Aristotelis, *De generatione animalium*, I, 4: Que autem oportet temperantiora esse, sicut ibi non recta intestina habentia, et hic revolutiones habent pori ad non festinantem neque velocem esse concupiscentiam.

veskikivi juurde kui tal on silmad suletud või seotud. Ja nõnda sellised teist mõõdutundetult karistavad. Teatab Valerianus Maximinus 4. raamatus *mäletamisväärsetest ütlustest ja tegudest*, et kui Archytas Tarentumist tuli tagasi õpingutelt Pythagorase juurest ja avastas, et ülevaataja puudumise ja lohakuse tõttu on ta põllud rikutud ja hukas, siis ta ütles: Praegu oleksin määranud sulle karistuse, kui vihane sinu peale ei oleks. Eelistan pigem karistuseta jätta kui viha pärast rohkem sind karistada kui õiglane. Seesama jutustab samas ⟨teoses⟩: Kui Platon^a orja üleastumise tõttu vihasena kartis, et läheb karistamisel üle mõõdu, siis Ippole [Speusipposele], oma sõbrale, karistamisotsuse usaldas, pidades häbiväärseks, kui orja süü ja Platoni hinnang ⟨sellele⟩ peaksid ära teenima võrdse laitude. Niisiis oli^b Archytase korraldus liialt õilis, Platoni ⟨oma oli⟩ mõõdukam. Tullius *kohustuste* raamatus: Esiteks tuleb hoiduda karistades vihast, et suurem poleks karistus kui süü. Seneca: Seadus näeb vihast, ⟨vihane⟩ ei näe seadust. Seneca: Halvasti sinust räägivad. Häiriks, kui seda õigusega teeksid, aga nad vaevlevad haiguse käes. Aristoteles: Kaks on kõige enam otsustamise vastased –

^aTõlge P8 järgi. ^bTõlge P8 järgi.

festinantia et ira / Tullius in oratione pro mancello^a. {25} Nulla cordis tanta uis est que non ferro et uiribus uinci frangique {26} possit · animum uincere iracundiam cohibere victoriam temperare ·

{1} adversarium non solum modo extollere iacentem sed amplificare f. 267v
5 eius pristinam dignitatem {2} qui hoc fecerit non ego eum summis uiris comparo sed simillimum {3} deo iudico {4} ¶ Accidiosorum oculi sompno pigricie sunt grauati · De quibus potest {5} dici illud Psalmus^b dormit anima mea pre tedio hoc autem prouenit ex inconsideratione {6} societatis eterne · proverbiorum 20^c aperi oculos tuos et saturare panibus / scilicet {7} ex
10 inconsideratione pene future · Genesis 31.^d jacob estu vrebam et gelu {8} scilicet ex consideratione infernalis supplicii ubi transitur de aquis niuium ad {9} colorem niueum / fugiebatque sompnus scilicet pigricie ab oculis meis {10} Quidam sunt pigerrimi · Refert macrobius in saturnalibus^e {11} quod imperator augustus fecit ad usum suum afferri culcitram {12} in qua
15 quidem eques dormierat qui dum vixit fuerat magnis {13} debitis obligatus · Cuius inperator reddicione / habenda in quid {14} est ad sompnum culcitra et sollicite [?] conservanda in quo dormire poterat {15} qui fuerat tot debitis obligatus · multo magis mirandum quomodo {16} peccatores possunt dormire qui sunt obligati eterne pene {17} quia oculos quos culpa clausit
20 pena deberet aperire · {18} vnde Iob^f post flagella nunc oculus meus uidet te et je · 1.^g virgam {19} vigilantem que scilicet est consideracio eterne pene · ego video · In {20} vitis patrum Abbas achilles cuida [?] siscitanti cur pateretur accidiam {21} dixit · ideo accidiam pateris quia nondum vidisti premia que speramus {22} nec supplicia que timemus si ea diligenter inspiceres · in
25 cella tua {23} etiam plena uermibus sine accidie torpore iaceres · Bernardus

11–12 transitur ... niueum] transibunt ab aquis nivium ad calorem nimium P8

^aM. Tullius Cicero, *Pro M. Claudio Marcello oratio*, ed. A. Klotz (Teubner, 1918), VIII, p. 71: nulla est enim tanta vis, quae non ferro et viribus debilitari frangi que possit. animum vincere, iracundiam cohibere, victo temperare, adversarium nobilitate ingenio virtute praestantem non modo extollere iacentem, sed etiam amplificare eius pristinam dignitatem, haec qui faciat, non ego eum cum summis uiris comparo, sed simillimum deo iudico. Seda tsitaati ei leidu P8. ^bPs 118,28. ^cPr 20,13. ^dGn 31,40. ^eAmbrosius Theodosius Macrobius, *Saturnalia*, ed. L. v. Jan, Macrobbii Ambrosii Theodosii opera, vol. 2 (Gottfried Bass, 1852), II,4,17: Relata ad se magnitudine aeris alieni, quam quidam eques Romanus dum vixit excedentem ducenties celaverat, culcitam emi cubicularem in eius auctione sibi iussit, et praeceptum mirantibus hanc rationem reddidit: Habenda est ad somnum culcita in qua ille, cum tantum deberet, dormire potuit. ^fJob 42,5. ^gJr 1,11.

kiirustamine ja viha. Tullius *kõnes Marcelluse kaitseks*: üheski südames pole nii suurt jõudu, mida ei saaks raua ja jõuga võita ja murda. Hinge võita, viha taltsutada, võidus mõõdukas olla,

lamav vastane mitte ainult üles aidata, vaid ka suurendada tema endist f. 267v
väärikust – kes seda teeb, seda ma ei võrdle väljapaistvaimate meestega, vaid pean sarnaseks jumalale. Tuimade silmad on laiskusunest rasked. Nende kohta võib ütelda psalm:^a Minu hing magab tüdimusest – see aga tuleb igavese ühenduse mittetähelepanemisest. Õp 20: Ava oma silmad ja küllastu leibadest – s.t. justkui tulevase piina mittetähelepanemisest. Gn 31: Jaakob kuumuses põles ja jääs – tähendab igavese karistuse tähelepanemisest, kus minnakse jäistest vetest edasi valgesse värvi. Ja põgeneski uni, tähendab laiskusuni minu silmadest. Mõned on väga laisad. Macrobius jutustab *Saturnaalides*, et imperaator Augustus laskis iseenda tarbeks ära tuua madratsi, millel oli maganud keegi ratsanik, kes oma eluajal oli olnud suurtes võlgades. Kui imperaator selle kätte sai, (ütles ta), et selline madrats tuleb une jaoks omandada ja hoolikalt hoida, mille peal sai magada see, kel olid nii suured võlad. On palju imekspandavam, mil viisil patustajad saavad magada, kes on võlgu igavesed piinad, kuna silmad, mille süü on sulgenud, peaks piin avama. Nii Iiob pärast nuhtlust: Nüüd mu silm näeb sind; ja Jr 1: Valvavat vitsa – mis tähendab igaveste piinade tähelepanemist – ma näen. *Isade eludes* isa Achilles kellelegi küsijale, kes kannatas tuimuse käes, ütles: “Seepärast kannatad tuimuse käes, kuna sa ei ole veel näinud tasu, mida loodame, ega karistust, mida kardame. Kui sa neid hoolsasti vaataksid, siis oma kongis, olgugi see täis tõuke, ilma halvava tuimusega lamaksid.” Bernardus

^aPs 119,28.

super cantica^a {24} doleo aliquos uestrum gravi in sacris uigiliis deprimi
sompno {25} Nec celi ciues reuereri sed in presencia celestium principum
{26} tamquam mortuos apparere cum uestra ipsi alacritate permoti
{1} uestris interesse sompniis dilectentur / Et quia accidiosi torpent {2} f. 268r
5 ocio ideo obscurantur oculi · Nan uisus iuuatur ex gustu / exemplum de {3}
Iontata 1 Regum 14^b qui convertit manum suam ad os suum et illuminati
sunt oculi eius {4} manus ad os convertitur quando opus · doctrine sociatur
· psalm^c oculi mei languerunt {5} pre inopia Zach · xi^d barchium eius
ariditate siccabitur et cetera tunc brachium {6} ariditate siccatur cum homo
10 torpens ocio bonum non operatur · Et {7} oculus dexter obscuratur quando
intullectus ad noticiam spiritualium obscuratur {8} · / Refertur parabolice^e
quod Rex quidam faciens testamentum {9} ex tribus filiis pigriori uoluit
diuitcere regnum tunc ait primus {10} filius mihi debetur regnum · quia ad
ignem sedeo et prius crus comburi {11} permitto quam illud extraham ab
15 ignis incendio / sed[?] ait secundus / Ego {12} ad regnandum sum appcior
quia pigrior · Cum enim habeam in collo cordam {13} et mox suspendi
debeam · gladium quem habeo in manu non porigo {14} ad abcindendam
cordam / sed tertius subdit immo ego regnare qui {15} in pigriciis antecello
Resupinus in lecto iaceo et stillat aqua in {16} utrumque oculum et propter
20 pigriciam a statu meo moueo nec ad dextram {17} nec ad sinistram · vnde
huic tertio rex legauit ut magis pigro regnum^f {18} per regem significatur
diabolus per primum id filium homo in mala societate {19} existens per quam
ad malum incenditur § per secundum filium singantur [?] ille · {20} qui
gladio lingue in confessione non uult precipere funes peccatorum {21} quibus
25 suspendendus est in patibulo inferni · § tertius filius {22} singificat illum qui
obstinatus in malicia nec ad dextram per desiderium {23} premiorum · Nec
ad sinistram per metum suppliciorum uult declinare {24} a malo et facere

4 sompniis] sollempniis P8 13 diuitcere] disponere P8

^aBernardus Claraeuallensis, *Sermones super Cantica Cantorum*, VII,4: Doleo proinde aliquos uestrum gravi in sacris uigiliis deprimi somno, nec caeli ciues reuereri, sed in praesentia principum tamquam mortuos apparere, cum uestra ipsi alacritate permoti, uestris interesse sollempniis delectentur. ^b1Rg 14,17. ^cPs 87,10. ^dZach 11,17. ^eCf. *Die Gesta Romanorum Nach der Innsbrucker Handschrift vom Jahre 1342*, ed. W. Dick (Erlangen, 1890), XXII: Pollemius in ciuitate Babyloniae regnavit, qui tres filios habebat, quos multum dilexit. Unde per se cogitabat de regno suo disponere. Vocauit tres filios suos coram se et ait: Quis uestrum est pigritior? Ille regnum meum post decessum meum occupabit. ^fCf P8: ipsum reputans magis pigrum.

ülem laulu kohta: Mulle teeb haiget, et mõned teie seast on püha vigiilia ajal raskelt unne vajunud. Ja et te taeva kodanikke ei austa, vaid taevaste vürstide ette ilmute justkui surnutena, samas kui neile meeldiks olla teie innukusest tiivustatud

ja osaleda teie unedes^a. Ja kuna tuimad laisklevad jõudeelus, pimenevad nende silmad. Nimelt rõõmustab nägemine maitsest. Näide Joonatani kohta 1Sm 14, kes pööras oma käe suu juurde ja tema silmad said valgustatuks. Käsi pannakse suu juurde, kui õpetusega ühendatakse tegu. Psalm: Mu silmad on nõrgad vaesuse pärast. Sk 11: Tema käsivars kuivab ära jne. Käsivars kuivab ära siis, kui inimene puhkamise laiskuses ei tee head. Ja parem silm pimeneb, kui mõistus vaimsete [asjade] teadavõtmise tarvis jääb hämaraks. Jutustatakse mõistu, et keegi kuningas, tehes testamenti, tahtis kolmest pojast kõige laisemale riiki pärandada. Siis ütles esimene poeg: Kuningriik peab mulle saama, kuna istun tules ja enne lasen säärel põlema süttida kui tõmban selle põlevast tulest välja. Aga teine ütles: Mina olen valitsemiseks sobivam, kuna olen laisem. Nimelt kui mul oleks ümber kaela nõör ja kohe peaksin üles tõmmatama, siis mõõka, mis on mul käes, ma nõöri läbiraiumiseks välja ei siruta. Siis kolmas lisab: Vastupidi, mina valitsen, kuna laiskuses ületan. Selili voodis laman ja tilgub vesi mõlemasse silma, aga laiskuse pärast oma asendit ei muuda ei paremale ega vasakule. Nõnda sellele kolmandale kuningas pärandas kui kõige laisemale. Kuningas tähistab saatanat, esimese pojaga tähistatakse inimest, kes on halvas seltskonnas, mis õhutab halvale. Teise kaudu tähistatakse seda, kes pihil keele mõõgaga ei soovi läbi raiuda patu köit, millega ta on poodud põrgu võllapuul. Kolmas poeg tähistab seda, kes kangekaelselt halvas püüdes ei taha pöörata ei paremale tasu lootuses ega vasakule karistuse hirmus, et teha halva asemel

^aP8: pidulikel talitustel.

bonum {25} ¶ Auarorum oculi mundane possessionis puluere sunt respersi
{26} et excecati · Glossa super illud psalmus mane astabo tibi et videbo^a ·
dicit Non uidetur

{1} qui temporalibus adheret · Tales sunt sicut talpe que fodiunt {2} f. 268v
5 terram que solum singnaculum oculorum gerunt · Sic auari solum {3} habent
similitudinem prudencie in hoc mundo / Oculus rem clare non potest videre
{4} si aliud est ei suppositum^b · nec iudicare · Et quia cupidi temporales
{5} diuicias super oculos cordis ponunt perverse iudicant de diuiciis {6}
dicentes uilia esse preciosa · Et hoc quia sicut per interposicionem {7}
10 opaci corporis inter solem et oculum habet fieri eclipsis corporalis sic per
inposicionem {8} amoris terrenorum inter deum solem iusticie et cor hominis
{9} generatur spiritualis eclipsis · psalmus^c supercecidit ignis · {10} scilicet
ardentis avaricie et non uiderunt solem / argentum · enim {11} interpretatur
ardor gengium / sicut enim ursus excecatur per peluim {12} sic cupidus dum
15 intencionis oculum ad fulgorem auri conuertit et {13} delectatur in ipso ·^d ad
modum vrsi spiritualiter excecatur / Et diabolus {14} ad modum equi velati
in oculis ad molam id est voluptatem {15} temporalium auarum molere facit
/ aranea a trabe dependit {16} et se totam eviscerat fila de suis uisceribus
educendo et telam inutilem {17} componendo · sic cupidus et ambiciosus
20 pendet mente a {18} dignitate quam ambit educit fila per uaria desideria ·
et inutilem {19} telam texit dum laborat in re transitoria quam non attingit ·
Nichil {20} inuenerunt omnes viri diuitiarum in manibus suis^e unde potest
dici de talibus illud {21} psalmus anni nostri sicut aranea meditabuntur^f {22}
¶ sicut virorum spiritualium oculi semper ad dominum · sic carnalium seu
25 {23} Gulosorum semper ad cibum et ad ventrem et cibum quem faciunt
{24} dominum suum · philippensium · 3.^g Quorum deus venter est · Quod
exponens hugo^h {25} de claustro anime dicit Solent diis templa construui
altaria {26} erigi ministri ad seruiendum ordinari · pecudes immolari

{1} thura concremari · Deo siquidem ventri · templum est coquina f. 269r
30 altare mensa · {2} ministri coci · immolate pecudes · cocte carnes · fumus
incensurum {3} odor · saporum · Talesⁱ capiuntur sicut pisces hamo ·

14 peluim] pelvim ardentem P8

^aPs 5,5. ^bCf. P8: Oculus autem rem clare et plene videre non valet, nisi res ab eo proportionaliter distet. ^cPs 57,9. ^dPunctus elevatus? ^ePs 75,6. ^fPs 89,9. ^gPhlp 3,19. ^hHugo de Fouilloy (1100/10–1172/73). ⁱCf. P8: gulosus viso delectabili cibo oculo capitur quasi hamo.

head. Ahnete silmad on maiste varanduste tolmuuga üle puistatud ja pimestatud. Selle psalmi kohta “hommikul ma seisan sinu ees ja näen” ütleb gloss: Ei näe

see, kes ajalikkusest hoiab kinni. Need on nagu mutid, kes kaevavad maad ja kellel on üksnes märgid silmadest. Nõnda ahneil on ainult midagi tarkusele sarnanevat siin maailmas. Silm ei saa asja selgesti näha, kui miski muu on seal ees, ja ei suuda selle üle otsustada. Ja kuna himukad panevad südame silma ette ilmalikke rikkusi, otsustavad nad varanduse kohta vääralt, öeldes, et odav on hinnaline. Ja nii nagu pannes tuunja keha päikese ja silma vahele, on tulemuseks keha vari, nõnda tekitab ka maise armastuse panek Jumala, õigluse päikese ja inimese südame vahele vaimlise varjutuse. Psalm:^a On peale langenud tuli, tähendab põletava ahnuse ⟨tuli⟩ ja nad ei näinud päikest. Raha nimelt tõlgendatakse rahvaste leegiks. Nõnda ju, nagu pimestub karu ^b kausi poolt, nõndasamuti ihne, kui ta pöörab silma tähelepanu kiiskavale kullale ja selles rõõmustab, karu moodi vaimliselt pimestub. Ja saatan paneb ahne jahvatama kui silmaklappidega hobuse veskikivi juures, see tähendab maiste mõnude juures. Ämblik ripub alla palgilt ja tühjendab enda täiesti, eritades niiti oma sisikonnast, et ehitada kasutat võrku. Nõnda himukas ja auahne ripub meelt pidi au küljes, mida ihaldab, ja eritab niite erinevate soovidega ning koob kasutat võrku, kuni näeb vaeva mööduva asja pärast, milleni välja ei jõua. Midagi ei leidnud rikkad mehed oma kätes. Nõnda võib taoliste kohta ütelda selle psalmi: Meie aastaid vaadatakse kui ämblikku. Nagu on vaimlistel meestel silmad alati Issanda poole, nõnda lihaliikel või õgardliikel alati toidu ja kõhu ja toidu poole, millest nad teevad oma issanda. Fl 3: Kelle jumal on kõht. Seda seletades Hugo ütleb *hinge kloostri kohta*: Tavatsetakse jumalaile templeid ehitada, altareid püstitada, vaimulikke teenimiseks ordineerida, loomi ohvriks tappa

viirukit põletada. Kui aga kõht on jumal, on köök templiks, laud altariks, kokad vaimulikeks, keedetud liha ohvriloomadeks, toidu lõhn viirukisuitsuks. Sellised püütakse kinni nagu kalad konksu otsa. Kg 9.

^aVrd Ps 58. ^bP8: leegitseva.

Ecclesiastici 9^a / Tullius de ^{4} senectude^b · Esca malorum est voluptas ut
 ait platon qui ea capiuntur ut ^{5} pisces / Ambrosius^c · Esce malorum sunt
 uoluptates corporis · hiis qui ^{6} intendit · laqueo intendit · In cibo delectabili
 exterius dulcedo respergitur sed ^{7} gulosus afficitur · sed intus latet aquleus
 5 quo mens sauciatur / Quis autem ^{8} ut ait Philosophus habens aliquid
 humani pudoris · voluptatibus hiis duabus · ^{9} coeundi et comedendi que
 homini cum sue et asino communes sunt gratuletur ^{10} ¶ malus oculus est
ianitor cordis malus oculus est sicut malus ianitor qui omnes ^{11} permittit
 intrare · et nolentes monet et hortatur · Et propter hoc qui intra ^{12} sunt
 10 sepe uulnerantur · exemplum de oloferne Iudith ·x.^d Basilistum cum sit ^{13}
 brevis semper multos interficit intuitu suo et eciam aves volantes ^{14} sic
 brevis aspectus mulieris multos spiritualiter interficit et eciam viros celestes
^{15} ad yma voluptatis trahit · Canis rabidus in cerebro venenum habet ·
 morsus ^{16} ab eo in quacumque parte corporis post modum inficitur in
 15 cerebro vel simili ^{17} membra^e · sic probabile est quod libidinosus fumus
 a corde mulieris egrediens ^{18} ad eius oculos radios eius visuales inficiat
 si videamus extra ^{19} mittendo qui inficiant oculos viri et postmodum cor
 sicut a corde mulieris ^{20} processit / exemplum de muliere menstruata ·/
 Insanus esset habens vas fragile ^{21} plenum balsamo scilicet [?] castitatis
 20 in platea poneret ut unusquisque lapidem ^{22} iaceret id est in spectaculis
 mulierum / Narratur de Iohanne anachorita de quo ^{23} sigibertus dicit ·
 quod noluit videre tributum cum uxore sua · sed nocte ^{24} apparuit mulieri
 et dixit · Desiderio tuo parens veni sed ^{25} moneo te · vt non faciem
 corporalem seruorum dei sed eorum gesta velis imitari ^{26} · / Et in vitis
 25 patrum · legitur quod Beatus arsenius mulieri vidue venienti

4 afficitur] allicitur P8 4 aquleus] aculeus P8 7 malus oculus] oculus corporis P8
 22 tributum] tribunus P8 25 venienti] venit P8

^aEcl 9,12. Seda kohaviidet P8 puhul ei esine. ^bM. Tullius Cicero, *Cato maior de senectute*, ed. K. Simbeck (Teubner, 1917), LXIV: divine enim Plato 'escam malorum' appellat voluptatem. Seda tsitaati P8 puhul ei esine. ^cAmbrosius Mediolanensis, *De Isaac uel anima*, ed. C. Schenkl (CSEL 32,1, 1897), VII, 61: escae enim malorum sunt uoluptates corporis. his quisque intendit laqueo innectit animam suam. Seda tsitaati P8 puhul ei esine. ^dJdt 10,17. ^eCf. P8: Canis enim rabidus in cerebro venenum habet, et quando aliquem in quacumque corporis parte mordet, ille postmodum patitur et inficitur in cerebro, sicut et canis mordens infectus erat in simili membro.

Tullius *vanadusest*: Nauding on halbade sööt, nagu ütleb Platon, seda võtavad nagu kalad. Ambrosius: Keha naudingud on halbade sööt. Keda ta soovib, sellele paneb püünise. Isuäratav toit piserdatakse magusaks väliselt, aga õgardile see mõjub. Kuid seal sees on astel, mis meelt haavab. Kui keegi, nagu ütleb Aristoteles, tunneb mingit inimlikku häbi nende kahe naudingu pärast – paaritumise ja kugistamise pärast, mis ühendavad inimest eesliga, siis õnnitletagu seda. Halb silm on südame uksehoidja. Halb silm on kui halb uksehoidja, kes kõiki lubab sisse, ja kes ei soovi, neid manitseb ja õhutab (sisse astuma). Ja selle tõttu need, kes sees, saavad sageli haavata. Näide Olovernesest Ju 10. Basilisk, ehkki on väike, alati paljusid tapab oma pilguga ning isegi lendavaid linde. Nõnda naise vilksav pilguheit paljusid vaimselt tapab ja isegi taevalikke mehi himu sügavustesse tõmbab. Marutõbisel koeral on ajus mürk. Hammustus temalt mis tahes kehaosasse, tekitab hiljem nakkuse ajus või sarnases kehaosas. Nii on tõenäoline, et kiimaline aur, mis tuleb välja naise südamest tema silmadesse, nakatab tema nägemiskiired – kui vaatleme nende [kiirte] ekstramissiooni, mis nakatavad mehe silmad ja hiljem südame, nii nagu see on lähtunud naise südamest. Näide naisest menstruatsiooni ajal. Hullumeelne oleks see, kellel on õrn vaas täis hinnalist õli, mõistagi vooruslikkuse õli, ja selle teele paneks, et keegi seda kiviga viskaks, see tähendab naiste pilkude alla. Jutustatakse anahoret Johannese kohta, kellest Sigbertus ütleb, et ei soovinud näha tribuuni^a koos oma naisega. Aga öösel ta ilmus naisele ja ütles: Tulin su soovile kuuletudes, aga manitsen sind, et sa ei sooviks jälgendada mitte Jumala teenrite kehalist nägu, vaid nende tegusid. Ja *isade eludes* on lugeda, et õndsas Arseniuse juurde tuli lesknaine

^aTõlge P8 järgi.

{1} de remotis partibus ad eum et petenti cum lacrimis ut oraret {2} f. 269v
 pro ea · Respondit oro deum vt tui memoriam:/ delectat de mente {3} mea
 et ab ea divertit / vnde Gregorius^a depremendi sunt oculi quasi {4} quidam
 raptores ad culpam nec enim eva lignum vetitum contigisset {5} nisi illud
 5 prius intente respexisset / vnde tigris dum cernit speculum {6} in via a
 venatoribus ex industria positum delectata pulcritudine {7} spemali[?] sistit
 gradum et obliuiscitur oculorum suorum sic corpus mulieris {8} ornatum
 qui speculum facit obliuisci hominem sui impius {9} Dicit eusebius^b quod
 gorgona meretrix propter eximiam pulcritudinem {10} ita spectatores suos
 10 reddebat mentis inopes ut eos {11} uertere putarent in lapides ·/ Corvus cum
 inuenit animal mortuum {12} primo sibi eruit oculum et postmodum extrahit
 cerebrum · sic diabolus {13} per aspectum mulieris capit hominem per
 oculorum aspectum et {14} post extrahit cerebrum · reddendo eum fatuum
 /· Sicut ait solinus {15} de mirabilibus mundi^c hic est modus capiendi simias
 15 Nam cum habeant ingenium {16} euilandi dum gestus venancium effigiare
 competit {17} [lacuna] a venatoribus in silua relicto oculos suos obliniit {18}
 sicut a venatoribus mendacio factum vidit et cum eorum {19} obducti sunt
 oculi pronum est eas capi · Sic cum mulier {20} oculos suos linit ad hoc quod
 capiatur ab hominibus se {21} disponit et unde faciem exteriorem clarificat
 20 interiorum {22} obfusscat · Ieremia 4^d Hec autem cecitas oculorum ex luxuria
 /· figurata est {23} cum suo remedio in cecitate Thobie^e / per sreriora[?]

1 petenti] prostrata P8 2 delectat] delectatur P8 4 vetitum] vetitum P8 6 spemali[?] speculi P8 7 oculorum] catulorum P8 15 euilandi] emulandi P8 16 [lacuna] visco P8 21 sreriora[?] stercora P8

^aGregorius Magnus, *Moralia in Iob*, XXI,2: deprimendi sunt oculi, quasi quidam raptores ad culpam. ^bCf. Isidorus Hispalensis, *Etymologiarum siue Originum libri XX*, XI,3,28: Gorgones quoque meretrices crinitas serpentibus, quae aspicientes conuertebant in lapides, habentes unum oculum quem inuicem utebantur. Fuerunt autem tres sorores unius pulchritudinis, quasi unius oculi, quae ita spectatores suos stupescere faciebant ut uertere eos putarentur in lapides. ^cGaius Julius Solinus, *De mirabilibus mundi*, XXVIII, p. 224: Omne autem latifundium quod inter Aegyptum Aethiopiam Libyamque diffunditur, quacumque lucis opacum est, varium implevit simiarum genus. nec quisquam offensus nomine cognitionem gravetur. enimvero operae pretium est nihil omittere in quo naturae spectanda sit providentia. plebes simiarum in his est quas passim videmus non sine ingenio aemulandi, quo facilius in manus veniunt: nam dum avide venantium gestus adfectant, relicta consulto visci unguilla, quod mendacio factum vident, oculos suos oblinunt: ita visu obducto pronum est eas corripere. ^dJr 4,30: pinxeris stibio oculos tuos. ^eTob 2,11: et ex nido hirundinum dormienti illi calida stercora inciderent super oculos ejus, fieretque caecus.

kaugeist paigust ja palus pisarates, et ta palvetaks tema eest. Ta vastas: f. 269v
Palun Jumalat, et ta sinu mälestuse minu meelest kustutaks, ja pöördus
temast ära. Nõnda Gregorius: Tuleb põlata silmi, mis justkui mingid röövlid
(rebivad) süüsse. Ka Eva ei oleks ju keelavat puud muidu puudutanud,
kui poleks seda enne tähelepanelikult vaadanud. Nõnda tiiger, kui vaatab
peeglisse, mis on jahimeeste poolt meelega tee peale pandud, rõõmustub
enese ilust peeglis^a ja peatab sammu ning unustab oma silmad. Nõnda
naise ehitud keha peeglis paneb teda nurjatult unustama oma mehe. Ütleb
Eusebios, et hoor Gorgona, oma erakordse ilu pärast nõnda oma vaatajaid
muutis peast nõrgaks, et neid arvati olevat muutunud kivideks. Vares, kui
leiab surnud looma, esiteks kougib talt silma välja ja pärast tõmbab välja
aju. Nõnda saatan läbi naise pilgu haarab inimese silma pilku pidi kinni ja
pärast tõmbab välja aju, muutes ta rumalaks. Nõnda ütleb Solinus *maailma
imedest*: Selline on viis püüda ahve. Kuna neil on jäljendamisanne, siis ta
püüab kujutada jahiliste liigutusi (ja linnuliimi), mis on jahimeeste poolt
metsa jäetud, määrab oma silmile, mida nägi jahimehi teesklemas tegevat. Ja
kui neil on silmad kaetud, siis on neid lihtne kinni püüda. Nõndasamuti kui
naine oma silmi värvib, et ennast inimeste poolt püütavaks sättida, ja välise
näo teeb selgeks, sisemise hämaraks. Jr 4. See pimedus aga tuleb silmadele
iharusest. Kujutatud on oma vahendiga Toobiti pimeduse puhul: roojaga

^aTõlge P8 järgi.

significatur {24} luxuria · Ecclesiastici 9^a · mulier fornicaria quasi stercus
per cor amor {25} [lacuna] per fel amaritudo pene inferni significatur ut
passionis {26} christi ¶ Cum quo verteretur in mensa cuiusdam diuitis quod nonum capitulum
{1} esset membrum sumptuosius et omnes dicerent quod venter in- f. 270r
5 terrogatus {2} quidam tandem philosophus Respondit quod oculus / quia
visunt que {3} diuitibus sumptus nimios offerunt scilicet preciositas vestium
equorum {4} edificiorum labiorum vasorum argenteorum et eciam aureorum
/ superfluitas {5} ista non est nisi vt pascat oculos proprios et eciam alienos ·
{6} Seneca^b · Non fames magna nobis sed ambicio constat · idem in libro {7}
10 de moribus^c iam non sunt homines ad rapinam ventre et {8} ore contenti
· oculis quoque gulosi sunt · Et proverbiorum 27^d · oculi {9} hominum
insaciabiles ecc · xiiii^e insaciabilis oculus cupidi {10} / hic insacietas facit
hominem insanire Eze 13^f Insaniunt {11} concupiscencia oculorum / ex-
emplum de Nerone vt refert eusebius et {12} boetius de consolatione^g · vt
15 enim effrenato appetitui oculorum suorum satisfaceret {13} vrbem romanam
incendit ut similitudinem troie ardentis inspiceret {14} / Et vt dicit orosius^h
per sex dies septemque noctes regio {15} pauit asspectus ex altissimo turre
letus flamme pulcritudine {16} tragico [?] habitu · Eleifeles odam id est
sacerdotales ymmos {17} ciuitatis in qua solis splendor colitur decantabat ·
20 et ut Idem {18} orosius dicit matrem fecit viuentem scindi et ceteraⁱ fabula^j
h< acteon {19} dianam lauante curiositate oculorum videre voluit · et in
ceruum {20} conversus a canibus suis non agnitus deuoratur · X capitulum

7 labiorum] librorum P8 18 letus] laetusque P8

^aSir 9,10. ^bSeneca, *Epistulae morales ad Lucilium*, LX,3: Non fames nobis ventris nostri magno constat, sed ambitio. ^cSeneca, *Naturales quaestiones*, ed. H. M. Hine (Teubner, 1996), III,18,6: non sunt ad popinam dentibus et uentre et ore contenti: oculis quoque gulosi sunt. ^dPr 27,20. ^eSir 14,9. ^fEz 23,16. ^gBoethius, *Philosophiae consolatio*, II, car. 6: nouimus quantas dederit ruinas / urbe flammata patribus que caesis / fratre qui quondam ferus interempto / matris effuso maduit cruore / corpus et uisu gelidum pererrans / ora non tinxit lacrimis, sed esse / censor extincti potuit decoris. ^hOrosius, *Historiarum aduersum paganos libri VII*, vol. 3, ed. H.-P. Arnaud-Lindet (Budé, 1990-1991), VII,7,4: Denique urbis Romae incendium uoluptati suae spectaculum fecit: per sex dies septem que noctes ardens ciuitas regio pauit aspectus. ⁱCf. P8: matris suae adhuc uidentis viscera secari praecepit, ut sic locum oculis cerneret, in quo nondum natus multo tempore iacuisset. ^jCf. Hyginus mythographus, *Fabulae*, ed. P. K. Marshall (Teubner, 1993), CLXXX, 1: Actaeon Aristaei et Autonoes filius pastor Dianam lauante speculatus est et eam uiolare uoluit. Ob id irata Diana fecit ut ei cornua in capite nascerentur et a suis canibus consumeretur.

tähistatakse iharust. Srk 9: Hoorav naine on kui roe. Südamega armastust, [†] sapiga põrgupiina kibedust tähistatakse, nii nagu Kristuse kannatust. ¶ Üheksas peatükk
Nõnda kellegi rikka lauas pöörduti (küsimusega), milline

on kõige kulukam kõigist kehaliikmetest, ja kõik ütlesid, et kõht. Küsiti f. 270r
siis lõpuks kelleltki filosoofilt. Vastas, et silm, sest silmad näevad, mida rikastele liigseteks kulutusteks pakuvad, nimelt kalleid riideid, hobuseid, ehitisi, huuli, hõbedasi vaase ja ka kuldseid. See üleküllus ei ole muuks kui oma ja ka teiste silmade toitmiseks. Seneca: Ei ole meie nälg suur, vaid auahnus – see on teada. Seesama raamatus *kommete kohta*: Nüüd ei ole inimesed röövimise puhul enam kõhu ja suuga rahul, vaid nad tahavad õgimist isegi silmadele. Ja Õp 27: Inimeste silmad on täitmatud. Srk 14: Ahne silm on täitmatu. See täitmatu teeb inimese segaseks. Hs 13: Nad on segased silmade himust. Näide Nerost, nagu annab teada Eusebios, ja Boethius *lohutuse kohta*: Et oma ohjeldamatut silmade isu rahuldada, Rooma linna pani põlema, et sarnaselt põlevale Troojale saaks seda vaadata. Ja nagu ütleb Orosius, et kuus päeva ja seitse ööd toitust kuninglikest vaadetest kõrgest tornist, rõõmustades leegi ilust traagiku kombel. Heleifeles laulu, see tähendab preesterlikke hümne linnale, kus kummardatakse päikese sära, laulis. Ja nagu seesama Orosius ütleb, et ta käskis elusa ema lõhki lõigata jne. Lugu Actaeonist, (kes) tahtis uudishimust silmaga näha kümblevat Dianat ja hirveks moondatuna õgiti omaenda koerte poolt, kes ei tundnud teda ära. 10. peatükk.

{21} ¶ Thobias amisso oculorum lumine deo gratias egit · thobias {22} 2^a
 Nam vt ait seneca^b de remediis fortuitorum intelligendum est {23} partem
 esse innocencie oculis perdidisse / hinc oculi adulterium {24} monstrant ·
 hinc incestum · hinc domum quam concupiscat / Incitamenta {25} viciorum
 5 sunt et duces scelerum / Tullius in suis orationibus^c {26} miserior es cum
 omnem fraudem oculis rapueris quam si oculos

{1} non habueris legitur libro 6 historie tripartite^d · Cum maris epis- f. 270v
 copus calcedanie {2} Iulianum apostatum ydolis constantinopoli imolantem
 redargueret {3} puppicando eum apostatam · Julianus oculi imperando ei
 10 cecitatem · {4} dixit nec galileus deus tuus curare te potest · Qui Respondit
 ego {5} deo meo pro cecitate gratias ago quia hoc est ideo gestum ne te
 videam pietate {6} innodatum / Item in octavo libro eiusdem^e de didimo
 alexandro a puero {7} ceco · cui ait antonius Non te conturbet o didime
 amissio sensibilibum {8} oculorum · tales enim oculi tibi desunt quibus musce
 15 et pulices nocere possunt {9} sed gaude quoniam [?] habes oculos quibus
 eciam angeli utuntur / per quos eciam deus {10} uidetur et eius luminis
 inspicitur / Hinc eciam legimus^f quosdam mundi philosophos sibi oculos
 {11} eruisse vt totam cogitationem ad mentis congerent puritatem {12} vt
 dicit Ieronimus contra iovianum hoc eciam fecisse democritum claudius dicit
 20 · {13} ¶ ad hoc vt fiat visio completa vii sunt neccesaria · debita dispositio
 {14} organi pers [lacuna] orbi · proporcio [?] distancie [?] · soliditas rei vise
 {15} attentio potentie · mora temporis diffusio luminis medium illustrantis /

xi capitulum

4 Incitamenta] irritamenta P8 8 calcedanie] calcedoniae P8 12 innodatum]
 nudatum P8 16 utuntur] coutuntur P8 21 [lacuna] orbi] praesentia obiecti P8

^aTob 2,14. ^bPseudo-Seneca, L. Annaei Senecae ad Gallionem de remediis fortuitorum liber, L. Annaei Senecae opera quae supersunt, vol. 3, ed. F. Haase (Leipzig, 1895), XII, 1: Non intellegis partem innocentiae esse caecitatem? ^cM. Tullius Cicero, De haruspicum responso oratio, ed. T. Maslowski (Teubner, 1981), XL: qua re miserior es cum in omnem fraudem raperis oculis quam si omnino oculos non haberes. ^dHistoria ecclesiastica tripartita, edd. W. Jacob & R. Hanslik (CSEL 71, 1952), VI, 6, 1: Dicitur enim, quia, dum Constantinopoli apud Fortunam sacrificaret urbis, accessisset ad eum Maris episcopus Chalcedoniae et publice impium et sine deo apostatam que vocitasset. ^eHistoria ecclesiastica tripartita, VIII, 8, 5: Fertur enim, cum Antonius Valentis tempore propter Arianos venisset in Alexandriam, vidisse Didymum ei que dixisse: 'Non te conturbet, o Didyme, amissio sensibilibum oculorum; tales etenim oculi tibi desunt, quibus et muscae et culices nocere possunt. ^fHieronymus, Epistulae, CSEL 55, LXXVI, 2: denique quosdam etiam mundi philosophos legimus, ut totam cogitationem ad mentis cogerent puritatem, sibi oculos eruisse.

¶ Thobias, kaotanud silmade valguse, Jumalat tänas. Tobias 2. Nimelt nagu ütleb Seneca *õnnetuste ravist*: Tuleb mõista, et silmade kaotamine on osa süütusest. Nõnda silmad abielurikkumist näitavad; nõnda verepilastust, nõnda maja, mida ihaldatakse. Pattude sütitajad on ka kuritegudele juhid. Tullius oma *kõnedes*: Sa oled õnnetum, kui sa kogu pettuse silmadega täide viid, kui siis, kui sul silmi (üldse)

ei oleks. *Kolmeosalise ajaloo* 6. raamatust võib lugeda: Kord Maris, f. 270v Chalkedoni piiskop, süüdistas Julianus Usutaganejat iidolitele ohverdamise pärast Konstantinoopolis, väites avalikult, et ta on usutaganeja. Julianus, käskides ta pimedaks teha, ütles: Ka mitte galilealane, sinu Jumal, ei saa sind ravida. Tema vastas: Ma tänan oma Jumalat pimeduse eest, sest see on tekitatud selleks, et ma ei näeks sind vagadusest lagedana^a. Samamoodi sama (autori) kaheksandas raamatus Aleksandria Didymosest, kes lapsest saadik pime. Antonius ütles talle: Oo Didymos, ärgu sulle tehku muret nägevate silmade puudumine! Sellised silmad sul puuduvad, mis kärkseid ja kirpe võivad teada, vaid rõõmusta, et sul on sellised silmad, mida kasutavad ka inglid, läbi mille ka Jumalat nähakse ja tema valgust vaadatakse. Sealt loeme ka, et mõned (siinse) maailma filosoofid on endal silmad välja torganud, et kogu mõttejõud oleks juhitud vaid meelega puhtusele. Nii ütleb Hieronymus *Jovinianuse vastu* ja seda tegi ka Demokritos, nagu ütleb Claudius. ¶ Selleks, et nägemine saaks teoks, on tarvis 7 asja. Vaja 11. peatükk on organi korrasolekut, objekti juuresolu^b, sobivat distantsi, nähtava asja tahkust, [nägemis?]võime tähelepanu, ajalist kestust, valguse ümbristust, mis valgustaks meediumit^c.

^aTölge P8 järgi. ^bTölge P8 järgi. ^cAristotelesliku nägemisteooria taustal on siin ilmselt mõeldud läbipaistvat meediumi, milles nägemise akt saab aset leida. Vt ptk 3.3.

debitam {16} autem dispositionem auferunt ista tria tumor seu prominencia
 superbie puluis {17} auaricie · humor concretus luxurie · propter primum
 dicit Philosophus·xix de animalibus^a quod oculus {18} eminens est visus
 debilis · oculus profundus est boni uisus et fortis · Spiritualiter {19} humiles
 5 clarius uident subtilia quam superbi · prouerbiorum xi^b vbi humilitas {20}
 ibi sapiencia mt xi^c Confiteor tibi pater et cetera et revelasti ea paruulis {21}
 Glossa · id est humilium valerius maximus in libro 8^d · socrates ad adiscen-
 dum semper se {22} pauperem credit · ad docendum se locupletissimum
 fecit · Et ideo scolari {23} necessaria humilitas quia dominus intellectum dat
 10 paruulis Apoc 3^e · Ecce dedi {24} coram te hostium apertum id est ingressum
 ad noticiam scripturarum quia modicam {25} habes virtutem Glossa id est
 humilitatem deu 28^f mt xi^g ¶ humilitas {26} autem scolaris in tribus consistit
 primo quidem vt a qualibet libenter adiscat · vnde

{1} ait augustinus^h · Ego senex et tot annorum episcopus a collega mea f. 271r
 15 nondum {2} anniculo paratus sum edoceri · exemplum de paulo acta 9ⁱ
 surge et ingre {3} civitatem et dicetur tibi · quid te oporteat facere Glossa
 exemplum discendi datur · superbia {4} increpatur ut nullus alium indignum
 existimet a quo doceatur quod {5} ignoret · Secundo quod nullam scienciam
 contempnat · Anselmus in {6} libro de similitudinibus · similitudo est inter
 20 stultos pauperes et stolidos scolares {7} pauper enim insipiens cum obolum
 acquirit uel aliud quid parui munusculi {8} dicit ad quid istud tantillum
 seruabo · non propter hoc diues ero expendam {9} hoc in pomis aut in
 alia re mihi delectabili · Non enim istud custodiendo {10} sollicitus esse
 volo sic stolidus dum paruipendit minima .i/ {11} numquam proficit ad
 25 maiora · sapiens vero pauper parua que acquirit diligenter {12} custodit
 et quo minus se habere considerat eo magis ea retinere desiderat {13}

18 existimet] aestimet P8 21 acquirit] acquirit P8

^aCf. Guillelmus de Morbeka translator Aristotelis, *De generatione animalium*, V, 1: Eius autem quod est de longe videre, et pertingere motum qui a visibilibus, que a remotis positio oculorum causa: qui enim extra oculi non bene videntes de longe, habentia autem intus oculos in concavo positos visiva eorum que a remotis, propter motum non dispergi in latum, sed recte progredi. ^bPr 11,2. ^cMt 11,25. ^dValerius Maximus, *Facta et dicta memorabilia*, ed. C. Kempf (Teubner, 1888), VIII,7,8ext: ergo dum ad discendum semper se pauperem credit, ad docendum fecit locupletissimum. ^eApc 3,8. ^fDt 28,1-14. ^gMt 11,29. ^hAugustinus, *Epistulae*, ed. A. Goldbacher (CSEL 57, 1911), CCL, 2: en adsum senex a iuvene et episcopus tot annorum a collega necdum anniculo paratissimus discere. ⁱAct 9,7. ^j*Punctus versus*.

Vajaliku korrasolu võtavad ära need kolm: paistetud ehk siis kõrkuse pungitamine, ahnuse tolm, iharuse kleepuv vedelik. Esimese kohta ütleb Aristoteles 19. raamatus *loomade kohta*, et pungitav silm on nägemises nõrk. Sügaval asetsev silm on hea nägemisega ja tugev. Vaimliselt: alandlikud näevad selgemalt peeneid asju kui kõrgid. Õp 11: Kus on alandlikkus, seal on tarkus. Mt 11: Ma tunnistan sulle isa jne tegid avalikuks väikestele. Gloss: s.t alandlikele. Valerius Maximus 8. raamatus: Sokrates arvas end õppimiseks alati vaeseks, õpetamiseks aga tegi [end] väga rikkaks. Ja nii on skolaarile tarvilik alandlikkus, sest Issand annab mõistmist väikestele. Ilm 3: Ennäe, ma avasin su ees ukse, s.t sissepääsu pühakirja tundmaõppimiseks, kuna sul on keskpärane jõud. Gloss: s.t alandlikkus. Dt 28, Mt 11. Alandlikkus aga skolaaridele koosneb kolmest. Esiteks, et kellelt tahes meelsasti õpiks. Nii

ütleb Augustinus: Ma olen vana ja palju aastaid piiskop, aga oma kolleegilt, kes vaevalt aastakese on ametis olnud, olen valmis õppima. Näide Paulusest Ap 9: Tõuse üles ja mine linna ja seal öeldakse sulle, mida sa pead tegema. Gloss: antakse õppimise näide, kõrkust sõideldakse, et keegi ei peaks kedagi väärituks, et tollelt õppida, mida ei tea. Teiseks: et ei põlataks ära mingit teadmist. Anselmus raamatus *tähendamissõnade kohta*: Sarnased on rumalad vaesed ja tõmbid skolaarid. Rumal vaene nimelt, saades endale kuldmündi või mõne väikese kingituse, ütleb: Mille jaoks ma nii väikest alles hoian? Ma ei saa sellega rikkaks. Kulutan selle õunte või mõne muu mulle meeldiva asja peale. Ei taha ma seda valvates endale muret teha. Nõnda tõmp, kes peab väikest tähtsusetuks, mitte kunagi ei saavuta suurt. Tark vaene aga selle vähese, mis ta saab, peab hoolsalt alles ja mida vähem ta arvab endal olevat, seda rohkem alles hoida soovib, f. 271r

quatinus ex parvulorum congerie ad maiora querat quandoque pertingere
 {14} . Sic is qui se sentit pauperem esse sciencie . debet facere {15} si
 velit ad aliquem effectum sciencie peruenire . Nam sicut plura {16} grana
 massam et gutte flumen . et multi [lacuna] diuitem faciunt {17} sic multe
 5 sciencie particule sapientem efficiunt . ¶ tertio requiritur vt illatas {18}
 contumelias pacienter sustineant . Et circa hoc philosophi fuerunt {19}
 multum studiosi . vnde quidam philosophus ait tu didicisti maledicere {20}
 et ego didici maledicta contempnere / legitur^a quod cum quidam socratem
 per uillam {21} transeuntem percussisset cum pungno in capite . percucienti
 10 . quasi iocans {22} ait malum est quod homines ignorant quando armati et
 quando inhermes {23} incidere debeant si hunc ictum presciuissem caput
 cooperuissem . legitur {24} eciam de eo quod cum interrogatus ab amicis
 fuisset cur vxorem studiose {25} [lacuna] que sibi copulauerat que eum
 contumeliis frequenter {26} impetebat . Respondit ut discernerem in domo .
 15 qualis esse debeam in foro

{1} De eodem dicit Ieronimus contra iovinianum^b quod cum vxori f. 271v
 infinita convicia ingerenti {2} diu per pacienciam restitisset tandem aqua
 immunda perfossus ad {3} Nili[?] quam deterso capite sciebam inquit quod
 post ista tonitrua sequeretur {4} pluuia . Senex quidam sedebat in porta
 20 athenis {5} quando ibi [?] vigebat studium et scolares intrantes conuiciis ad
 :/ prouocabat {6} et si in aliquod uidebat singnum inpaciencie tamquam inep-
 tum {7} ad studium compellebat ire retrossum . ¶ Quare autem profundi oculi
 melius {8} vident est triplex causa secundum actores perspective . prima quia
 est magna {9} nocumentis exterioribus elongatus / secundo quia virtus visiva
 25 in eo amplius {10} adunatur eo quod magis interius profundatur / tercio
 quia ad nervum communem {11} propinquius accedit in quo est fontaliter

1 querat] queat P8 4 [lacuna]] nummi P8 13 studiose] inquietissime P8
 18 perfossus] perfusus P8 22 retrossum] retrorsum P8

^aCf. Jacobus de Voragine, *Jacopo da Varagine e la sua Cronaca di Genova dalle origini al MCCXCVII*, ed. G. Monleone (Tipografia del Senato, 1941), p. 189-190: cum igitur amici sibi consulerent ut illas uxores, que eum sic molestabant, a se expelleret, dixit: Nequaquam faciam, quia mihi faciunt magnam utilitatem, ex eo quod me faciunt patientem. Nam disco in domo patientiam ut ipsam in foro exibeam. ^bHieronymus, *Aduersus Iouinianum* (PL 23), I,48: quodam autem tempore cum infinita conuicia ex superiori loco ingerenti xantippae restitisset, aqua perfusus immunda, nihil amplius respondit, quam capite deterso: sciebam, inquit, futurum ut ista tonitrua imber sequeretur.

kuna ta väikeste kogumisest püüab (liikuda) suure poole ja seda kunagi tabada. Nõnda peab tegema see, kes on enda arvates tarkuselt vaene, kui soovib mõnesuguse tarkuse tulemuseni jõuda. Nii nagu palju teri teevad suure hulga ja piisad jõe, nii teeb palju münte^a rikkaks. Nii palju teadmise osakesi tekitavad targa. Kolmandaks on tarvilik, et osakssaanud solvamisi rahulikult talutaks. Ning selle koha pealt on filosoofid olnud väga õpihimulised. Nõnda keegi filosoof ütles: Sina oled õppinud pilkama ja mina olen õppinud pilkamist põlgama. Võib lugeda, kuidas keegi Sokratesele, kes läbi linna läks, lõi rusikaga vastu pead. Lööjale justkui naljatades ta ütles: Halb on, et inimesed ei tea, millal peaksid relvastatult või millal relvadeta juhtumisi olema. Kui oleksin seda lööki ette teadnud, oleksin pea katnud. Võib lugeda tema kohta ka seda, kuidas sõbrad talt küsisid, miks ta naist hoolikalt [†], kellega ta oli abielus ja kes teda solvangutega sageli ründas. Ta vastas: Et õppida kodus, kuidas peaksin olema foorumil.

Temast räägib ka Hieronymus *Jovinianuse vastu*, et (Sokrates) talus oma naist, kes lõputult tänitas, pikka aega kannatlikult, aga lõpuks solgiveest läbimärjana^b mitte vähem kui Niiluses [?], siis pea veest kuivatanud, ütles ta: Ma teadsin, et pärast sellist müristamist tuleb vihma. Keegi vanamees istus Ateena väravas, kui seal õitses õppimine, ja sisenevaid skolaare solvates püüdis provotseerida kannatamatust ning kui kelleski nägi kannatamatuse märki, siis arvas seda õppimiseks sobimatuks ja saatis tagasi. Miks aga sügavad silmad paremini näevad, sellel on perspektiivi autorite järgi kolm põhjust: esiteks, kuna on rohkem välistest ärritajatest kaugemal; teiseks, kuna nägemisvägi temas laiemalt koondub, sest ta voolab esile sügavamalt seest; kolmandaks, kuna on lähemal ühendnärville, milles on allikana

^aTõlge P8 järgi. ^bTõlge P8 järgi.

uirtus uisua /· hiis tribus causis ^{12} humilibus magis conceditur sapientia
 quam superbia · primo quia est maxime a periculis elongata ^{13} nouit enim
 declinare periculum · vnde cum Antonius^a mundum ^{14} laqueis plenum
 vidisset et quereret quis laqueos istos evadet ^{15} Responsum est humilitas
 5 / nec mirum quia si laquei sint superius euadit ^{16} quia caput dimittit · si
 sint superius euadit quia ad terram respicit ¶ ^{17} Tertio quia humilitas
 bona sua non ostentat sed magis congregat quod ^{18} occultat et quanto
 amplius tanto uidet perfectius / Plinius in 2 libro naturalis philosophie^b ^{19} /
 oculus existens in profundo puteo potest de die videre stellas ^{20} in celo · Et
 10 ideo ptholomeus in principio almagesti · qui inter sapientes ^{21} humilior est
 sapiencior existit / sicut locus profundior magis habundat ^{22} aquis ceteris
 lasciuis · ¶ tertio quia humilitas magis est deo propinqua ^{23} vnde beata
 virgo deo summe proxima et humilima omnia verba saluatoris ^{24} in corde
 suo legitur conservasse^c et preceteris plenioram noticiam ^{25} diuinorum
 15 creditur accepisse · Deut 33.^d Qui appropinquant pedibus eius ^{26} accipiunt
 de doctrina illius ¶ Secundum · quod impledit debitam dispositionem

^{1} [lacuna] oculi · est puluis avaricie · Tullius de officiis^e · Nobiles
^{2} philosophi desiderio sciencie acquirende patriam linquentes in exilium
 inuerunt ^{3} numquam post ea reversuri / anoxagoras eciam cum post longa
 20 tempora ^{4} studiorum in patriam redisset et possessiones suas desideratas
^{5} reperisset non essem inquit saluus nisi ista perissent / dixit eciam
 socrates ^{6} nemo locuplex fiat ut doceat nisi se ad discendum pauperem
 et ^{7} egenum credat· /· sicut enim puluis oculum obtegit et visum impedit
^{8} sic rerum affluens lumine rationis extinguit /· vnde socrates dum ^{9}

f. 272r

6 superius] inferius P8 12 lasciuis] lacunis P8 18 linquentes] relinquentes P8
 20 desideratas] desertas P8 24 affluens] affluentia P8

^aCf. Hermannus de Runa, *Sermones festiuales*, edd. E. Mikkers et al. (CM 64, 1986), LXXXVI: Cum enim Antonius omnes inimici laqueos coram se uideret extensos et ingemiscens quaereret, quis eos euadere posset, diuina uoce responsum est ei sic: Sola humilitas. ^bC. Plinius Secundus, *Naturalis historia*, vol. 1, ed. L. Ian & C. Mayhoff (Teubner, 1892-1909), II,58: sicut adfixas caelo solis fulgor interdiu non cerni, cum aequae ac noctu luceant id que manifestum fiat defectu solis et praealtis puteis. ^cCf. Lc 2,19: Maria autem conservabat omnia verba haec, conferens in corde suo. ^dDt 33,3. ^eM. Tullius Cicero, *De officiis*, I,20,69: multi autem et sunt et fuerunt qui eam quam dico tranquillitatem expetentes a negotiis publicis se remouerint ad otium que perfugerint in his et nobilissimi philosophi longe que principes et quidam homines seueri et graues nec populi nec principum mores ferre potuerunt uixerunt que non nulli in agris delectati re sua familiari.

nägemisvägi. Nende kolme põhjuse tõttu saab tarkus alandlikele rohkem osaks kui kõrkus: esiteks, kuna on hädaohtudest väga kaugel, siis teab ju hädaohtu vältida. Nõnda Antonius, kui ta nägi, et maailm on täis püünispaelu, ja küsis, kes neist püünistest pääseb, sai vastuseks: Alandlikkus. Ja pole ime, sest kui püünispaelad on kõrgel, ta pääseb, kuna pea kummardab alla. Kui need on madalal^a, pääseb, kuna jälgib pilguga maad. Kolmandaks, kuna alandlik oma vara ei näita, vaid kogub ja varjab, ja mida rohkem, seda paremini näeb. Plinius 2. *loodusfilosoofia* raamatus: Silm, mis asub sügaval kaevus, võib päeva ajal näha tähti taevas. Ja sellest samast Ptolemaios *Almagesti* alguses: Kes on tarkade hulgas alandlikeim, on targim, nõnda nagu sügavasse kohta rohkem vett koguneb kui teistesse mängu (aukudesse). Kolmandaks, kuna alandlikkus on Jumalale lähemal. Nõnda õnnis neitsi, kes oli Jumalale kõige lähemal ja kõige alandlikum, säilitas oma südames kõik – nagu loeme – Päästja sõnad. Ja selle pärast sai ta täielikuma teadmise jumalikest (asjadest), nagu usutakse. Dt 33. Need, kes tulevad ta jalge juurde, saavad teada tema õpetusest. Teine, mis takistab silma [†] vajalikku korrasolu, on ahnuse tolm. Tullius *kohustustest*: Õilsad filosoofid, soovides teadmisi omandada, jätsid kodumaa maha ja läksid eksiili, katvatesmata kunagi enam sinna tagasi tulla. Ka Anaxagoras, kui pärast pikaajalist õppimist pöördus kodumaale tagasi ja leidis oma omandused viletsas seisukorras, ütles: Ma ei saa enne terveks, kui need asjad pole hävinud. Ütles ka Sokrates: Keegi ei saa õpetamiseks rikkaks, kui ta end õppimiseks vaeseks ja väheseks ei pea. Nii nagu tolm katab silma ja takistab nägemist, nõnda kustutab see, mis asjadest peale voolab, mõistuse valguse. Nõnda Sokrates, kui

f. 272r

^aTõlge P8 järgi.

iret athenas ad studium non paruum auripondus in mare proiecit {10} et
 ait ite pessime diuicie · submergam vos ne submergar {11} a vobis ·/ Refert
 victrunius in libro 6^a architecture de asistippo philosopho {12} sacratice quod
 cum propter naufragium fuisset proiectus ad litus rodiesium {13} veniens
 5 rodum et disputans cum prohece [?] professoribus sibi et sociis in {14}
 ccu [?] et vestitum procuravit · ecce · sociis autem volentibus repatriare ·
 dixit {15} discite cum ad patriam veneritis huiusmodi possessiones et viatica
 operate {16} parari libris vestris qui e naufragio possint euadere cum ipsis
 euadentibus {17} talia vite presidia quibus obesse nequeat rerum mutacio
 10 · nec {18} belli vastacio nec fortuna alia quandocumque aduersa · Sap 7^b
 preposui sapientiam {19} regnis et sedibus et diuitias et cetera · De hoc
 theofrastus^c ait Inter homines solus {20} ille qui fuit doctus in alienis locis
 non reputabitur peregrinus sed in {21} omni ciuitate reputabitur tamquam
 cuius et notus difficilesque fortune sine {22} timore potest despiciere casus
 15 ille vero qui non scienciis sed diuiciis est {23} vallatus lubricis incedit
 iternebris infirmis presidiis innites et instabilibus {24} ¶ Capitulum tertium
 quod impedit dispositionem oculi est humor carnalis concupiscentie {25}
 philosophus 2 de animalibus aues habentes in oculis purum et temperatum
 {26} humorem sunt alti volatus et acuti visus ut patet de aquila

20 {1} sic spiritualiter habentes puritatem mentis et carnis · exemplum f. 272v
 de iohanne euangelista^d · exemplum {2} de paulo · qui dicit phi 3^e nostra
 conversatio secunda ad thi^f gratias a deo in {3} celo seruo in scientia

3 sacratice] socraticus P8 6 procuravit] praestaret P8 8 operate] oportere P8
 8 libris] liberis P8 22 scientia] conscientia Vul.

^aM. Vitruvius Pollio, *De architectura*, ed. F. Krohn (Teubner, 1912), VI, prae. 1-2: Aristippus philosophus Socraticus, naufragio cum eiectus ad Rhodiensium litus animadvertisset geometrica schemata descripta, exclamauit ad comites ita dicitur: 'bene speremus! hominum enim vestigia video'. Statim que in oppidum Rhodum contendit et recta gymnasium devenit, ibi que de philosophia disputans muneribus est donatus, ut non tantum se ornaret, sed etiam eis, qui una fuerunt, et vestitum et cetera, quae opus essent ad victum, praestaret. Cum autem eius comites in patriam reverti voluissent interrogarent que eum, quidnam vellet domum renuntiari, tunc ita mandavit dicere: eiusmodi possessiones et viatica liberis oportere parari, quae etiam e naufragio una possent enatare. Namque ea vera praesidia sunt vitae, quibus neque fortunae tempestas iniqua neque publicarum rerum mutatio neque belli vastatio potest nocere. ^bSap 7,7-8. ^cUitruuius, *De architectura*, VI, prae. 2: doctum ex omnibus solum neque in alienis locis peregrinum neque amissis familiaribus et necessariis inopem amicorum, sed in omni ciuitate esse civem difficiles que fortunae sine timore posse despiciere casus. ^dCf Ez 1,10; Apc 4,7. ^ePhlp 3,20. ^f2Tim 1,3.

läks Ateenasse õppima, heitis mitte väikse kaaluga kulla merre ja ütles: Minge, viletsad rahad! Uputan teid, et teie mind ei uputaks. Jutustab Vitruvius 6. raamatus *arhitektuuri kohta* pühast^a filosoofist Aristipposest, kes laevahuku tõttu kord kandus välja Rhodose randa, läks Rhodosesse ja väideldes sealsete [?] professoritega, iseendale ja kaaslastele muretses [†] ja riided. Aga näe, kaaslastele, kes tahtsid tagasi koju minna, ütles: õppige, kui jõuate tagasi kodumaale, sellised varandusi ja reisimoona valmistage raamatutega endile, et oleks võimalik laevahukust pääseda, sest pääsejatel on taoline elukaitse, millele ei tee häda asjade muutumine, ei sõdade laastamine ega mõni muu õnne pöördumine. Õp 7: Eelistasin tarkust kuningriikidele ja troonidele ja varandusi jne. Selle kohta ütleb Theophrastos: Inimeste seas üksnes seda, kes on õpetatud, ei arvata teistes paikades võõraks, vaid kõigis linnades peetakse teda kodanikuks ja tuttavaks ning ka rasked saatuselöögid ilma pelgusetä võib ta ära põlata. Ent see, kes mitte teadmistega, vaid varandusega on end ümbritsenud, on libedal teel ja toetub hädisele ja ebakindlale toele. Kolmas peatükk: Mis takistab silma korrasolu, on lihaliku himu huumor. Aristoteles 2. raamatus *loomade kohta*: Linnud, kel on puhta ja mõõduka huumoriga silmad, lendavad kõrgelt ja on terava nägemisega, nagu nähtub kotkast.

Nõnda vaimliselt need, kel on puhas meel ja liha. Näide evangelist f. 272v
Johannesest. Näide Pauluse kohta, kes ütleb Fl 3: Meie pääsemine. 2Tm: Ma annan tänu Jumalale taevas, keda teenin

^aP8: sokraatilisest.

pura qui et fuit raptus ad tertiam celum 2 cor 12^a · {4} cassidorus^b paulus
 venit ad tantam sapienciam propter carnis mundiciam {5} Certe sapientia
 cum speciosior sole^c requirit mundum hospicium {6} · Narrat Gregorius
 nazarenus quod dum studeret athenis {7} in visione due speciosissime puelle
 5 igitur [?] aparentes irruerunt {8} in amplexus eius · Qui ut castus erubescens
 et miratus {9} non modicum interrogavit que nam essent · Et ille nos
 sumus {10} due puelle tibi admodum familiares et dilecte · Ego sum {11}
 castitas dixit una^d · ego sapientia subiunxit alia · et uenimus ad te uolentes
 {12} o castissime tecum habitare quia tu nobis in corde et corpore {13}
 10 tuo sanctum habitaculum preparasti · sapientia enim in animas sanctas se
 transfert moyses^e {14} precepit recipientibus legem ut uestimenta lauarent
 etiam cum mulieribus {15} abstinerent · Cum enim lex domini sit immaculata
 et eloquia domini casta immaculatum {16} requirit discipulum · exemplum de
 didascalion^f et prius eius et abimelech^g · {17} in quo daret intelligi [?] quod
 15 qui uult pane uite et mal[?] · cibari studeat {18} castitati
 {19} ¶^h sextus pictagoricusⁱ · templum deo est mens pura et altare
 optimum {20} cor mundum · vir castus et sine peccato potestatem accepit
 a deo esse filius {21} dei {22} prosper^j eis qui militant [?] deo fugiende sunt
 ex toto corde {23} diuicie quas qui [?] habere uolunt sine labore non querunt
 20 sine {24} difficultate non inueniunt sine cura non seruant sine anxia {25}
 delectatione non possident sine dolore non perdunt · Gregorius cum [lōpp
 maha lōigatud]

^a2Cor 12,2. ^bCassiodorus, Ad Corinthios I, *Complexiones in Epistulas apostolorum, Actus apostolorum et Apocalypsim Iohannis* (PL 70), 5: Pro ipsis initiis non se dicit Corinthiis locutum fuisse plenissime Divinitatis arcana, sed potius tanquam parvulis lactis pocula contulisse: nam cum faciant illa quae mundi sunt, probant se perfectam doctrinam adhuc minime percipere potuisse: quippe dum carnaliter sapientes dicerent, ego sum Pauli, ego Apollinis, quando perfectus fidelis Christi se famulum confitetur esse, non hominis. ^cCf Sap 7,29. ^dSiit edasi jätkab teine käsi. ^eCf. Ex 19,10-15. ^fHugo de Sancto Uictore, *Didascalicon de studio legendi*, ed. Ch. H. Buttimer (The Catholic university press, 1939), III,12: Illaudabilis est scientia quam uita maculat impudica. ^gCf. 1Rg 21,4ff. ^hSee osa lehekülje all on varem kirjutatud, peamise käega. ⁱSextus, *The Sentences of Sextus*, ed. H. Chadwick (Cambridge University Press, 2003), 46: templum sactum est dei mens pii, et altare optimum est ei cor cor mundum et sine peccato; *Ibid.*, 60: vir castus et sine peccato potestatem accipit a deo esse filius dei. ^jIsidorus Hispalensis (pseudo), *Testimonia diuinae scripturae <et patrum>*, ed. A. Lehner (SL 108D, 1987), V: Propter hoc igitur eis, qui militant Deo, fugiendae sunt quas diuitias ex toto corde qui habere uolunt sine labore non querunt, sine difficultate non inueniunt, sine cura non seruant, sine anxia delectatione non possident, sine dolore non perdunt.

puhtas teadmises ja kes tõmmati kolmanda taevani – 2Kr 12. Cassiodorus (ütleb), et Paulus jõudis sellise tarkuseni lihaliku puhtuse tõttu. Kindlasti tarkus, kuna ta on ilusam päikesest, nõuab puhast öömaja. Jutustab Nazianzose Gregorios, et kui õppis Ateenas, siis nägemuses kaks ülikaunist neiu talle ilmusid ja tormasid ta embusesse. Vooruslikkusest punastades ja mitte vähe imestades küsis, kes nad on. Ja nemad: Oleme neid, kes on sulle väga tuttavad ja armsad. Ja mina olen karskus, ütles üks, ja mina tarkus, lisas teine. Ja tulime sinu juurde, soovides oo puhtaim, sinuga elada, kuna sa meile südames ja kehas oled püha elupaiga valmistanud. Tarkus nimelt tuleb üle pühadesse hingedesse. Mooses käskis seaduse vastuvõtjatel riided pesta ja naistest hoiduda. Kuna Issanda seadus on ju plekitu ja Issanda ütlused puhtad, siis nõuab see plekitut õpilast. Näide *didascalionist*. Enne teda (oli) Ahimelek, kellele andis mõistmise, et kes tahab elu ja [†] leiba süüa, õppigu karskust.

[¶] Sextus pütagoorlane: Jumala tempel on puhas meel ja parim altar – puhas süda. Karske ja patuta mees saab Jumalalt võime olla Jumala poeg. Nende pärast, kes võitlevad Jumala eest, hoidutagu kogu südamest rikkustest, mida tahetakse omada ilma tööta! Neid otsitakse raskustega, leitakse murega, hoitakse ärevusega, neid ei omata rõõmuga, ei kaotata valuta. Gregorius, kui ...

KIRJANDUS

1. PUBLITSEERIMATA ARHIIVIMATERJALID

Petrus Lemovicensis, "Tractatus moralis de oculo" (Tallinna Linnaarhiiv f. 230, n. 1, s. Cm3, ff. 257r–272v).

Petrus Lemovicensis, "Tractatus moralis de oculo" (Paris, Bibliothèque Nationale de France MS. lat. 16396, ff. 3r–46v).

Tallinna Linnaarhiiv f. 230, n. 1, s. Cm4.

Tallinna Linnaarhiiv f. 230, n. 1, s. Cm8.

2. ALLIKAD[†]

Aesopus, *Aesop's Fables*, trans. L. Gibbs (Oxford University Press, 2002).

Alanus ab Insulis, *Alain de Lille: textes inédits*, ed. M. Thérèse d' Alverny (Librairie philosophique J. Vrin, 1965).

Alanus ab Insulis, *Anticlaudianus, texte critique avec une introduction et des tables*, ed. R. Bossuat (Librairie philosophique J. Vrin, 1955).

Alhacen, *Alhacen's theory of visual perception: a critical edition, with English translation and commentary, of the first three books of Alhacen's De aspectibus, the medieval Latin version of Ibn al-Haytham's Kitab al-Manazir*, ed. A. Mark Smith (Philadelphia: American Philosophical Society, 2001).

Alhacen et al., *Opticae thesaurus. Alhazeni Arabis libri septem, nuncprimum editi. Eiusdem liber De Crepusculis et nubium ascensionibus. Item Vitellonis Thuringopoloni libri X*, ed. F. Risner (Johnson, 1972).

Ambrosius Mediolanensis, *De Isaac uel anima*, ed. C. Schenkl (CSEL 32,1, 1897). [B]

Ambrosius Mediolanensis, *Expositio euangelii secundum Lucam*, ed. M. Adriaen (SL 14, 1957). [B]

Augustinus, *Confessionum libri tredecim*, ed. L. Verheijen (SL 27, 1981). [B]

Augustinus, *De ciuitate Dei*, edd. B. Dombart & A. Kalb (SL 48, 1955). [B]

Augustinus, *De Genesi ad litteram libri duodecim*, ed. J. Zycha (CSEL 28,1, 1894). [B]

Augustinus, *De trinitate*, ed. W. J. Mountain (SL 50, 1968). [B]

Augustinus, *Enarrationes in Psalmos*, edd. E. Dekkers & J. Fraipont (SL 39, 1956). [B]

Augustinus, *Epistulae*, ed. A. Goldbacher (CSEL 44, 1904). [B]

[†] Lühendiga [B] viite lõpus on tähistatud Brepolise andmebaaside "CLCLT", "MGH", "AL", <<http://brepolis.net>> [29. mai 2008] kaudu tsiteeritud teosed.

- Augustinus, *Epistulae*, ed. A. Goldbacher (CSEL 57, 1911). [B]
- Augustinus, *Sermones* (PL 38).
- Bernardus Claraeuallensis, *De consideratione libri V*, ed. J. Leclercq et al., Bernardi opera, vol. 3 (Editiones Cistercienses, 1963). [B]
- Bernardus Claraeuallensis, *Homiliae super Missus est*, ed. J. Leclercq et al., Bernardi opera, vol. 4 (Editiones Cistercienses, 1966). [B]
- Bernardus Claraeuallensis, *Sermones super Cantica Canticorum*, ed. J. Leclercq et al., Bernardi opera, vol. 1 (Editiones Cistercienses, 1957). [B]
- Bernardus Claraeuallensis, *Sermones super psalmum 'Qui habitat'*, ed. J. Leclercq et al., Bernardi opera, vol. 4 (Editiones Cistercienses, 1966). [B]
- Bernardus Silvestris, *Cosmographia*, ed. P. Dronke (Brill, 1978). [B]
- Boethius, A. M. S., *Philosophiae consolatio*, ed. L. Bieler (SL 94, 1958). [B]
- Bonaventura, *Collationes in Hexaameron*, ed. F. Delorme (Bibliotheca Franciscana scholastica Medii Aevi, vol. 8, 1934). [B]
- Bonaventura, *Sermones dominicales*, ed. J. G. Bougerol (Bibliotheca Franciscana scholastica Medii Aevi, vol. 27, 1977).
- Carmina burana. Lateinische und deutsche Lieder und Gedichte einer Handschrift des XIII. Jahrhunderts aus Benedictbeuern auf der K. Bibliothek zu München*, ed. Johann Andreas Schmeller (Stuttgart: Literarischer Verein, 1847).
- Cassiodorus, "Ad Corinthios I," *Complexiones in Epistulas apostolorum, Actus apostolorum et Apocalypsim Iohannis*, (PL 70).
- Cassiodorus, *Uariarum libri duodecim*, ed. A. Fridh (SL 96, 1973). [B]
- Chaucer, Geoffrey, *Canterbury lood*, trans. Votele Viidemann (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2006).
- Chaucer, Geoffrey, *The Canterbury Tales: The First Fragment*, ed. Michael Alexander (London; New York: Penguin Books, 1996).
- Cicero, M. Tullius, *Cato maior de senectute*, ed. K. Simbeck (Teubner, 1917). [B]
- Cicero, M. Tullius, *De haruspicum responso oratio*, ed. T. Maslowski (Teubner, 1981). [B]
- Cicero, M. Tullius, *De officiis*, ed. C. Atzert (Teubner, 1963). [B]
- Cicero, M. Tullius, *Pro A. Caecina oratio*, ed. F. Schoell (Teubner, 1923). [B]
- Cicero, M. Tullius, *Pro M. Claudio Marcello oratio*, ed. A. Klotz (Teubner, 1918). [B]
- Claudianus, Claudius, *Panegyricus dictus Honorio Augusto quartum consuli*, ed. J. B. Hall (Teubner, 1985). [B]
- Dick, W., ed., *Die Gesta Romanorum Nach der Innsbrucker Handschrift vom Jahre 1342*. Erlangen Beiträge zur englischen Philologie 7 (Erlangen, 1890).
- Eadmerus Monachus Cantuariensis, *Liber De Sancti Anselmi Similitudinibus*, (PL 159).
- Filosoofilise hermeneutika klassikat: F.D.E. Schleiermacher, Wilhelm Dilthey, Martin Heidegger, Hans-Georg Gadamer*, trans. Andrus Tool (Ilmamaa: Avatud Eesti Fond, 1997).

- Gregorius Magnus, *Homiliae in euangelia*, ed. R. Étaix (SL 141, 1999). [B]
- Gregorius Magnus, *Moralia in Iob*, ed. M. Adriaen (SL 143, 1979). [B]
- Gregorius of Tours, *The history of the Franks*, trans. Lewis G. M. Thorpe, Penguin classics (London, England: Penguin, 1974).
- Gregorius Turonensis, *Gregorii Episcopi Turonensis Libri historiarum X*, ed. B. Krusch (MGH, SS 1,1, 1937). [B]
- Grosseteste, Robert, *Die Philosophischen Werke des Robert Grosseteste, Bischofs von Lincoln.*, ed. Ludwig Baur (Münster i.W.: Aschendorff, 1912).
- Guillelmus de Morbeka translator Aristotelis, *De generatione animalium*, ed. H. J. Drossaart Lulofs (AL XVII.2.V, 1966). [B]
- Hausen, Reinhold, *Registrum Ecclesiae Aboensis eller Abo domkyrkas Svartbok*, (Helsingfors: J. Simelii Arfvingsars Boktryckeri, 1890).
- Hermannus de Runa, *Sermones festiuales*, ed. E. Mikkers et al (CM 64, 1986). [B]
- Herren, Michael W., *The Hisperica Famina: a new critical edition with English translation and philological commentary* (Toronto: Pontifical Institute of Mediaeval Studies, 1974).
- Hieronymus, *Aduersus Iouinianum* (PL 23).
- Hieronymus, *Epistulae*, ed. I. Hilberg et al (CSEL 54, 1910). [B]
- Hieronymus, *Epistulae*, ed. I. Hilberg et al (CSEL 55, 1910). [B]
- Hieronymus, *Liber tertius aduersus libros Rufini*, ed. P. Lardet (SL 79, 1982). [B]
- Hugo de Sancto Victore, *De institutione novitiorum*, ed. H. B. Feiss (Brepols, 1997). [B]
- Hugo de Sancto Victore, *De quinque septenis*, ed. R. Baron (SChr 155, 1969). [B]
- Hugo de Sancto Victore, *Didascalicon de studio legendi*, ed. Ch.H. Buttmer (The Catholic university press, 1939).
- Hyginus mythographus, *Fabulae*, ed. P. K. Marshall (Teubner, 1993). [B]
- Iacobus Veneticus translator Aristotelis, *De anima*, edd. J. Decorte & J. Brams (AL XII.1). [B]
- Iohannes de Fonte, *Auctoritates Aristotelis, Senecae, Boethii, Platonis, Apulei, Porphyrii, Gilberti*, ed. J. Hamesse (Béatrice-Nauwelaerts, 1974). [B]
- Iohannes Sarisberiensis, *Ioannis Saresberiensis episcopi Carnotensis Policratici sive De nvgis cvrialivm et vestigijs philosophorvm libri VIII*, ed. C. C. J. Webb (Clarendon, 1909). [B]
- Isidorus Hispalensis, *Etymologiarum siue Originum libri XX*, ed. W. M. Lindsay (Oxford Classical Texts: 1911). [B]
- Isidorus Hispalensis, *Sententiae*, ed. P. Cazier (Turnhout: 1998). [B]
- Isidorus Hispalensis (pseudo), *Testimonia diuinae scripturae et patrum*, ed. A. Lehner (SL 108D: 1987). [B]
- Jacob, W. & R. Hanslik, edd., *Historia ecclesiastica tripartita* (CSEL 71, 1952). [B]
- Jacobus de Voragine, *Iacopo da Varagine e la sua Cronaca di Genova dalle origini al MCCXCVII*, ed. G. Monleone (Tipografia del Senato, 1941).

- Johannes XXII, *Les sermons de Jean XXII sur la vision béatifique. Texte précédé d'une introduction et suivi d'une chronologie de la controverse avec la liste des écrits pour et contre le pape*, ed. Marc Dykmans (Roma: Presses de l'Université grégorienne, 1973).
- Lindberg, David C. & Roger Bacon, *Roger Bacon and the origins of Perspectiva in the Middle Ages: a critical edition and English translation of Bacon's Perspectiva, with introduction and notes* (Oxford; New York: Clarendon Press; Oxford University Press, 1996).
- Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch nebst Regesten*, ed. Friedrich Georg v. Bunge, vol. 5 (Reval: Laakmann, 1867).
- Macrobius, Ambrosius Theodosius, *Saturnalia*, ed. L.v.Jan, Macrobii Ambrosii Theodosii opera, vol. 2 (Gottfried Bass, 1852). [B]
- Marienwerder, Johannes, *The life of Dorothea von Montau, a fourteenth-century recluse*, trans. Ute Stargardt, Studies in women and religion (Lewiston: Edwin Mellen Press Ltd, 1997).
- Orosius, Paulus, *Historiarum aduersum paganos libri VII*, ed. H.-P. Arnaud-Lindet (Budé, 1990), 3. [B]
- Ovidius Naso, P., *Amores*, ed. R. Ehwald (Teubner, 1907). [B]
- Ovidius Naso, P., *Metamorphoses*, ed. W. S. Anderson (Teubner, 1981). [B]
- Petrus Cantor, *Summa quae dicitur Uerbum adbreuiatum (textus conflatus)*, ed. M. Boutry (CM 196, 2004). [B]
- Platon, *Timaeus and Critias*, trans. Desmond Lee (Harmondsworth, Eng., Baltimore: Penguin Classics, 1971).
- Plinius Secundus, C., *Naturalis historia*, edd. L. Ian & C. Mayhoff, vol. 1 (Teubner, 1892). [B]
- Publilii Syri Sententiae*, ed. W. Meyer (Teubner, 1880). [B]
- Quintilianus, M. Fabius, *Institutio oratoria*, edd. L. Radermacher & V. Buchheit (Teubner, 1971). [B]
- Salimbene de Adam, *Cronica*, ed. G. Scalia (CM 125–125A, 1998). [B]
- Sedulius Scotus, *Collectaneum miscellaneum*, ed. D. Simpson (CM 67, 1988). [B]
- Seneca (pseudo), *L. Annaei Senecae ad Gallionem de remediis fortuitorum liber*, ed. F. Haase, L. Annaei Senecae opera quae supersunt, vol. 3 (Leipzig, 1895). [B]
- Seneca, L. Annaeus, *De beneficiis*, ed. E. Hosius (Teubner, 1914). [B]
- Seneca, L. Annaeus, *De breuitate uitae*, ed. E. Hermes (Teubner, 1923). [B]
- Seneca, L. Annaeus, *Epistulae morales ad Lucilium*, ed. O. Hense (Teubner, 1938). [B]
- Seneca, L. Annaeus, *Naturales quaestiones*, ed. H. M. Hine (Teubner, 1996). [B]
- Sextus, *The Sentences of Sextus. A contribution to the history of early Christian ethics*, ed. Henry Chadwick (Cambridge: Cambridge University Press, 1959).
- Smith, A. Mark, *Ptolemy's Theory of Visual Perception: An English Translation of the Optics* (Philadelphia: American Philosophical Society, 1996).
- Solinus, C. Julius, *De mirabilibus mundi*, ed. C. L. F. Panckoucke (Paris, 1847). [B]

- Sulpicius Seuerus, *Epistulae*, ed. J. Fontaine (SChr 133, 1967). [B]
- Stephanus de Bourbone, *Anecdotes historiques: légendes et apologues tirés du recueil inédit d'Étienne de Bourbon, dominicain du XIIIe siècle*, ed. A. Lecoy de La Marche (Paris: Librairie Renouard, 1877).
- Thomas de Aquino, *Quodlibet*, Opera omnia jussu Leonis XIII P. M. edita, vol. 25/1 (Commissio Leonina-Éditions du Cerf, 1996).
- Thomas de Aquino, *Summae theologiae prima secundae*, Textus leoninus (Marietti, 1948). [B]
- Valerius Maximus, *Facta et dicta memorabilia*, ed. C. Kempf (Teubner, 1888). [B]
- Valerius Maximus, *Factorum dictorumque memorabilium libri novem*, ed. J. Kapp (A. J. Valpy, 1823). [B]
- Venantius Fortunatus, "Poemata," *Venantii Honorii Fortunati, Pictaviensis Episcopi, Opera*, (A. F. Hurez, 1822).
- Vincentius Beluacensis, *De morali principis institutione*, ed. R. J. Schneider (CM 137, 1995). [B]
- Vitruvius Pollio, M., *De architectura*, ed. F. Krohn (Teubner, 1912). [B]

3. KIRJANDUS

- Adler, Georg & Jörg Ansorge, "Buchverschlüsse und Buchbeschläge vom Marienkirchhof in Pasewalk – Zeugen der ehemaligen Bibliothek des Pasewalker Dominikanerklosters", *Bodendenkmalpflege in Mecklenburg-Vorpommern. Jahrbuch 2006*, vol. 54, edd. Abteilung Archäologie und Denkmalpflege im Landesamt für Kultur und Denkmalpflege durch Detlef Jantzen und Ewa Prync-Pommerencke (Schwerin: Landesamt für Kultur und Denkmalpflege, 2007): 151–176.
- Ahern, John, "Binding the Book: Hermeneutics and Manuscript Production in Paradiso 33," *PMLA* 97, 5 (1982): 800-809.
- Andersson, Sven Olof, *Preachers in the Vadstena Collection* (Uppsala: Uppsala University, Department of Classical Philology, 1992).
- Andersson-Schmitt, Margarete & Monica Hedlund, *Mittelalterliche Handschriften der Universitätsbibliothek Uppsala: Katalog über die C-Sammlung*, Acta Bibliothecae R. Universitatis Upsaliensis 26, 1–8 (Stockholm: Almqvist & Wiksell International, 1988).
- Avrin, Leila, *Scribes, script, and books: the book arts from antiquity to the Renaissance* (Chicago; London: American Library Association; The British Library, 1991).
- Ball, Walter William Rouse, *A Short Account of the History of Mathematics* (London: Macmillan, 1935).

- Bautz, Friedrich Wilhelm & Traugott Bautz, ed., *Biographisch-bibliographisches Kirchenlexikon* (Nordhausen: Verlag Traugott Bautz, 2004).
- Bell, David N., *The libraries of the Cistercians, Gilbertines, and Premonstratensians*, Corpus of British medieval library catalogues, vol. 3 (London: British Library in association with the British Academy, 1992).
- Birkenmajer, Alexandre, "Pierre de Limoges commentateur de Richard de Fournival" *Isis* 40, 1 (1949): 18–31.
- Bischoff, Bernhard, *Latin palaeography: antiquity and the Middle Ages* (Cambridge: Cambridge University Press, 1990).
- Bloomfield, Morton W., Bertrand-Georges Guyot, Donald R. Howard & Thyra B. Kabealo, *Incipits of Latin works on the virtues and vices, 1100–1500 A. D.: including a section of incipits of works on the Pater noster*, The Mediaeval Academy of America Publication (Cambridge Mass.: Mediaeval Academy of America, 1979).
- Buckland, Michael, "Information as Thing," *Journal of the American Society for Information Science* 42, 5 (1991): 351–360.
- Burr, David, "The Correctorium Controversy and the Origins of the Usus Pauper Controversy," *Speculum* 60, 2 (1985): 331–342.
- Cappelli, Adriano, *Lexicon abbreviatarum. Dizionario di abbreviature latine ed italiane usate nelle carte e codici specialmente del Medio-Evo, riprodotte con oltre 14000 segni incisi, con l'aggiunta di uno studio sulla brachigrafia medioevale, un prontuario di sigle epigrafiche, l'antica numerazione romana ed arabica ed i segni indicanti monete, pesi, misure, etc.* (Milano: Hoepli, 1990).
- Carr, David, "The Cardinal Virtues and Plato's Moral Psychology," *The Philosophical Quarterly* 38, 151 (1988): 186–200.
- Costen, Michael D., *The Cathars and the Albigensian Crusade* (Manchester: Manchester University Press, 1997).
- d'Alverny, Marie-Thérèse, "Translations and Translators," *Renaissance and renewal in the twelfth century*, edd. Robert Louis Benson, Giles Constable & Carol Dana Lanham (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1982).
- Daniel, Natalia, *Die lateinischen mittelalterlichen Handschriften der Universitätsbibliothek München: die Handschriften aus der Oktavreihe* (Wiesbaden: O. Harrassowitz, 1989).
- D'Avray, David L., *The Preaching of the Friars: Sermons Diffused from Paris Before 1300* (Oxford: Oxford University Press, 1985).
- Denery, Dallas G., *Seeing and being seen in the later medieval world: optics, theology, and religious life*, Cambridge studies in medieval life and thought (Cambridge, UK; New York: Cambridge University Press, 2005).
- Derolez, Albert, *The palaeography of Gothic manuscript books: from the twelfth to the early sixteenth century* (Cambridge; New York: Cambridge University Press, 2003).
- Diehl, Edith, *Bookbinding: Its Background and Technique* (Dover Publications, 1980).

- Dürffeld, Eike Barbara, *Die Erforschung der Buchschliessen und Buchbeschlüge* (Mainz: Johannes Gutenberg-Universität Mainz, 2002).
- Eastwood, Bruce S, "Mediaeval Empiricism: The Case of Grosseteste's Optics," *Speculum* 43, 2 (1968): 306–321.
- Elders, L., "Thomas v. Aquin, II. Würdigung", *Lexikon des Mittelalters*, vol. 8 (Stuttgart: Metzler, [1977]-1999).
- Epstein, S. R, "Craft Guilds, Apprenticeship, and Technological Change in Preindustrial Europe," *The Journal of Economic History* 58, 3 (1998): 684–713.
- Fleith, Barbara, *Studien zur Überlieferungsgeschichte der lateinischen Legenda aurea* (Bruxelles: Société des Bollandistes, 1991).
- Folkerts, M., "Zahlssysteme, -zeichen, 2. Die indisch-arab. Ziffern im Westen," *Lexikon des Mittelalters*, vol. 9 (Stuttgart: Metzler, [1977]-1999).
- Foot, Mirjam M., "Bookbinding 1400–1557," *The Cambridge History of the Book in Britain*, edd. Lotte Hellinga, J. B. Trapp, Donald Francis McKenzie & John Barnard (Cambridge: Cambridge University Press, 1999).
- Ford, Philip J., "Alexandre de Villedieu's Doctrinale puerorum. A Medieval Bestseller and its Fortune in the Renaissance," *Forms of the "Medieval" in the "Renaissance": A Multidisciplinary Exploration of a Cultural Continuum*, ed. George Hugo Tucker (Charlottesville, Va.: Rookwood Press, 2000).
- Friedenthal, Meelis, "Täiuslikust nägemisest," *Kuradi tark, Jumala loll*, edd. Anne Kull & Enn Kasak (Tallinn: Eesti Päevalehe kirjastus, 2006).
- Friedman, J. B., "Peacocks and Preachers: Analytic Technique in Marcus of Orvieto's Liber de Moralitatibus, Vat. Lat. 5935," *Birds and Beasts of the Middle Ages. The Bestiary and its Legacy*, Middle Ages series , edd. Willene B. Clark & Meradith T. McMunn (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1989).
- Fuchs, Robert, "The history of chemical reinforcement of texts in manuscripts: What should we do now?," *Care and Conservation of Manuscripts 7: Proceedings of the Seventh International Seminar Held at Copenhagen*, edd. Gillian Fellows Jensen & Peter Springborg (København: Museum Tusulanum Press, 2003).
- Gallén, Jarl, *La province de Dacie de l'ordre des Frères Prêcheurs* (Helsingfors: Söderström, 1946).
- Gallo, Fausta, *Biological factors in deterioration of paper = Facteurs biologiques de deterioration du papier* . (Rome: International Centre for the Study of the Preservation and the Restoration of Cultural Property (ICCROM), 1985).
- Gumbert, J. P., "Teaching the medieval book in Holland," *Gazette du livre médiéval* 29 (1996): 18–23.
- Hansen, Gotthard, *Codices ja raamatud: G. Hansen'i Tallinna linna arhiivi kataloog*, ed. O. Greiffenhagen (Reval, 1924).
- Harper, John, *The Forms and Orders of Western Liturgy from the Tenth to the Eighteenth Century* (Oxford: Oxford University Press, 1991).
- Haskins, Charles Homer, *The renaissance of the twelfth century* (Cambridge; London: Harvard University Press, 1976).

- Hedlund, Monica & Alf Härdelin, *Vadstena klostrets bibliotek: ny katalog och nya forskningsmöjligheter = The Monastic library of medieval Vadstena: a new catalogue and new potentials for research* (Stockholm: Almqvist & Wiksell International, 1990).
- Holloway, Julia Bolton, *Saint Bride and Her Book: Birgitta of Sweden's Revelations* (Cambridge: Boydell & Brewer, 2000).
- Hoops, Johannes, *Reallexikon der germanischen Altertumskunde* (Berlin: Walter de Gruyter, 2004).
- Hughes, Kevin L, "The 'Fourfold Sense': De Lubac, Blondel and Contemporary Theology," *The Heythrop Journal* 42, 4 (2001): 451–462.
- Humphreys, Kenneth William, *The Friars' Libraries*. Corpus of British medieval library catalogues (London: British Library in association with the British Academy, 1990).
- Huntley, H. E., *The Divine Proportion: A Study in Mathematical Beauty* (New York: Courier Dover, 1970).
- Häuptli, Bruno W., "Petrus von Limoges," *Biographisch-bibliographisches Kirchenlexikon*, (Nordhausen: Verlag Traugott Bautz) <http://www.bautz.de/bbkl/p/petrus_v_li.shtml> [29. mai 2008].
- Hödl, Gerald, "Nicolaus de Byard," *Biographisch-bibliographisches Kirchenlexikon*, (Nordhausen: Verlag Traugott Bautz) <http://www.bautz.de/bbkl/n/nicolas__d_b.shtml> [29. mai 2008].
- Jay, Martin, *Downcast eyes: the denigration of vision in twentieth-century French thought* (Berkeley: University of California Press, 1993).
- Joachim, Martin D., *Historical Aspects of Cataloging and Classification* (New York: Haworth Information Press, 2003).
- Jones, Leslie Webber, "Where are the Prickings?" *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* 75 (1944): 71–86.
- Jones, Roger Miller, "Chalcidius and Neo-Platonism," *Classical Philology* 13, 2 (1918): 194–208.
- Kaeppli, Thomas, *Scriptores Ordinis Praedicatorum Medii Aevi*, 4 vols (Roma: Ad S. Sabinae, 1970).
- Kala, Tiina, *Mittelalterliche Handschriften in den Sammlungen des Stadtarchivs Tallinn und des Estnischen historischen Museums: Katalog* (Tallinn: Tallinna Linnaarhiiv, 2007).
- Kala, Tiina, *Tallinna Dominiiklased: Kloostrimõtisklusi*, Tallinna Linnaarhiivi toimetised 1 (Tallinn: Olearius, 1993).
- Koehler, Fr, *Ehstländische Klosterlectüre: Ein Beitrag zur Kenntniss der Pflege des geistigen Lebens in Ehstland im Mittelalter* (Reval: Franz Kluge, 1892).
- Konsa, Kurmo, "Informational Structure of Books and Preservation," *The International Journal of the Book* 4, 1 (2007): 2–6.
- Lepajõe, Marju, "Keskaegsed ladina pärgamentkoodeksid Tartu Ülikooli Raamatukogus," *Tartu Ülikooli Raamatukogu töid*, (Tartu: Tartu Ülikooli Raamatukogu, 2000).

- Lerner, Robert E., "A collection of sermons given in Paris c. 1267, including a new text by Saint Bonaventura on the life of Saint Francis," *Speculum* 49, 3 (1974): 466–498.
- Liddell, Henry George & Robert Scott, *A Greek-English Lexicon. Revised and augmented throughout by Sir Henry Stuart Jones with the assistance of Roderick McKenzie* (Oxford: Clarendon Press, 1940).
- Lindberg, David C., "The Genesis of Kepler's Theory of Light: Light Metaphysics from Plotinus to Kepler," *Osiris* 2 (1986): 4–42.
- Lindberg, David C., "Alhazen's Theory of Vision and its Reception in the West," *Isis* 58, 3 (1967): 321–341.
- Lindberg, David C., *Theories of vision from al-Kindi to Kepler* (Chicago: University of Chicago Press, 1981).
- Löffler, Karl & Wolfgang Milde, *Einführung in die Handschriftenkunde* (Stuttgart: Hiersemann, 1997).
- Maier, Christoph T., *Crusade Propaganda and Ideology: Model Sermons for the Preaching of the Cross* (Cambridge: Cambridge University Press, 2000).
- Marrone, Steven P., *The light of Thy countenance. Science and knowledge of God in the thirteenth century* (Leiden; Boston: Brill, 2001).
- Matjus, Ülo, "Raamat kui asi," *Kloostri internetini*, ed. Tõnu Tender (Tartu: Eesti Raamatu Aasta Peakomitee, 2001).
- Merleau-Ponty, Maurice, *The visible and the invisible: followed by working notes*, ed. Claude Lefort, trans. Alphonso Lingis, Northwestern University studies in phenomenology & existential philosophy (Evanston, Ill: Northwestern University Press, 1968).
- Murdoch, John E., "Euclides Graeco-Latinus: A Hitherto Unknown Medieval Latin Translation of the Elements Made Directly from the Greek," *Harvard Studies in Classical Philology* 71 (1967): 249–302.
- Muzerelle, Denis, *Vocabulaire codicologique: répertoire méthodique des termes français relatifs aux manuscrits* (Paris: CEMI, 1985).
- Mäesalu, Ain, "Kas Otepää püss on üks maailma vanimaid käsitulirelvi?" *Kleio* 1 (1988): 25–30.
- Newhauser, Richard, "Der 'Tractus Moralis De Oculo' des Petrus von Limoges und seine Exempla," *Exempel und Exempelsammlungen*, Fortuna Vitrea, edd. Walter Haug & Burghart Wachinger (Tübingen: Niemeyer, 1991).
- Newhauser, Richard, "Inter scientiam et populum: Roger Bacon, Peter of Limoges, and the 'Tractatus moralis de oculo,'" *Nach der Verurteilung von 1277: Philosophie und Theologie an der Universität von Paris im letzten Viertel des 13. Jahrhunderts: Studien und Texte*, Miscellanea Mediaevalia: 28, edd. Jan A. Aertsen, Kent Emery & Andreas Speer (Berlin, Germany: de Gruyter, 2001): 682–703.
- Newhauser, Richard, *The treatise on vices and virtues in Latin and the vernacular*, Typologie des Sources du Moyen Age Occidental (Turnhout: Brepols, 1993).
- Newhauser, Richard G., Tiina Kala & Meelis Friedenthal, "The Work of an English Scribe in a Manuscript in Estonia," *Scriptorium: Revue Internationale des Etudes*

- Relatives aux Manuscrits/International Review of Manuscript Studies* ilmumisel (2008).
- Otten, Willemien, "In The Shadow Of The Divine: Negative Theology And Negative Anthropology In Augustine, Pseudo-Dionysius And Eriugena," *The Heythrop Journal* 40, 4 (1999): 438–455.
- Paravicini, Werner, *Die Preussenreisen des europäischen Adels*, voll. 1–2 (Sigmaringen: Jan Thorbecke, 1995).
- Parkes, M. B., *English cursive book hands, 1250–1500* (London: Scolar Press, 1979).
- Peets, Hugo, "Pirita kloostrivaremeist leitud vaselõike plaadi fragmendi "Ecce homo" päritolust," *Vana Tallinn / Tallinna Ajaloo Selts* 1, 1 (1936): 12–15.
- Pereira, Michela, "Alchemy and the Use of Vernacular Languages in the Late Middle Ages," *Speculum* 74, 2 (1999): 336–356.
- Raam, Villem, *Padise klooster* (Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1958).
- Reinhardt, Klaus, "Nikolaus von Gorran," *Biographisch-bibliographisches Kirchenlexikon*, (Nordhausen: Verlag Traugott Bautz) <http://www.bautz.de/bbkl/n/nikolaus_v_go.shtml> [29. mai 2008].
- Richtlinien Handschriftenkatalogisierung*, 5 edn (Bonn-Bad Godesberg: Deutsche Forschungsgemeinschaft, 1992).
- Rouse, Richard H. & Mary A. Rouse, "Biblical Distinctions in the Thirteenth Century," *Archives d'histoire doctrinale et littéraire du Moyen Age* 41 (1974): 27–37.
- Rouse, Richard H. & Mary A. Rouse, "Statim invenire: Schools, Preachers, and New Attitudes to the Page," *Renaissance and renewal in the twelfth century*, edd. Robert Louis Benson, Giles Constable & Carol Dana Lanham (Cambridge, Mass: Harvard University Press, 1982).
- Schmidt, Wolfgang, *Die Zisterzienser im Baltikum und in Finnland*, Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran Vuosikirja XXIX–XXX (Helsinki: Suomen Kirkkohistoriallinen Seura, 1941).
- Schramm, Wilbur Lang, "The Cost of Books in Chaucer's Time," *Modern Language Notes* 48, 3 (1933): 139–145.
- Sharpe, Richard et al., "British Medieval Library Catalogues" <<http://www.history.ox.ac.uk/sharpe/index.htm>> [29. mai 2008].
- Singman, Jeffrey L., *Daily Life in Medieval Europe* (Westport, Conn.: Greenwood Press, 1999).
- Smalley, Beryl, *English friars and antiquity in the early fourteenth century* (Oxford: B. Blackwell, 1960).
- Smith, David Eugene & Louis Charles Karpinski, *The Hindu-Arabic Numerals* (Mineola, New York: Dover Publications, 2004).
- Soler, Albert, "Ramon Llull and Peter of Limoges," *Traditio* 48 (1993): 93–105.
- Spruit, Leen, *Species Intelligibilis: From Perception to Knowledge* (Leiden; New York: Brill, 1994).
- Spufford, Peter, *Money and Its Use in Medieval Europe* (Cambridge: Cambridge University Press, 1989).

- Szirmai, J. A., *The archaeology of medieval bookbinding* (Aldershot: Ashgate, 1999).
- Stotz, Peter, *Handbuch zur lateinischen Sprache. Bd1. Einleitung, lexikologische Praxis, Wörter und Sachen, Lehnwortgut*. Handbuch der klassischen Altertumswissenschaft in systematischer Darstellung (München: Beck, 2002).
- Tamm, Jaan & Villem Raam, *Pirita klooster: ehitus- ja uurimisluu* (Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2005).
- Tamm, Marek, "Exempla and Folklore: Popular Preaching in Medieval Estonia and Finland," *Studies in Folklore and Popular Religion* 3 (1999): 169–183.
- Tamm, Marek, "Kloostri raamatud keskaegses Euroopas ja Eestis," *Kloostri internetini*, ed. Tõnu Tender (Tartu: Eesti Raamatu Aasta Peakomitee, 2001).
- Theologische Realenzyklopädie*, edd. Horst Balz et al., vol. 5 (Autokephalie – Biandrata) (Berlin; New York: Walter de Gruyter, 1980).
- Thorndike, Lynn, "Franco de Polonia and the Turquet," *Isis* 36, 1 (1945): 6–7.
- Thorndike, Lynn, "Peter of Limoges on the Comet of 1299," *Isis* 36, 1 (1945): 3–6.
- Treumann, Hans, *Vanemast raamatukultuuriloost* (Tallinn: Eesti Raamat, 1977).
- Truhlář, Josef, *Catalogus codicum manu scriptorum latinorum qui in C. R. Bibliotheca publica atque Universitatis Pragensis asservantur* (Pragae: sumptibus Regiæ societatis scientiarum bohemicæ, 1905).
- Tschichold, Jan, *The Form of the Book: Essays on the Morality of Good Design*, trans. Hajo Hadelar, Reprint edn (Hartley & Marks Publishers, 1997).
- Tuulse, Armin, "Die Spätmittelalterliche Steinskulptur in Estland und Lettland," *Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikauskirja* 49, 1 (1948).
- Tyerman, Christopher, *The invention of the Crusades* (Toronto; Buffalo NY: University of Toronto Press, 1998).
- Urban, William, "The Correct Translation of 'Ruce'," *Journal of Baltic Studies* 13, 1 (1982): 12–18.
- Valk-Falk, Endel, *Ajastu stiilitunnetuse säilitamine konserveerimisel: Gooti, renessanss- ja barokkstiil köitekunsti. Metoodiline kogumik I* (Tallinn: Eesti Akadeemiline Raamatukogu, 1999).
- Walther, Hans, *Proverbia sententiaequae Latinitatis Medii Aevi: lateinische Sprichwörter und Sentenzen des Mittelalters in alphabetischer Anordnung, Carmina Medii Aevi posterioris Latina 2* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1963).
- Walther, Hans & Alfons Hilka, *Initia carminum ac versuum Medii Aevi posterioris Latinorum. Alphabetisches Verzeichnis der Versanfänge mittellateinischer Dichtungen. Ergänzungen und Berichtigungen zur 1. Auflage von 1959*. (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1969).
- Walther, Hans & Paul Gerhard Schmidt, *Proverbia sententiaequae Latinitatis medii ac recentioris aevi: Lateinische Sprichwörter und Sentenzen des Mittelalters und der frühen Neuzeit in alphabetischer Anordnung* (Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1982).

- Walther-Wittenheim, Gertrud v., *Die Dominikaner in Livland im Mittelalter. Die Natio Livoniae* (Roma: Istituto storico domenicano, 1938).
- Van Fleteren, Frederick, "De Videndo Deo," *Augustine Through the Ages: An Encyclopedia*, edd. Allan D. Fitzgerald, John C. Cavadini & Jaroslav Jan (Grand Rapids, Misc.: Wm. B. Eerdmans Publishing, 1999).
- Vest, Marie, "The production and use of alum-tawed leather in the Middle Ages and later," *Care and conservation of manuscripts 5: proceedings of the fifth international seminar held at the University of Copenhagen 19th-20th April 1999*, edd. Gillian Fellows-Jensen & Peter Springborg (København: Royal Library, 2000).
- Vicaire, M.-H., "Petrus Martyr," *Lexikon des Mittelalters*, vol. 6 (Stuttgart: Metzler, [1977]-1999).
- Vnouček, Jiří, "The manufacture of parchment for writing purposes and observation of the signs of manufacture surviving in old manuscripts," *Care And Conservation of Manuscripts 8: Proceedings of the Eighth International Seminar Held at the University of Copenhagen 16th-17th October 2003*, edd. Gillian Fellows Jensen & Peter Springborg (København: Museum Tusulanum Press, 2005).
- Киселева, Л. И., *Западноевропейская рукописная и печатная книга XIV-XV вв.* (Ленинград: Издательство "Наука," 1985).

LISA 1

Cm3b toodud pühakute kalender. Tärniga on tabelis märgitud suuremad pühad.[†]

Sissekanne Cm3b	kuupäev	dominikaal- täht	märkused
* andree	30. nov	d	tõenäoliselt 1. advent
* nicholai	6. dets	d	tõenäoliselt 2. advent
lucie	13. dets	d	tõenäoliselt 3. advent
* thome apostolis	21. dets	e	
stephani	26. dets	c	
Ioannis	27. dets	d	
innocencium	28. dets	e	
thome martiris	29. dets	f	Inglise päritolu ja seal laialdaselt austatud pühak, tuntud ja austatud ka mandril
* agnetis	21. jaan	g	
vincencii	22. jaan	a	
* in conversione pauli	25. jaan	d	
* in purificatione	2. veebr	e	
* agathe	5. veebr	a	
* in cath sanc petri	22. veebr	d	
* mathie	24. veebr	f	
gregorii	12. märts	a	
benedicti	21. märts	c	
* in annunciacione dominica	25. märts	g	
patricii martyrium	17. märts	f	Iirlaste apostel, austatud peamiselt Briti saartel, mandril vähem tuntud
gregorii	23. apr	a	
* marci evangeliste	25. apr	c	
* philuppi et iacobi	1. mai	b	

[†] Tärniga on märgitud pühad, mis on välja toodud tähtsamatena John Harper, *The Forms and Orders of Western Liturgy from the Tenth to the Eighteenth Century* (Oxford: Oxford University Press, 1991), lk 239–241.

Sissekanne Cm3b	kuupäev	dominikaal- täht	märkused
* inuencione crucis	3. mai	d	
Ioannis ante portam latinam	6. mai	g	
* barnabe apostoli	11. juuni	a	
geruasii et prothasii	19. juuni	b	
* Ioannis baptiste	24. juuni	g	
Ioannis et pauli	26. juuni	b	
* petri et pauli	29. juuni	e	
* marie magdalene	22. juuli	g	
iacobi apostoli	25. juuli	c	
* beati dominici	6. aug	a	
* laurencii	10. aug	e	
* in assumptione beate marie	15. aug	c	
bernardi	20. aug	a	
* bartholomei	24. aug	e	
* augustini	28. aug	b	
* in decollatione iohannis	29. aug	c	
* in nativitate beate marie virginis	8. sept	f	
* in exaltacione sancte crucis	14. sept	e	
mauricii	22. sept	f	
cosme et damiani	27. sept	d	
* de angelis	29. sept	f	
francisci	4. okt	d	
* luce	18. okt	d	
dyonisii	9. okt	b	
* simonis et iude	28. okt	g	
* de omnibus sanctis	1. nov	d	
* de mortuis	2. nov	e	
martini	11. nov	g	

SUMMARY

THE *Tractatus moralis de oculo* OF THE TALLINN CITY ARCHIVES

The task of this thesis is to examine, describe, publish and translate a section of the Ms. Tallinna Linnaarhiiv (Tallinn City Archives) f. 230, n. 1, s. Cm 3 (shortened Cm3). This Latin manuscript is one of the few that can be connected with Estonia's medieval period and all the more remarkable because it includes at the end a text written by an English scribe. It is the only codex with material of English provenance that is known to have been in Estonia since the Middle Ages, and it testifies to the breadth of transmission of Latin material of homiletic interest in the high and late medieval period.

The thesis takes its starting point in the method of phenomenological description where the main task is to give a picture of the object as a whole and as a body of interconnected details. The details of the manuscript are described in their order of appearance – so at first the cover of the manuscript, then the binding, the book block, the ruling, the layout and finally the script and the text itself are taken into consideration. Resulting from this description, the codex will be divided into seven parts which are marked with the letters a–g (Cm3a – Cm3 f. 1ra-123rb; Cm3b – Cm3 f. 123rb-127r; Cm3c – Cm3 f. 127ra-vb; Cm3d – Cm3 f. 128ra-198vb; Cm3e – Cm3 f. 199ra-202ra; Cm3f – Cm3 f. 202rb-256va; Cm3g – Cm3 f. 257r-272v).

Moving from descriptive to hermeneutical approach, I have examined the details also in their (possible) context and established the background of the manuscript, following the method of the history of ideas and technologies. In this respect I have briefly touched upon the possibilities of the transmission of the text in the context of its (possible) audiences. This part of the work is mainly speculative in character as there are few established facts about this manuscript, and even these facts are not conclusively proven but can be accounted only as very probable assumptions.

1. The time of the copying of the Cm3 a–f: the end of the 13th or beginning of the 14th c.;
2. The place of the copying of the Cm3a–f: probably Northern France or Low Countries;
3. The time of the copying of the Cm3g: ca. 1325;
4. The place of the copying of the Cm3g: probably British Isles;
5. The context of the Cm3g: probably mendicant orders;
6. The time of the binding of the Cm3: ca. 1420±30;

7. The place of the binding of the Cm3: probably Northern Germany (Pomerania?) or Scandinavia.

The parts of Cm3 designed as a–f contain texts that were intended for the preparation of sermons (*Summa de abstinentia* of Nicolaus de Byard OFM?, fl 13th med.; *Sermones de tempore et de diversis* and *Sermones de sanctis* of Nicolaus de Gorran OP, † 1295) and also an alphabetical register and a calendar (*themata per totum annum dominicalia et ferialia*). Especially the texts by de Gorran give an impression that they were not intended for inexperienced preachers – the style and language implies a more educated audience. The same can be argued of the Cm3 part g, on which this thesis is mostly concentrated.

Cm3g presents a text written ca. 1285 by Peter of Limoges, but without the title and the name of the author. According to manuscript catalogues the title of the text by Peter of Limoges is usually given as *Tractatus de oculo* or *Tractatus moralis de oculo*. The last one is also used in this work.

Peter wrote his *tractatus* in the context of the thirteenth-century Paris, when Western Europe had already absorbed most of the scientific knowledge of the Greeks and Arabs. Optics and the science of *perspectiva* were a very important aspect in this portion of new ideas and found enthusiastic reception by many scholars. Peter's main influence in writing of this *tractatus* was without doubt Roger Bacon who had combined the intromissionist ideas of vision of Alhacen with the Platonic understanding of vision as an extramission process. On doing this he relied heavily on the ideas of multiplication of the species (especially in his *Perspectiva*). At the same time Roger Bacon showed how useful this new understanding of vision can be in explaining the Scripture and from these concluding remarks of the *Perspectiva* the main idea of Peter of Limoges's work arises.

The other important factor for compiling such a work was the changed nature of the understanding of preaching. The process had begun already in the twelfth century and in the thirteenth century the mendicant orders revived the popular preaching, which increased the demand for preaching aides. For this purpose, systematic handbooks with alphabetical and thematical registers, and also *distinctiones* collections which presented model sermons and drafts, were produced. At the same time, in connection with the development of universities, the habit of copying books changed and the new *pecia* system was introduced. This gave the opportunity to copy texts more efficiently – while earlier it was possible to copy only one text at a time, then the dividing of manuscripts into *peciae* presented the opportunity of dividing the text between different copyists, speeding up the process considerably.

The Cm3 codex positions itself in the context of these changes – in Cm3 we can find an alphabetical register, a collection of model sermons and in *Tractatus* the newly acquired scientific knowledge. It is also known that both the sermons of de Gorran and the tractatus of Peter of Limoges were distributed as *pecia* copies. Taking these aspects into account it is possible to conjecture that the contents of

the Cm3 manuscript were connected with the universities – since the main task of the university education was to train clergy where skilful preaching was one of the requirements. The structure of Peter's text suggests that it was not intended for the uneducated, as he filled his text with quotes, usually providing quite accurate citations which leave the impression that this work can also be taken as an excerpt collection or thematical collection with references to find information pertaining to vision. The text became very popular, which is attested by the fact that more than 220 extant copies of the manuscript have been found in different regions of Europe.

According to the palaeographical analysis of Cm3g it is certain that this text is written by an English scribe – whether in the continent or in the Isles it is impossible to conjecture. Regardless of the exact location it surely happened in the context of the insular tradition in the beginning of the fourteenth century. This is the period of heightened intellectual activity in the British Isles when there was a group of 'classicising friars' gathered around the University of Oxford. This group had an intense interest in classical texts and in the person of Thomas Waleys were also connected with the problems of beatific vision (ca. 1332).

The Cm3g text itself is a conspect of *Tractatus moralis de oculo*. It transmits? only the first ten chapters and a small portion of the eleventh chapter of Peter's text. It also leaves an impression that the scribe was not well versed in the scientific vocabulary. The textual analysis shows that the interest of the scribe lies in the citations and text of the classical authors. When comparing the Cm3g to P8 (the *pecia* copy of *Tractatus moralis de oculo* on basis of which R. Newhauser is preparing an edition of the *Tractatus*) it is possible to see that the scribe tends to omit Bible citations and medieval authors, preferring to copy the classical authors (Seneca, Cicero, Aristoteles). Therefore it is possible that the copyist of the text was somehow influenced by the 'classicising friars'. The suggestion that the manuscript was written in the context of friars is also supported by the fact that the copyist leaves out a considerable portion of citations by Bernard of Clairvaux and introduces some citations not found in manuscript P8 by mendicant authors Bonaventure and Thomas Aquinas.

If the text was written in the Isles it is probable that it travelled back to the continent in the context of 'Reisen' *resp.* the Crusades of Prussia. The participation of English knights in these Crusades is well attested, for example in the *Canterbury Tales* of Chaucer. Also, the traffic along the Hanseatic route between England and Pomerania was most active in this period (taking into consideration that this was also the period of the Hundred Years' War and Western Schism). Probably the different parts of Cm3 were bound together into one manuscript in this period and – taking into consideration the character of binding techniques – the possible place of binding is Northern Germany (Pomerania?). It is not impossible to conjecture that the book reached Estonia via Sweden, as the contacts of the Swedish friars with Tallinn are well attested.

It is impossible to determine how exactly the text was used in Estonia. But we can be quite certain that it was used and read here, since it belonged to a chained library (as can be argued on the basis of the rust marks left by chain attachment). Despite the speculations by some art historians that the codex may have inspired some of the figures in the Cistercian monastery of Padise, the thesis argues that almost certainly this was not the case.

CURRICULUM VITAE

Sünniaeg	24. oktoober 1973
E-mail	meelis.friedenthal@ut.ee
Teenistuskäik	2006–2007 Tartu Ülikool, Usuteaduskond, Usuteaduskonna dekanaat, Süstemaatilise usuteaduse õppetool; Erakorraline teadur
Haridus	2001–2008 TÜ usuteaduskonna doktorantuur 1996–2001 TÜ usuteaduskonna magistratuur 1996–1997 VW-Stiftungi stipendiaat Saksamaal Heidelbergi Ülikooli usuteaduskonnas ja keskaja ja uusaja ladina filoloogias osakonnas 1992–1996 TÜ usuteaduskonna bakalaureuseõpe 1981–1992 Tartu Miina Härma Gümnaasium
Olulisemad publikatsioonid	Karo, Roland; Friedenthal, Meelis, “Kenõsis, anamnõsis, and our place in history: A neurophenomenological account”, <i>Zygon</i> [ilmumas] Newhauser, Richard G., Tiina Kala & Meelis Friedenthal, “The Work of an English Scribe in a Manuscript in Estonia”, <i>Scriptorium: Revue Internationale des Etudes Relatives aux Manuscrits/International Review of Manuscript Studies</i> [ilmumas] (2008). Friedenthal, Meelis, “Miks keelata “Viimne kiusatus”?”, <i>Vikerkaar</i> , 1-2 (2008): 165–168. Friedenthal, Meelis, “Süüst ja häbist “roheline mõtlemine” taustal”, <i>Vikerkaar</i> , 9 (2007): 67–75. Friedenthal, Meelis, “Täiuslikust nägemisest” <i>Kuradi tark. Jumala loll</i> , edd. A. Kull & E. Kasak (Tallinn: Eesti Päevaleht, 2006): 113–126. Friedenthal, Meelis; Vabar, Sven, “Ajalugu tekitab ängi, segadust. Arusaamatust. Hirmu”, <i>Looming</i> , 1 (2007): 77–85. Friedenthal, Meelis, “Malmesbury Aldhelm: usk ja teadus”, <i>Mille anni sicut dies hesternae.... Studia in honorem Kalle Kasemaa</i> , edd. M. Lepajõe & A. Gross (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2003): 181–193.

CURRICULUM VITAE

Date of birth	24. Oct 1973
E-mail	meelis.friedenthal@ut.ee
Career	2006–2007 University of Tartu, Faculty of Theology, Chair of Systematic Theology; Extraordinary Researcher
Education	2001–2008 University of Tartu, doctoral student 1996–2001 University of Tartu, MTh 1996–1997 University of Heidelberg 1992–1996 University of Tartu, BA 1981–1992 Tartu Miina Härma Gymnasium
Publications	Karo, Roland; Friedenthal, Meelis, “Kenõsis, anamnõsis, and our place in history: A neurophenomenological account”, <i>Zygon</i> [in press]. Newhauser, Richard G., Tiina Kala & Meelis Friedenthal, “The Work of an English Scribe in a Manuscript in Estonia”, <i>Scriptorium: Revue Internationale des Etudes Relatives aux Manuscrits/International Review of Manuscript Studies</i> [in press] (2008). Friedenthal, Meelis, “Miks keelata “Viimne kiusatus”?”, <i>Vikerkaar</i> , 1-2 (2008): 165–168. Friedenthal, Meelis, “Süüst ja häbist “rohelse mõtlemise” taustal”, <i>Vikerkaar</i> , 9 (2007): 67–75. Friedenthal, Meelis, “Täiuslikust nägemisest” <i>Kuradi tark. Jumala loll</i> , edd. A. Kull & E. Kasak (Tallinn: Eesti Päevaleht, 2006): 113–126. Friedenthal, Meelis; Vabar, Sven, “Ajalugu tekitab ängi, segadust. Arusaamatust. Hirmu”, <i>Looming</i> , 1 (2007): 77–85. Friedenthal, Meelis, “Malmesbury Aldhelm: usk ja teadus”, <i>Mille anni sicut dies hesterna.... Studia in honorem Kalle Kasemaa</i> , edd. M. Lepajõe & A. Gross (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2003): 181–193.

DISSERTATIONES THEOLOGIAE
UNIVERSITATIS TARTUENSIS

1. **Tarmo Kulmar.** Die Theologie der Kraft-, Götter- und Seelenvorstellungen der ältesten Schicht der estnischen Urreligion. Tartu, 1994, 45 S.
2. **Toomas Paul.** Die Geschichte der estnischen Bibelübersetzung, I Teil (XVI–XIX Jahrhundert). Tartu, 1994, 27 S.
3. **Kalle Kasemaa.** Semistikat ja poetikat. Tartu, 1997, 131 lk.
4. **Arne Hiob.** Uku Masingu religioonifilosoofia põhijooned. Tartu, 2000, 186 lk.
5. **Riho Altnurme.** Eesti Evangeeliumi Luteriusu Kirik ja Nõukogude riik 1944–1949. Tartu, 2000, 326 lk.
6. **Pille Valk.** Eesti kooli religiooniõpetuse kontseptsioon. Tartu, 2003, 209 lk.
7. **Peeter Roosimaa.** Uue Testamendi eestikeelsetest tõlgetest ja tõlkimist toetavatest eksegeesist. Tartu, 2004, 242 lk.
8. **Einike Pilli.** Terviklik elukestva õppe kontseptsioon eesti protestantlike koguduste kontekstis. Tartu, 2005, 265 lk.
9. **Lea Altnurme.** Kristlusest oma usuni. Uurimus muutustest eestlaste religioossuses 20. sajandi II poolel. Tartu, 2005, 329 lk.
10. **Aira Võsa.** Johann Georg Gichtel – teosofilise idee kandja varauusaegses Euroopas. Tartu, 2006, 311 lk.
11. **Veiko Vihuri.** Hugo Bernhard Rahamägi, Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku teine piiskop 1934–1939. Tartu, 2007, 364 lk.
12. **Kaido Soom.** Täiskasvanute leeritöö Eesti Evangeelses Luterlikus Kirikus ja selle arengustrateegia koostamine. Tartu, 2007, 242 lk.

